

Мурод АБДУЛЛАЕВ

ТЎМАРИС ОНА

эссе, бадиа, суҳбат ва мақолалар

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент – 2008

Абдуллаев, Мурод.

Тўмарис она: Эссе, бадиа, суҳбат ва мақолалар. — Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008 й. - 264 б.

ББК 63.3(5Ў)
ББК 83.3(5Ў)6

Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган журналист Мурод Абдуллаевнинг “Тўмарис она” китобига шу номдаги эссе ҳамда турли йилларда ёзган бадиа, суҳбат ва мақолалари жамланган. Адиб эссе-қиссада кўҳна тарихда босқинчи ҳукмдор Кирнинг қадим аждодларимиз — массагетларни бўйсундириб, ўзига тобе этиш ниятидаги қонли юришини, бироқ оқила ва жасур аёл Тўмариснинг мислсиз жасоратидан мағлуб бўлиб, ер тишлаганини таъсирчан бадиий лавҳаларда тасвирлайди.

Муаллиф бадиа ва мақолаларида шонли тарихимизнинг бугунги ёш авлодга ибрат бўлгули воқеаларидан ҳикоя қилади, она-табиатимизни кўз қорачиғидек асрашга даъват этади.

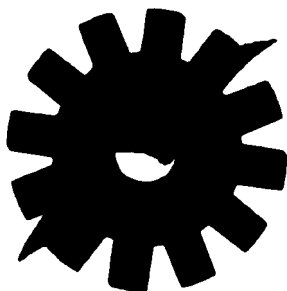
ISBN 978-9943-06-108-8

№ 114/1735-2008.

© Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008 й.

ТАРИХ – БУЮК МУРАББИЙ

ТҶМАРИС ОНА

ЎССА

Милоддан аввалги 530-сана. Кўҳна Ўкуз соҳилидаги баланд тепаликдан сувнинг эшилиб-буралиб, мавжланиб оқишига назар солиб ўтирган Тўмарис онанинг кўнгли ғаш. Массagetлар подшоҳи ўз ажали билан ўлим топиб, унинг ўрнини билдирмай келаётган бева Тўмарисни қабиладошлари подшо этиб кўтардилар. У шунга муносиб улуғ аёл эди. Тўмариснинг бўй-баста етилиб қолган шердай ўғли бор. Замон тинч бўлсаю Сипарангизни ўз танлагани — шаклар гўза-

Эрамиздан олдинги бешинчи асрда енгилмас подшо деб ном қозонган Форс давлати ҳукмдори Кир II ни енгган Тўмарис момомизнинг буюк жасорати ҳали-ҳануз жаҳон мактабларининг тарих дарсликларида ўқитилиб келади. Бу жасорат ҳақида ўнлаб асарлар битилган. Бироқ уларнинг аксариятидан кўра Геродот тамонидан ёзиб қолдирилган тарихий битиклар биз учун қадрлироқдир. Чунки машҳур тарихчи қадимий қавмларимизнинг яшаш тарзи, мардлиги, жанговар қуроллари, бойликлари ҳақида қимматли маълумотлар бериш билан бирга Помирдан Хазар денгизигача бўлган улкан ҳудуддан оқиб ўтган кўҳна Ўкуз — Амударёнинг шимолидаги бепоеъ дашту саҳролар, тоғу тошларда аксари чорвачилик билан шуғулланган массагет ва шак қабилаларининг аёллари ҳам қиличбоз, мерган ва чавандоз бўлганларини ҳайратланиб ёзган.

Аслини олганда, Геродот гувоҳлик берганидек, катта ҳудудларни забт этиб бўлган Кирнинг Марказий Осиёда яшовчи массагетларни бўйсундириш ва улар давлатини ҳам ўзига тобе этиш учун қилган қонли юришида Тўмарисдек оқила ва жасур аёл бош бўлган салтанат пойида мағлуб бўлиб, ер тишлаши асло тасодифий эмасди. Аждодларимизнинг ёвқурлиги, Ватан ҳимояси, Ватан шарафи учун кураш эркагу аёл — ҳамма учун бирдек муқаддас туйғу эканлиги ўзбек фольклори — халқ оғзаки ижодининг энг гўзал саҳифаларини ташкил этади. Тўмарис момомизга хос бўлган буюк жасорат “Алломиш” достонидаги

лига уйлантирса, қабиладошларини хурсанд этиб тўйу томошалар берса. Туронзамин маликаси кўнгли осойиш топиб, давлат ишларини ҳам аста-секин шу ўғлига топширарди.

Бироқ босқинчилар Туронзаминга кўз олайтиргани-олайтирган. Чин тарафдан келган ёвни изига қайтарсанг, жанубу ғарбдан ғаламис тўдалар мўр-малахдай бостириб келади. Тинч яшаб ҳаёт завқини суриш, тириклик неъматларидан баҳраманд бўлиш ўрнига эртаю кеч лашкар ғамини ейиш керак. Аслида шаклару массагетлар — туғма жангчилар, ёй отиб, найза санчишда уларнинг олдига тушадиган бошқа бирор қавмнинг топилиши маҳол. Шунга қарамасдан, она-юртни омон сақламоқ учун ҳамиша жанго-

Ойбарчинга ҳам хос эмасми? Эсланг: Барчин кураш тушиб, Кўкаман полвонни йиқади ва яна нечалаб паҳлавонларнинг белини синдиради. Ёй отиб, нишонни бехато уришда, боринги, ҳар қандай ҳолда ҳам ор-номус учун курашда унинг олдига тушадиган мард топилмайди. Тўмарис ва Ойбарчинларга хос ёвқурлик “Алпомиш” каби қаҳрамонлик дostonларимиздан бўлган “Дода Қўрқут”даги бетимсол образларга ҳам хосдир. Қўрқутнинг қизи акалари сингари полвон ва қиличбоз. Эпчиллик ва чаққонликда, кураш тушишда улардан асло қолишмайди. Аслида “Алпомиш”у “Дода Қўрқут” ва улар сингари ўнлаб қаҳрамонлик дostonларимизга ҳам ҳаётда бўлган ва Тўмарис она сингари бемисл қаҳрамонлик кўрсата олган тарихий шахслар, тарихий воқеалар асос бўлган.

Публицист Мурод АБДУЛЛАЕВнинг «Тўмарис она» эссесида кўҳна тарихимизнинг шонли зарварақларидаги ёшларимизга ибрат бўлгули воқеалар ҳикоя қилинади. Муаллиф Тўмарис онамиз ҳақидаги воқеани олиб, бир эссе-қисса яратдики, уни роҳатланиб ўқийсиз. Табиийки, адиб бадиий тўқима усулидан бемалол фойдаланган: ана шунинг учун асар жуда ўқишли чиққан.

Зотан, тарих — буюк мураббий. Ундан сабоқ олмоқ авлодлар учун ҳам шараф, ҳам юксак бурчдир.

Шукур ХОЛМИРЗАЕВ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

вар ҳолатда турмоқ, қўшин ёв билан ҳар дақиқа юзма-юз бўлишга тайёр туриши керак. Бундан ўзга йўл йўқ.

Дарё шиддат билан олға интилади. Оч тўлқинлар қирғоқни ялаб-юлқаб пўртаналар ҳосил қилади. Худди соҳилга сачраб чиққан тўлқиндай йироқдан бир тўп отлиқ кўринди. Кўп ўтмай улардан ёлғиз отлиқ ажралиб, жиловни дарё томон бурди. Юз қадамлар нарида маликага кўз-қулоқ бўлиб турган жиловбардор пешвоз чиқиб, у билан гаплашди-да, сўнг Тўмарис ўтирган соҳил томон кела бошлашди.

Тўмариснинг кўнгли недандир безовта бўлиб, улар келиб отдан тушмасиёқ сўради:

— Тинчликми, болаларим?

— Бу Кир силжиди. Хазарнинг Устюрт тарафига лашкар ташлабди. Шундан хавотир олиб, сизга хабар бергани келдик.

Тўмарис она ўйланиб қолди: “Кирга нима бор бу ёқларда? Номард қанча мамлакатларни босиб олди. Унинг дастидан Миср, Ироқ, Бобил ҳам омон қолмади. Марғиёнани забт этиб, Сўғдиёнанинг ғарбий қисмини мутаб ётибди. Энди Туронзаминга кўз солибди-да. Ҳаҳ, бошингга қора кун келгур пирсиён... Ё Тангрим, ўзинг мадад бер. Ёв ниятига етмасин. Аждодларим руҳи — бизни қўллагайсизлар!.. Эй улуғ дарё, она Ўкузим! Сенинг пок сувларинг ҳаққи қасам ичаман: агар Кир бизнинг заминни ғорат этмоқчи бўлса, томчи қоним қолгунча курашаман. Сувларингни у мурдорнинг оёғига ҳаром қилдирмайман”.

Тўмарис она фикрини жамлаб, илкис ўрндан турди-да, уни кузатиб турган жиловбардорига буюрди:

— Сипарангизни чорлангиз!

Сипарангиз боя пўртаналар ичра соҳилга сачраб чиққан тўлқиндай бўлиб кўринган отлиқлар орасида экан. Унинг ўзи ҳам “Онам бу хабарни эшитиб, не тadbир қўлларкин?” дея ўйланиб, соҳил томон кўз

солиб турган экан. Жиловбардорнинг ихчам ёйини кўтариб, қўл силкиши биланоқ онаси чорлаётганини фаҳм этиб, отига қамчи босди. Келиб, отдан тушибоқ малика олдида тиз букди. Тўмарис она ҳар қачонгидан ҳам кўра вазмин ва ўктамлик билан:

— Ўғлим, муддат етди. Энди уйлансанг бўлади, — деди. — Биз шаклар сулуви Заринаойга совчи юбормоқчимиз. Ундан кўнглинг тўқми?

Қабилadoшларининг асрий удумлари сирини тугал англаб улгурмаган Сипарангиз онаси саволидан бир лаҳза ҳайрон қолиб қолди.

— Тортинма, кўнглингда борини айтавер, болам! — далда берди она.

— Душман Ўкуз ортида изғиб юрган пайт кўнгилга тўй сиғармиди, эна? — деди ниҳоят Сипарангиз.

— Ҳа, айна шундай чоғда тўй қиламиз, болам. Кир қудратимизни кўриб кўйсин. Биз ундан кўрқмаймиз! Бу тўй элдошларинг руҳига ҳам қувват бўлур. Ундан кўра сен ўзингдан гапир. Заринада кўнглинг борми ё йўқми — шуни суйлагин менга!

— Ундай бўлса, мен рози, эна, совчиларни юбораверинг.

— Барака топ, ўғлим. Сен менинг ёлғизим, бахтимсан. Унутма, элингни-да ори бўл, ғурури бўл!

* * *

Зум ўтмай кўш тулпор массагетлар қароргоҳи жойлашган Алангқир сари елдай учиб кетди. Қароргоҳ ёнида Тўмарис онани мулозимлари кутиб туришарди. Оқ жиғали саропардалар ўраб турган кўрғондай бир ўтов ёнида отдан тушган Тўмарис хос навкарларга буюрди:

— Барча бошнавкарларни чорлангиз. Атроф холи бўлсин.

Бошнавкарлар жам бўлиб йиғилиб келишганида, у массагетлар туғи олдида қасам ичиб, қавмдошла-

рига айтадиган гапларини хаёл күзгусида жонлантриб турарди: руҳан аёвсиз муҳорабага ҳозирланар, навкарлару суворийларга буюрадиган топширигини кўнглида пишитарди.

Садоқатли навкарлари Онани одатдагидан анча бесаранжом ва жиддий қиёфада кўриб, қандайдир муҳим топшириқ борлигини фаҳм этиб қолишди. Кўшин бошлиқларига юзланиб, Тўмарис она аста гап бошлади:

— Ўғлонларим! Сизларни яна синов кутаётир. Оғир синов. Юзинг тескари бўлгур Кир Хазардан Туронзамин кенгликларига кўз солаётганмиш. Не-не мамлакату юртларни босиб, кўзи тўймаган Кир энди ўша қонсираган кўзларини биз сари тиккан кўринади. Шай турмоғимиз керак. Она юртнинг бир қаричини ҳам босқинчига раво кўрмаймиз. Ўлсак — ўламизки, юртни ғорат эттирмаймиз. Сизлар не дейсизлар, фарзандларим?

— Ёвга омонлик йўқ!

— Ёвга омонлик йўқ!

— Ёвга омонлик йўқ!

Бу сўзлар ҳавода ўқ бўлиб учди. Бошнавкарларнинг қатъий сўзларидан саропарда арқонлари зириллаб кетгандай бўлди.

— Кимда не фикр бўлса, айтсин! — мурожаат қилди Тўмарис она яна навкарларига қарата.

— Аҳдимиз қатъий, Онажон! Ёвга омонлик бермаймиз. Томчи қонимиз қолгунча курашамиз!..

Бу сўзлардан Тўмарис онанинг кўнгли тўлди. Ишонган тоғларига юзланиб, массагетлар удумига хос яна бир ниятини ошкор қилди:

— Энди ўғлим Сипарангиз билан Заринанинг тўйини ҳам кечиктириб ўтирмаймиз. Эртан оқшом кўёву келин мурод-мақсадларига етсинлар. Шу боис энг ишонган кўриқчиларимиз Ўкуз бўйларидан жилмасин. Токи тўй тугамай туриб ҳеч бир босқинчи биз-

нинг хурсандчилигимизни бузиб кела олмасин.

— Айтганингиз бўлади, энажон, — дейишди бош-навкарлар. Улар даврасида турган Сипарангизнинг эса кўзлари шодликдан порлади. Бироқ унинг дилига тўй шодлигидан кўра ёв бостириб келаётгани ҳақидаги хабар оғир ботганди: “Энам нега бунчалик шошаяпти? Ахир, Кирни бирёқли қилиб, сўнгра тўй қилсак ярашмасми?” деб уиларди.

Шу тоб яна Тўмарис онанинг мағрур овози жанглади:

— Энди эса бориб, тўй тадоригини кўринглар. Бўлажак жанг ҳам эсларингдан чиқмасин.

* * *

Тўмарис она тун билан мижжа қоқмади. Уни хаёллар қийнар эди: “Тўй бошлаб ҳато қилмадимми? Ё жанг оғир бўлишидан қўрқиб, ёлғизим Сипарангиз бир кун бўлса ҳам висол лаззатига тўйсин, шаклар гўзали — ўз Заринасини кучсин, дедимми? Йўқ, қўшин бошлиқларим ичида у энг ёвқурлардан. Яхши жанг қилади. Ёвдан асло қўрқмайдиган тулпорим у. Ёв босиб келса, у биринчи бўлиб, душманга ташланади. Номуси кучли, ўзини у ёқ-бу ёққа урмайди. Тўғри душманнинг устига бостириб боради. Бироқ унинг тажрибаси кам, ҳали катта урушларни кўрмаган... Майли, эртан бўладиган тўй унинг-да, қавмдошларининг-да қонини гупиртирсин, руҳларини кўтариб, ёвнинг кулини кўкка совуришга тайёр қилиб қўйсин... Эй, Тангрим ўзинг мадад бер. Эй, улуғ аждодларим руҳи, бизни қўллагайсизлар!”

Массагетлар ҳам, шаклар ҳам туғма жангчи эдилар. Улар ўз маконларини, ер-сувларини, уруғ-аймоқларини ёт кўзлардан бутун вужуди билан ҳимоя этардилар. Ўзгаларнинг ер-сувларига эса асло кўз олайтириб бормасдилар. Ёвдан енгилишни нечоғли ор билсалар, бировлар ерига бостириб боришни ҳам шу қадар

Ўзларига эп кўрмасдилар. Ёлғиз Куёш тангрисига, сўнг эса Тупроқ, Сув ва Оловга сиғинардилар. Қавмлари ватан тутган ота маконларига бирон хавфу хатар до-ригудек бўлса, саросимага тушмай совутларини кийишар, ёйу найзаларини вазмин қўлга олиб, ру-ҳан бардам бўлиб, жанговар қўшиқларини куйлай бошлардилар. Шу янглиғ Куёш тангрисини ёд этиб, ўтган аждодлари руҳидан мадад олишар, ёвга эса тик боқиб, ўлимдан-да қайтмасдилар. Аксар ҳолда улуғ жанглар олдидан тўю-томошалар қилишар, ўзлари-нинг руҳини кўтаришар, ҳеч вақт эзгин ва руҳи синиқ ҳолда жангга кирмасдилар. Массает қавмлари бола-лари, қизларини ёшлиқдан шунга тайёрлаб, эркагу аёл бирдек жангга киришарди. Шаҳид кетганлар учун эса ортиқча мотам тутиб ўтирмасдилар. Ва аксар ҳолда ғалаба уларга ёр бўларди.

Тўмарис она лашқарининг қудрати мана шу удум-ларда, бу удумларнинг муқаддас қасам янглиғ ҳар бир суворийнинг қон-қонига сингиб кетганида эди.

* * *

Узунқирнинг кунгай томонига юздан ортиқ ўтов-лар тикилган. Кўм-қўк кенгликлар бағридаги ранг-баранг ўтовлар бамисоли уммон узра сузиб юрган кемачаларга ўхшайди. Уларда ўзгача тараддуд. Бугун шаклар гўзали Зарина билан массаетлар фаҳри Си-парангизнинг тўйи. Бир йилча аввал — Қизилқум кенгликларига баҳор сеп ёйиб, саксовулзорлар асрий боғлар янглиғ яшнаб кетган кезларда уларнинг бир-бирига назари тушган, қалбларида муҳаббат гунча-лари очилган эди.

Табиат яшнаб кетадиган айни шу кезде массает ва шак қабилалари бир-бирларини меҳмонга чорлаб, гўзал зиёфатлар берадилар. Ҳар икки томоннинг оқсо-қоллари бир тарафда ўтган-кетгандан гап очиб, гу-рунгни қизитсалар, ёшлар учқур бедовларини кўпка-

рига солиб, улоқ чопадилар. Уста чавандозлар уларнинг улоқ олишига, ёй отишига, овдаги мерганлигига баҳо берадилар. Бундай мусобақалардан қизлар ҳам ўзини тортмайди. Улар ҳам аввал ўзлари алоҳида, сўнг ёш ўспиринлар билан бирга арғумоқларини пойгага қистайдилар.

* * *

Заринанинг мерганлиги, ёйни беҳато отиши, бунинг устига пойгада йигитларни ҳам етказмай арғумоқ елдириши кўпларнинг ҳавасини келтирарди. Сипарангиз бу ўғлондек ўктам қизнинг шижоатига қойил бўлиб, юзини яқиндан кўриш орзусида арғумоғини қичаб ҳайдай бошлади. Зарина эса массагетлар қабиласи шунқорига ютқазилгани хаёлига ҳам келтирмасди. Ҳар икковининг ҳам орияти кучли. Сипарангиз “етмасам қўймайман” деб қасам ичгандек, тулпорининг ёлига ёпишиб, қизнинг ортидан қуюндай елиб борар экан, масофа қисқаргандан қисқараверди.

Зарина ҳам аҳволни тушундию, ортидан бу қадар от суриб келаётган суворийнинг кимлигини билгиси келиб, аста бурилди. Бурилдию бир фурсат ҳангу манг бўлиб қолди. Бироқ яна отига қамчи урди. Қамчи урдю, кўп ўтмай ўз-ўзидан шашти қайтиб, отни қичмасликни истаётганини сезиб қолди. Ахир, ортида елиб келаётган алп аломат йигит экан-да! У Сипарангизнинг доврўғини эшитган эса-да, ўзини кўрмаган эди. “Наҳотки, ўша йигит бўлса?!” деган ўй кечди хаёлидан.

Кенглик тугаб, саксовулзорлар қуюқ ўрмондай бўлиб кетган жойга етишганда, Сипарангиз тўсатдан қизнинг изини йўқотди. У саксовулзор оралаб кетган сўқмоқдан елиб бораркан, анчагача отини тўхтата олмади. Отни ортта бурганида, атрофида осмони фалакка ўрлаб ётган қуюқ саксовулзорлардан бошқа нарса кўринмади. Ҳар би-

рининг ортида Зарина бекиниб тургандек эди! Бироқ қизнинг қораси кўринмас, арғумоғининг шовури ҳам эшитилмасди. Ҳозиргина изма-из келаётгани, энди етдим деганда кўздан йўқолганини қаранг. У чанқаб сув қидирган жойда саробга йўлиққандек ҳар ёққа алан-глар эди. Юраги дук-дук уради, кўзларига ишонмайди. “Нима бало бўлди? Ерга кирдимми ё осмонга чиқиб кетдимми! Ё Тангрим, ўзинг мадад бер!”

У хомуш тортиб саксовулзор четига чиқаётганда, арғумоғи қаттиқ кишнаб юборди. Атрофга аланглаб йигирма қадамлар наридаги бир саксавул панасида Зарина отининг пашша кўриётган думига кўзи тушди. Дарҳол тулпорини ниқтаб ҳайдади.

Шу чоқ тасодиф рўй берди: майдонга отилиб чиққан бир оҳу яна саксовулзорга ўзини урди. Сипарангиз ёйини қўлга олиб, уни нишонга ола бошлаганди, Заринанинг овози эшитилди:

— Отмангиз!

Оҳунинг кўзларидан ҳам чиройли эди бу овоз. Тагин бу овозда шу чоқ ҳамма нарса мужассам эди. Илтимосу талаб ҳам, гинаю ачиниш, яна аллақандай меҳрлар бор эди. Сипарангизнинг ёй тортган қўли жойида қотиб қолди. Шу пайт дарахт панасидан чиққан қиз йигитга гўзал бир табассум ҳадя этди-да, арғумоғига қамчи босди. Сипарангиз ўзига келгунча қиз пойга йўлига чиқиб олган эди.

Заринанинг ортидан Сипарангиз ҳам от кўйди. Бироқ қиз бу гал ҳам етказгиси келмагандай арғумоғини елдириб борарди. Энди Сипарангиз қизни одамлар кўз ўнгида таъқиб этгиси келмай, жиловни секин-секин тортиб кўя бошлади.

Зарина шу боришида ўзини кутиб турган қизлар тўдасига кўшилди. Дугоналар ҳар иккисининг бири-бирига муносиблигини фаҳм этишар, уларни ортиқча хижолатга қўймаслик учун бири кўйиб, бири таҳсин айтарди.

Шундан бери ҳар иккисининг соғинчдан қалблари бир-бирига талпинар, яна висол кунларини қўмса-шар эди. Ниҳоят, шаклар қабиласига совчилар йўлланди ва эркаклар туя жунидан тўқиб тикилган чакмон кийиб, аёллар бошларига оқ рўмол ўраб қайтишди.

Заринанинг ота-онаси рози, қиз ҳам: “Ота-онам, қабиладошларим рози эрса — мен ҳам розиман”, дебди.

Бугун эса — тўй. Улкан гардишли мис қозонларда кийик ва қўчқор этлари қайнаб ётар, қирғовулу ўрдак, Ўкуздан тутилган неча хил ноёб балиқлардан турфа таомлар пишириларди. Ўтовлар орасидаги кенг ялангликда келин-куёв учун ясатилган мовий саропардали ўтов. Унинг олдида тумонат одам, бола-бақра у ёқдан-бу ёққа ўтишиб, узоқ-яқиндан меҳмон кутишмоқда. Аллақачон етиб келган меҳмонларга эса баковуллар хизмат қилиб туришибди. Ҳали замон келин ҳам келиб қолади. Ўтов-қўрғон олдидаги кенг саҳнга катта гулхан ёқиш учун ермойига пишиб олинган гўлагалар, қуруқ саксовул шох-шаббалари ҳозирлаб қўйилган.

Олисан қийқириқлар эшитилиб, келинни олиб келгани кетган куёв жўралар қайтаётгани хабари етиши билан ўтов атрофида алоҳида тайёргарлик бошланиб кетди. Ён атрофдаги ўтовлар олдида ясан-тусан қилиб турган қиз-жувонлару хизматкорлар, меҳмонлар гулхан ёқиладиган жойга йиғила бошлашди. Куёв жўралар келиб жойлашиши билан ёр-ёрларни баланд овозда куйлаб келаётган аёллар овози эшитилди. Ўртадаги тўрт-беш аёлнинг қўлларида доира, уларнинг така-тумига ёш-яланглар ўйин тушиб келишарди. Орқадаги икки-уч безатиқли араваларда келиннинг сеплари; дугоналари, қабиладош аёллару кайвони момолар. Заринанинг ўзи эса тоғасининг учқур тул-

порига мингашиб олган. Шаклар удумига кўра, келинни энг яқин қариндоши отга мингазиб куёвнинг уйига бошлаб боради.

Ана мовий ўтов-қўрғон олдидаги ялангликда гулхан ҳам ловуллаб бошлади. Қиз-жувонлар, аёллар ва овози дўриллаб қолган ўсмир йигитчалар қийқиришиб, қўшиқ бошлашди:

*Сув келади мўридан,
Ёр-ёр, ёрон-ей!
Мўридан ҳам наридан,
Ёр-ёр, ёрон-ей!
Акагинанг айлансин,
Ёр-ёр, ёрон-ей!
Сочларингни торидан.
Ёр-ёр, ёрон-ей!*

*Қўёш чиқди фалакка,
Ёр-ёр, ёрон-ей!
Олов тушар юракка,
Ёр-ёр, ёрон-ей!
Акагинанг уйланди,
Ёр-ёр, ёрон-ей!
Чиройли келинчакка.
Ёр-ёр, ёрон-ей!*

*Оққушнинг тўши қордай,
Ёр-ёр, ёрон-ей!
Олма-анори бордай,
Ёр-ёр, ёрон-ей!
Ой кеча, ойдин кеча,
Ёр-ёр, ёрон-ей!
Ўғил берсин қўчқордай.
Ёр-ёр, ёрон-ей!
Ёр-ёр, ёрон-ей!*

Келиннинг олдига тушиб келаётган қиз-жувонлару момоларнинг лапарни уларникидан ҳам ошиб тушарди...

Ниҳоят гулхан олдига келин мингашиб олган тулпор келиб тухташи билан ҳамма бир зум тин олиб қолди. Маросимнинг энг гўзал дақиқалари етиб келганди. Куёвларнинг башанг либосларига бурканган алпқомат Сипарангиз онаси ва қариндошлари томон эгилиб таъзим қилди-да, Зарина мингашган тулпор ёнига ўктам қадам ташлаб борди. Аввал Заринанинг қўлларини ушлади, бу унинг — “Яхши етиб келдингми, ёрим! Энди измингни менга бер” дегани, миннатдорлиги эди. Сўнг келинни худди гўдак бола сингари от устидан адл кўтариб олиб, ёниб турган гулхан атрофидан уч марта айлангирди. Шодон қий-қириқлар, ёр-ёрлар, доиранинг така-тум садолари остида куёв ўз Заринасини шоҳи пардалар билан зийнатланган утовига олиб кириб кетди.

Гулхан атрофида эса ўсмир йигитлар, қиз-жувонлар ҳамда қизиқчи навкарларнинг ўйин-кулгулари ярим тунга қадар давом этди. Ўтовлар олдигаги очиқ майдонларда келин-куёв шаънига тилаклару қутловлар айтилар, зиёфат қизигандан қизир эди...

Эртанисига турли ёқлардан келган меҳмонлар манзилларига жўнаб кетишаётган маҳал, “келин салом” бошланди. Зарина энг аввал қабила маликаси, массагетлару шаклар макон тутган Туронзамин ҳукмдори Тўмарис онага уч бора эгилиб салом берди.

— Бошинг тошдан бўлсин, она қизим. Сен энди ҳам келиним, ҳам қизимсан. Ҳам... — шу чоғ унинг овози титраб кетди, — ҳам навкаримсан! Аждодларимиз маконини кўз қорачўғидек асрагувчи нажоткорларимиздан бирисан. Боболаримиз руҳи сенга ёр бўлсин, — деди ва олтин тақинчоғу зийнатларга қўшиб олтин сопли ханжар, сопи узун, уч қисми калта ўқли ёй ҳам ҳадя этди. Бу ҳам массагетлар удуми

эди: илло эркагу аёл Ватанни ёвдан бирдек ҳимоя қилишга бурчли саналарди.

* * *

... Тўй ўтганига ҳам мана бир ойча бўлди. Тўмарис она яна Ўкуз бўйида оғир хаёлларга ботиб ўтирибди. Кир қўшинлари дарёнинг у бетига уззукун хуфияларини юбориб, кечувга мос жой ахтармоқда. Демак, саваш бўлиши муқаррар...

Ҳукмдорнинг нафрати ошгандан ошиб, хаёли тадбир ўйлаш билан банд. Душманни маҳв этмоқ учун қай усулни қўлламоқ керак? У билан қайси жойда жанг қилган маъқул: очиқ ялангликдами ёки тоғлар орасидаги қулай манзилларда? Қандай қилса, душман у хоҳлаган жойда юзма-юз бўлади? Қандай қилса ёвни енгиб, кулини кўкка совуриш мумкин? Ўйлаган сайин ўйининг адоғига етолмас, кўраётган тадбирлари Кирнинг мўр-малахдай бостириб келадиган лашкари олдида унчалик пухта кўринмас эди.

Шу тобда унинг душмандан устун келадиган биргина жиҳати бор эди: у ҳам бўлса, Тўмарис она лашкарлари ўз киндик қони томган Туронзамин учун, уни ёв қўлига омонсиз бермаслик учун томчи қони қолгунча курашади. Душманнинг заиф томони эса— унинг босқинчилигида эди. У ўзгалар заминига эгалик қилиб, элини банди қилиш, бойликларини талаш, хуллас, туронзаминликларни ўзига тобе этиш учун келаётган эди.

— Тангрим! — деди Тўмарис она ўтирган жойидан илкис кўтариларкан. — Ўзинг мадад бер! Аждодларим руҳи бизни қўллангизлар. Ёвуз Кир билан томчи қонимиз қолгунча курашамиз! Ё Ҳаёт — ё Ўлим!

Тўмарис она жиловдори тутган аргумоғини шахд ила миниб, қуюндай елиб кетди.

Ярим тунда Тўмарис она туш кўриб уйғониб кетди. Осмонга боқди: юлдузлар чарақлаган сутдай ой-

дин кеча. Ё тавба, улар бу қадар яқин келиб қолган? Ҳар бири улкан сояга, гўё ўтган аждоглари руҳига айланиб қолгандай, нимадир демоқчидай. Тўмарис онанинг бутун вужудини титроқ чўлғаб, ўзида қандайдир ўзгариш сезди. Тагин: кўрган тушини нақ тепасига осилиб тушгудай бўлиб турган юлдузлар ҳам тасдиқлаётгандай эди. Шунда хаёлидан бир ўй ўтди: “Аждоғларим руҳи қўллаяпти. Аждоғларим руҳи йўл кўрсатапти. Ё, тавба, тушимда кўрганим — баланд тоғлар қуршаган манзил юлдузларга боққаним сайин улар орасидан ҳам кўзимга чалингандай бўлди-я! Ё Танграм! Бу қандай синоат бўлди? Улар айнан бир хилдек. Қаер бўлдийкин бу манзил? Ё тавба, мен нимани кўраяпман? Демак, қаер бўлмасин у манзил — Кир шу жойда ер тишлайди”.

Тўмарис она чодирига бурилаётиб, ўғли Сипарангиз ва Зариналарнинг хос хонаси томон бир нигоҳ ташлаб олди-да, ичкари кириб кетди. Шу тобда ундан бахтиёр она, ундан бахтиёр ҳукмдор йўқдай эди... У узоқ вақт кўрган туши таъсирида уй суриб ётди. Кўзига кўринган ўша тоғ дараси Туронзаминнинг қайси бурчи эканлигини ўйларди, албатта. Ва яна ўша тушни кўргиси, ўша манзараларни эсида сақлаб қолгиси келарди.

Бироқ ҳар қанча уринмасин кўзи илинмади-ю, бир пайт илкис ўрнидан туриб кетди. “Э, бу жой — ўша жой-ку! — деди Тўмарис она ўзига ўзи. — Ё тавба. Хув қайси йили раҳматли эрим билан Кўҳитангдан ошиб ўтиб, Бойсуну Шеробод томонларга борганда бир кеча тунаб ўтган дарамиз эмасми? Ҳа, худди ўзгинаси. Ўшанда массагетлар ҳукмдори тоғ манзараларини кўрсатиб, уларнинг тарихидан сўз очган, не-не босқинчилар шу жойда ер тишлаган, деб айтмабмиди?! Бу жойнинг хосияти бор. Ҳар гал ёв билан сўқишганда, бу жойда туронзаминликлар галаба қозонишган. Аждоғлар руҳи бу юртнинг асл

фарзандларини ҳамиша қўллаган, демаганмиди?! Номини нима ҳам деганди-я. Чак-чакми, Темир дарами, нима эди?”

Тўмарис онанинг хаёли янада равшан тортди. Ўз-ўзидан фикри бир тўхтамга келди: эрта тонгда энг ишончли навкарларидан ўша жойга йўллайди. Чопқир отлар билан йўлга тушилса — икки кунлик йўл. Қайтиш учун ҳам шунча вақт кетади. Аммо буни зинҳор дарё ортидан кун ора хуфияларини йўллаётган Кир билмаслиги шарт...

Тонг бўзариб келарди. Ҳали Сипарангиз уйқуда. Она уни безовта қилгиси келмади. Хуфиялар сардорини маҳрами орқали чорлаттирди. Сўнг унга ортиқча бирон нарса демасдан кичикроқ бир тўп билан ўша ёққа жўнатди: шикорга чиққандек бўлиб борадилару, манзилни обдон ўрганиб пистирмабоп жойларни ҳам белгилаб келадилар.

* * *

Эртаси куни Кирнинг элчилари Тўмарис она қароргоҳига келиб қўнди-ку! Ҳокима ички бир туйғу билан уларнинг мақсадларини ҳис қилиб турарди. Шу боис сир бой бермади. Улар олиб келган совға-саломлардан қанчалар ҳазар қилмасин — олди, кейин элчилар нечук қадам ранжида қилганларини сўради: савдо-сотиқ йўриғидами?

Улар эса бири қўйиб-иккинчиси унинг — Туронзамин маликасининг гўзаллигию тенгсиз бойлиги, оқилалигию тадбиркорлиги, тағин маликаларга хос улуғворлигию меҳмондўстлигини таъриффу тавсиф қилишга тушиб кетдилар. Ниҳоят, малика “мақсад”ни эслатганда, улар бир оғиздан: “Сиз бизнинг шаҳаншоҳимиз — етти иқлим ҳукмдорига муносибсиз. Подишоҳи олам Сизни ўз никоҳига сўраттилар”, дейишди.

Тўмарис она бош эгиб қолди: “Ҳу, илоннинг

ёғини ялаган, қонхўр, маккор, иблис! Сенга мен эмас, менинг Ватаним, элим керак. Туронзаминнинг бойликларию беҳисоб қуллар керак сенга! Сен шуларга ошиқсан. Шуларни “никоҳ”ингга олмоқчисан, малъун!” Тўмарис онанинг кўнглидан шу ўйлар кечаркан, кураш оғир бўлишини янада жиддийроқ фаҳм этиб, янада вазмин бўлиши зарурлигини ич-ичидан туйди.

Бундан ташқари, вақтдан ҳам ютиш керак! Сипоҳларнинг Чак-чак дарасидан қайтиб келишини кутиш керак! Шу боис ичини ҳарчанд ғазаб алангаси куйдирмасин, ўзини босиб сиполик билан шундай деди:

— Шаҳаншоҳга маҳрам бўлиш — ҳар қандай малика учун — шон-шарафдир. Аммо мен ўзга юртининг маликалигини қабул этолмайман. Чунки ўз юртимнинг ҳукмдориман. Шу менга кифоя қилади. Кирга сўзларимни бориб айтингиз.

Сўнгра урфга кўра, уларнинг совға-саломлари қатори тухфалар — бирнеча тулпор отлар ва эгар-жабдуқлар бериб, қароргоҳидан кузатиб қўйди.

Аммо улар изидан хуфиялар жўнатишни ҳам унутмаган эди.

* * *

Тўмарис она жуда тадбир билан иш тутган экан: қайтиб келган хуфияларидан билдики, элчилар Туямўйин кечуви туқайзорларига кириб кўздан ғойиб бўлишибди. Малика Кир кўшинларининг дарёдан мешларни опичлаб ўтишларини яхши биларди. Бироқ олам жаҳон кўшиннинг оғир қурол-аслаҳалари билан тез сузиб ўтолмаслигини ҳам биларди. Пироварди, улар қайиқлари бўлса — қайиқларини бир-бирига улаб, ўшалар устидан ўтишлари учун ҳам камида икки ҳафта вақт кетади.

Тўмарис она яна кўҳна Ўкуз қирғоғида. Бу гал

ҳам она дарё билан, Сув Тангриси ила сўзлашгани чиққан.

“О, она Ўкузим, ўзинг бизга мададкор бўл, ўзинг бизни қўлагин. Ёв кўриниш бергани он тўлқинларинг ўйнасин, пўртаналар қайнасинки, ғанимлар табаррук сувингга кира олмасинлар. Магар кирсалар, гирдобларинг бағрида ғарқ бўлсин. Токи, она Турон-заминимизга уларнинг нопок қадамлари етмагай!”

Дарё эса сокин эди.

Она Тўмарис тағин илтижо қила бошлагач, ундан бир садо — балки Тангридан ваҳий келди:

— О, Тўмарис! Кир бугун дарёдан ўтмагани билан эрта ё индин барибир ўтади. Қанча қурбон берса ҳам, қанча жангчилари Ўкуз тўлқинларига ем бўлса ҳам, у ёвуз дарёдан ўтмай қўймайди. Демак, ақлингга суян, тадбирингни кўр! Асосий лашкаринг тушингда аён бўлган — Чак-чак дарасига етиб бориб, жойлашиб олишсин! Ана ўшанда кўрамиз Кирнинг ҳолини. Ё саҳро ичида сувсиз қолиб қум денгизига ғарқ бўлади ёки дара ичида массагетларнинг ўқларидан кунпаякун бўлади”.

Тўмарис она ўрнидан ирғиб туриб, отининг жиловини Қирққулоч дараси сари бурди. Дарё бўйига эса энг ишончли, сергак кўриқчиларини, ёв кўшинининг юрар йўлидан огоҳ этиб тургувчи хуфияларини қолдирди. Сипарангиз бошлиқ энг сараланган лашкар унинг атрофини кўриқлаб борарди.

Йўл олис. Сал фурсат юрар-юрмас ортдан чопарлар етиб келиб, Кир сипоҳлари мешларга осилиб дарёдан ўтиш тадоригини кўраётганини хабар қилишди. Она Тўмарис оти жиловини ўша ёққа буриб, Туямўйин бурнидан дарё торайиб ўтадиган жойдаги баланд тепаликка чиқди. Кўрди-ишонди ва яна дара томонга от қўйди. Номарднинг номардлигига монанд иш тутиб, шу жойнинг ўзида Ўкуз тўлқинларига ғарқ қилиш анча қулай эди. Бироқ, номардга

қарши номардларча иш тутиш марднинг иши эмас.

Аслида-ку қадим-қадимдан массагету шақлар, кўҳна Хоразм қабилалари душман билан очиқ майдонларда жанг қилишни маъқул кўришар ва кўпинча зафар уларга ёр бўлар эди. Чунки уларнинг отлари ўзгир, ёй ўқлари душманнинг қўли етмайдиган жойлардан етиб келарди.

Бу дафъа дарада уришишга тўғри келади. На чора? Тангрилар хоҳиши ҳам шу бўлди.

* * *

Қизилқум барханлари, саксовулзорлар ортида қолиб, Навтаканинг теп-текис даштлари бошлангач, бир фурсат отларга ҳордиқ бердилар. Энди йўл яланг сайхонлик ва қир-адирлар ёналаб кетарди. Нонушта пайти олдинда юргувчи қоровул ва хуфиялар кутилмаган хабар келтирдилар: Туямўйин туқайзорларига кириб “кўздан ғойиб бўлган” элчилар нақ рўпарадан чиқиб келишаётган эмиш. Улар ортида юз чоқли сипоҳлар ҳам бор эмиш. Буни эшитиб, Тўмарис онанинг юраги шув этди. “Бу пирсиён ўлгурлар биздан олдин Кўхитанг томонларга ўтиб олишган экан-да! Демак, улар авваллари ҳам бу жойларга хуфияларини юбориб туришган. Эҳтимол, биз борар манзилларни ҳам обдон билишар?..” Шунда Сипарангиз ўз илғорлари билан орқага қайтиб, уларни янчиб ташлашга онасидан изн сўради. Она шошмасдан иш тутишни маслаҳат берди: “Майли, биз ҳозир Балхоёк йўлидан Чак-чак сари кетамиз. Сен йўлдаги кўҳна қалъалардан бирида тўхтаб, душманни кузат. Улар бизнинг орқамиздан тушадими ё Кирнинг асосий лашкарига қўшиладими — шуни билиб, бизга хабар беринглар... — Она ўғлига розилик беришга берди-ю, бироқ ичини бир шубҳа кемира бошлади. Сипарангиз — ўт-олов, душманга қўрқмай ташлана олади. Бироқ унинг ҳали жангларда кўзи пишмаган — ёвнинг ҳий-

лаларию найрангларини вақтида фаҳламай қолиши мумкин. Бунинг устига кечагина уйланган бола... Бироқ уни шаштидан ҳам қайтариб бўлмасди. Қолган жангчилар Тўмарис она ўз ўғлини аяди, деб ўйлаши мумкин эди. Шу боис яна Сипарангизга юзланиб, деди: — Кирнинг асосий лашкари бизнинг ортимиздан юрмоқчи бўлса, Чак-чакча уларга индама. Дарага киргач, биз манглайдан, сизлар эса орқасидан зарба берасизлар...”

— Уқдим, энажон!

* * *

Душман лашкари дарёдан ўтди-ю, аммо Тўмарис қўшини изидан тушмади. Балки Туямўйиндан то Бадайтўқайгача бўлган дарёнинг қамишу туранғи босган қайирларида жойлашиб олиб, ниманидир кута бошлади. Ниҳоят, Сипарангиз илғорлари билан Қизилқум саксавулзорлари ва Нахшаб тўқайлари атрофида айланиб юраркан, буларни кўриб яна дарё ортига қайтиб кетаётган каби ҳаракат қилдилар. Бироқ йўлларида оз-оз сонли аксари яроқсиз сипоҳларни қолдириб, базми-жамшид дастурхон тайёрлатиб кетдилар. Дастурхонларда хумлар тўла ўтқир мусалласлар ва мўл-кўл таомлар бор эди.

Табиий, бу пишиқ ўйланган ҳийла эдики, Куҳитанг тарафдан келаётган бўлиб, юз кўрсатган элчилару юз чоқли сипоҳлар ҳам ана шу макру хийланинг бир учи эди...

* * *

Бу вақтда Занжирсарой атрофларида айланиб, зарур келса душман билан юзма-юз савашишга тайёр юрган Сипарангиз қўшинлари ҳам, Куҳитангдан ошиб ўтиб, Чак-чак дарасига ҳали бориб етмаган Тўмарис она ҳам, табиийки, ёвнинг бу тадбиридан беҳабар эди. Кир ўз режасини амалга оширишга ажратган

қўшини Пойкент теваракларида пайдо бўлиб, Сипарангиз сипоҳларини таъқиб этиб бораётганларини англатдилар. Сипарангиз дарҳол тулпори жоловини ортга буриб, душман галаларига юзма-юз бўлди. Ўқ-ёй отиб, ёвнинг қалқонсиз қисмини қулатгач, найзаю қийшиқ қиличларни ишга солганда душман тум-тарақай бўлиб қоча бошлади. Пойкентгача бўлган йўлларда Сипарангиз сипоҳлари уларнинг қанчадан-қанчасини ер типшатди ва қолган-қутганини кўноғига суриб борди-да, у ердаги сипоҳлар билан бирга ҳаммасини қириб ташлади. Кейин ғалаба нашидасини сурмоқ учун шоҳона дастурхонлар атрофидан жой олишди...

* * *

Чўллар, қир-адирлар оралаб ўтган йўллардан юриб, баланд тоғ дарасига етиб келган она Тўмарис дара бошидаги қўналғада нафас ростлаб ўтираркан, бу манзилда мустаҳкам жойлашиб олган лашкарбошилари унга пешвоз чиқиб келишди. Тоғнинг муздай салқин ҳавоси ҳарқанча танни яйратмасин, онанинг кўнгли ғаш эди. Бутун фикри-зикри Сипарангизда: ахир, душман тулкидай айёр... Сипарангиз бўлса катта жанглари кўрмагани устига содда ва танги баҳодир... Она тун бўйи мижжа қоқмай улардан мужда кутди. Тонг-ла самога боқиб, Қуёш тангрисига ёлворди.

Она кўнгли бекорга ғаш бўлмаган экан. Чопар нохуш хабар келтирди: Сипарангиз душман қўйган тузоққа тушибди. Сипарангиз душманнинг барча лашкарини қийратиб бўлдим, деб хаёл қилган бўлиши керак. Шунинг учун “Кирга буюрмаган ғалаба нашидаси менга буюрган экан”, деб етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган ноз-неъматлар тўла дастурхонга эга чиқиб...

* * *

Кир Сипарангизнинг қўлига кишан уриб, маст-а-ласт сипоҳларини қиличдан ўтказди. Сўнг эчиларини яна Тўмарис ҳузурига отлантирди.

— Энди совчи бўлиб борасизлар! — деди. — Аввал кўнмаган бўлса, энди кўнади. Ўғлининг жони кўзига ширин кўринмасин-чи!..

* * *

Кўхитангдан от кўйиб келаётган катта лашкар бошидаги Тўмарис она олдидан яна оқ байроқ кўтарган элчилар чиқиб қолдилар. Уларнинг эндиги нияти ҳам Тўмарис онага дарҳол аён бўлди. Улар аввалги гапларини яна тўтиларча қайтариб бўлишгач, шартни кўндаланг кўйдилар: “Шаҳаншоҳнинг таклифига кўнмасангиз Сипарангиздан ҳам айриласиз...” “Ё, фалак, — деб юборди Тўмарис она — бундай кўрғилик ҳам бормиди?!”

Ҳийлакор Кир нишонга беҳато урган эди. Унинг нишони она юраги эди. Она юраги эса... икки ўт орасида тутаб ёнарди: “Хей, номард! Мақсадинг Турон-заминни бўйин эгдириш экан, очиқ майдонга чиқа қолмайсанми? Йўқ, сен кўрқоқ ва номардсан! Шунинг учун ҳам макр йўлини танлабсан. Майли... энди мен ҳам сенинг йўлингни тутаман. Қуёш тангрим менга мадад беради”.

Тумарис она Кирнинг шартига кўнганини элчиларга билдирди. Шартга кўра Кирнинг лашкарлари дарёдан ўтиб келиши ва тўй тантанаси бўлиб турган кезде Сипарангиз қўлидаги кишан ечилиб, ўз элига қайтарилиши керак эди.

Она тонгла лашкар бошлиқларини йўқлатти.

— Болаларим, душманнинг шартига кўнганимиз — бу асло енгилганимиз эмас. Турон лашкари енгилмасдир. Сизлар ўйламангларки, Кир оёғи остида қолдик деб. Йўқ, мен ҳаёт эканман, сизлардай ёвқур

лашкарбошию лашкарларим бор экан, асло бундай бўлмагай. Ҳеч кимга сир бермасдан, хушёрликни йўқотмасдан тургайсизлар. Илк имконият туғилиши билан мен сизларни улуғ жангга чорлагайман! У баттолнинг шарти Сипарангизнинг жони эвазига мени хотинликка олиш экан. Биз бунга ҳозирча “хўп”, дедик. Сипарангизнинг ёшлиқ қилиб, у баттол тузоғига тушгани асло эсларингдан чиқмасин, токи бу хатони зинҳор такрорламагайсизлар!

* * *

Кир лашкарлари Ўкуздан ўтиб. Қорадўнг қирликларига мўр-малахдай ўрлаб келди. Қирликнинг қоқ белида Тўмарис она лашкарлари қароргоҳ тикиб, Кир одамларини кутиб турарди. Ниҳоят, кунгай томонда массагетлар лашкари, қибла тарафида эронийлар лашкари жойлашиб бўлгач, келишилган тўй маросими бошланиши керак. Унинг аввалида — асирдаги Сипарангиз қароргоҳга келтирилиб кишандан озод этилиши ва у ўз қавмига — массагетлар лашкарига топширилиши, сўнг одатдаги жанг либосини маликаларга хос зеб-зийнатларга алмаштирган Тўмарис она Кир қароргоҳига ўтиши лозим эди.

Қорадўнгнинг қоқ белида ҳали қўл ва оёқларидаги кишан зулфлари ечилмаган Сипарангиз онасини бундай шоҳона кийимларда кўриб эс-хушини йўқотаёзди. Она эса вазмин ва хотиржам эди. Шу чоғ унинг қўл ва оёқларини бўшатишди. Бироқ юришга мажоли етмай, ўртада серрайиб қолди. Ортига ўтирилган эди, туяларга ортиб олинган шароб тўла кўзаларга кўзи тушди-ю, вужудини бир ўт куйдириб ўтди. У ички бир ҳис билан ногоҳ англаб етдики, онаси ўғлининг жони деб, Кирнинг шартига кўнибди. Ҳа, акс ҳолда Тўмарис она босқинчи ёвга ёр бўлиши мумкинми эди? Ахир, Кирнинг никоҳига кириши, алҳазар Туронзаминни — буюк массагетлар ватанини қўш

қўллаб топшириш, демак... Демак, она Тўмарис Сипарангизни деб элу юртга хиёнат йўлини тутибди.

Йўқ, бундан кўра... йўқ-йўқ, бундай хаёлга келишнинг ўзиёқ шу хаёл кечган калладан жудо бўлишни тақозо этади.

Демак, Сипарангиз ўлимга тайёр: Ватан озодлигини сақлаб қолмоқ керак! Халқ қул бўлмасин!

— Энажон, эна! —деб бақриб юборди бирдан, — Нечук бундай ясан-тусан қилганингни тушундим! Нечун шароб тўла мешлар туширилаётгани сабабини ҳам тушундим! Нечун ҳаёт-мамот жанги тўй-томошога айланаётгани сабабини ҳам билдим.

Битта менинг учун! Битта массагет омон қолиши учун... Бу — таърифга сизмас хоинликдир! Наҳот шу йўлни танладинг, энажон?! Шундай пайтда сен мардлик қилсанг, не бўлмай, эй, мардлар маликаси! Мардона Тўмарис?! Мен бу тариқа — бунчалар улуғ қурбонликлар эвазига озод бўлишдан кўра, дарҳол ўлишни афзал биламан, она Тўмарис!

Менинг ўлимим сени шармандаликдан ҳам халос этади!

Ватаним, элим — Туроним озодлик ва эрк оғушида қолади!

Тоабад!

Алвидо, Туронюрт!

Алвидо Қуёш Тангрим! Алвидо, Ўкуз дарё! Еру Само, алвидо!

У шундай дея, боя уни кишандан озод этган душман сипоҳининг ёнига югуриб бора солиб, қўлидаги ханжарини тортиб олди ва зарб билан унинг кўксига, сўнг... ўз юрагига урди.

* * *

Ҳаммаёқ тўс-тўпалон бўлиб кетди. Массагетлар қўлларига дуч келган қурол билан душманга ташлашнишди. Жайронқир ва Отқудуқ ўрларида Тўмарис она

ишорасини кутиб ётган лашкар ҳам сурон солиб, тўрт тарафдан Кир қўшинини ўраб олди. Кўзалар ҳам синди. Шаробу мусалласлар душман тўдаларининг қонига қўшилиб оқа бошлади.

Тўмарис она ўғли тепасида кўз ёш тўкар ва гўянда-халфалар каби айтиб бўзлар эди:

— Ҳай, содда болам-а, мард болам-а! Онангни яхши билмас эдингми, кўзим?! Ахир, сен-ку сен — ёлғизим, қирқ фарзанддан воз кечсам кечардимки, Ватандан айри тушмас эдим. Ўз тупроғимда ўзим чўри бўлмас эдим. Ҳар қанақа Кирга ўхшаганларга юртининг бир қаричини раво кўрмасдим...

О, болам-а, содда болам, мард болам! Онам “мени деб Туронга хиёнат қилди”, дея фарёд чекдинг-а?! Йўқ, сени деб Кирнинг макрига макр-хийла ишлаган эдим. Ана, лашкарбошилардан сўра: тўй бошланди, деб ноғоралар чалиниши замон жанг бошланиши керак эди... Ана, жанг кетаётир! Бизнинг қўлимиз баланд келаётир. Чунки, биласан, бизникилар очиқ майдонларда мардларча курашиб ғолиб келганлар ҳаммиша! Бизнинг камонлар ўқи ёв ўқидан икки баробар олисга бориб тушади. Ёв кўксини тешади!

Аммо бу муқаддас кураш — сен учун интиқом олишга ҳам айланиб кетади! Бизнинг тулпорлар ҳар қандай душманнинг аргумоқларидан ҳам ўзиб кетади. Биз енгилмас элмиз!

Ҳай, болам-а, жувонмарг кетган болам!

Начора? Қисматинг шу экан. Бироқ сен туфайли душман майдонга чиқди! Бу — омад бўлди биз учун. Сенгина буни билмайсан, холос.

Начора, жигарим!

Энди, мен ҳам жангга кирай! Ана қизларимиз ҳам от қўйиб келишяпти!..

Ғалаба яқин!

* * *

Манглайдан зарба берувчи асосий кўшин ҳалқа ҳосил қилиб —душман лашкарини ўртага олиб кирар экан, орқадан зарба беришга тайин этилган Зарина бошлиқ сипоҳлар ўрама ёйнинг иккинчи халқасини бирлаштириб, бирорта душман сипоҳининг орадан қочиб чиқишига имкон бермасди.

* * *

Оғир жанг борарди Қорадўнг қирликларида.

Кирнинг барча режалари чиппакка чиқа бошлади. Жангнинг бундай тус олишини шоҳлар шоҳи кутмаган эди. Унинг ўрдаси лашкарнинг ўртарида, шу боис у ҳамма жанг манзарасини кўриб турарди.

Бойсун яқинидаги Темир дарада, Кўҳитангнинг кўз илғамас ғорларию кичик дараларида жанг тадоригини кўриб ўтирган массагетлар лашкарининг олди етиб келиши билан эса душманга сичқоннинг ини минг танга бўлиб қолди.

Ниҳоят, душман сипоҳларидан соғ қолганлари дуч келган тарафга тум-тарақай бўлиб қоча бошлашди. Бироқ Қирққулочнинг қайрилма ўнгирилари ортида дубулғалар билан ҳимояланган, ўқ-ёйу найза-қилич билан қуролланган кексалару ўсмирлар ҳам уларнинг йўлини тўсиб чиқа бошладилар. Улар орасида бўлган Кирнинг ўзи ҳам қамалда қолди.

Бу улуг бир жанг эди. Босқинчини ер тишлатиш қасосида ёнган, Ватаннинг ҳар қарич тупроғини, аждодлар шаънини азиз билган массагетлар учун ҳаёт-мамот жанги эди. Тақдир уларга кулиб боқди. Тўмарис онанинг тушида аён бўлган воқеа Темир дара бошидаги Чак-чак водийсида эмас, унинг йўлидаги очиқ қирлар устида ниҳоя топгани энди ҳаммага аён эди. Ўрликлару жарликларни душман ўликлари босиб кетди. Массагетлар қадим анъанага амал қилиб, шаҳид кетган биродарлари жасадини ерлашар экан, Тўмарис она сўради:

- Кир ҳам ўлдими?
— Ўлди!
— Эса олиб келинглар у нокасинг бошини! — амр
этди Тўмарис она.

* * *

Унинг бошини ўз қўли билан кесишни кечадан буён юрагига жойлаб юрган Зарина Кир ер билан яксон бўлган яланглик сари от елдириб кетди. Қирққулочнинг кунгай тарафидаги ўтлоқда Кир ер билан битта бўлиб ётарди. Зарина учқур сипоҳий аёллар билан кела солиб, отдан тушди-да, унинг бошини қиличи билан шарт кесиб олди. Не-не элларни қон қустирган ёвуз калла Заринанинг хуржунида қонига беланиб ётар, Сипарангизнинг жасур беваси Тўмарис она сари еларди. Тўмарис она Кирнинг хунук калласига узоқ термулиб турди. Сўнг Кир Ўкуздан осилиб ўтган мешлардан бирини душман қонига тўлдириб келишни буюрди.

Қорадўнг ўтлоқларида душман сипоҳлари қонига беланиб ётарди. Тўмарис она амрини адо этишиб, мешни қонга тўлғазиб келтирдилар. Массаетлар маликаси хуржунда ётган Кир бошини олиб мешга тиқди-да, оғзини чилвир билан боғлаб бўлиб деди:

— Сени бу ёвуз ниятингдан қайтармоққа кўп уриндим. Омон-эсон ўз юртингга қайтиб кет, бизнида тинч қўйгин, дедим. Кўнмадинг! Киндик қонимиз томган муқаддас тупроғимизни, аждодларимиз руҳи кезиб юрган Туронзаминимизни, эл-улусимизни ғорат этмоқчи бўлдинг. Якка-ёлғиз ўғлим Сипарангизни ҳийла билан қўлга туширдинг. Ва мени ундан, яна не-не жасур йигитларимдан жудо қилдинг. Сен қанча элларни қон қақшатиб, қонга тўймаган экансан, мана энди қонга тўясан!

* * *

Массагетлар шаҳид кетган сипоҳларини ўша ердаги тепа-тепа жойларга ерлаб, аста-секин ўз қароргоҳларига қайта бошладилар. Лашкар энди Хузор ва Нахшаб бўйлари орқали Қизилқум кенгликлари сари йўл тутди. Қароргоҳга етиб келиши билан қадим отабоболар удумига кура, дастлаб етти кун мотам тутдилар. Сўнг қирқ кун ёвуз душман устидан қозонилган зафар нишонланди. Куёш тангрисига шукроналик рамзи сифатида қурбонликлар берилди. Дош қозонлар тўлиб қўйу қўчқор, кийиғу сайғоқ, ўрдағу қирғовул этлари қайнади. Хумлардаги шаробу шарбатлар очилди. Қиётнинг тилёра қовунлари, Зарафшоннинг маска узумлари тўлиб-тошган дастурхонларни Бойсуну Варганзадан олиб келинган олманорлар безади. Шимол тарафдаги қадим-қадимдан дўст-биродар бўлиб келаётган шак қабилалари ҳам совға-саломлар билан келиб, массагет оға-иниларини қутладилар.

* * *

Зафар нашидалари давом этаётган кунларнинг бирида Тўмарис она тонг саҳарда она Ўкуз бўйига борди. Аргумоғини жиловдорида қолдириб, сувлари тиниқлашган, ўзи ҳам вазмин тортиб қолган дарёи азимнинг ўша баланд соҳилига чиқиб келди. Куз кезлари она Ўкуз шундай вазмин бўлиб оқарди. Бироқ бор қудрати, улуғлиги шиддатли тўлқинлари бағрида. Шу дарё янглиғ Тўмарис онанинг ҳам бутун қувончу ғамлари — изтироблари юрагининг тубида залворланиб ётарди.

Тўмарис-она она-Ўкузга арзи ҳол қилди. Кўзлари теграсида ёш айланиб, улуғ наҳри азимга миннатдорлик изҳор этди ва ўғли Сипарангизни ёд олиб, она дарё Тангрисидан неларнидир илтижо қилди.

* * *

Орадан ойлар ўтиб, Заринанинг кўзи ёриди. У ўғил кўрган эди. Унга Қуёш Тангри ҳурматига Спантаман*, деб ном қўйдилар.

Тўмарис она оламдан ўтгач, унинг ўрнини Зарина эгаллади.

* Спантаман — Қуёш Тангриси пайғамбари Зардуштнинг бошқа бир номи. Бу ўринда яна салкам икки аср ўтиб, Искандар Мақдуний босқинчиларига қарши курашган халқ қаҳрамони Спитамен назарда тутилаётгани йўқ.

ГАГАУЗЛАР — КҮКҮҒУЗЛАР

Шуфқия шажара

Илгари кўпчилигимиз дунёда шундай халқ борлигини дурустроқ билмасдик. Келиб-келиб яна кимларни денг? Буюк туркий улуснинг асл шажараларидан бўлмиш икки юз минг нуфуздан кўпроқ қадимий халқни. Оға-ини халқларнинг ўзлигини танишидан оловдан кўрққандек кўрқиб, уларнинг бир-бирлари билан яқинлашишидан ичи куйиб келган шўроларнинг ёвуз империяси бизнинг орамизда хитой девори ўрнатган эди.

ТАРИХИЙ МАЪЛУМОТ: «Гагаузлар — туркий халқ, асосан собиқ иттифоқ ҳудудида (157 минг, 1970), Молдованинг жанубий районларида, Украинанинг Одесса ва Запорожье вилоятларида, қисман Қозоғистон (Сирдарё бўйлари) ва Ўзбекистонда (Тошкент вил. Қибрай ва бошқа туманларда) ва Болгарияда (10 минг, 1963) яшайди. Турк тилларининг ўғуз группасига кирадиган гагауз тилида гаплашади. Болгар ва рус тиллари гагауз тилига кучли таъсир кўрсатган. Диндор гагаузлар христиан динининг православие мазҳабига эътиқод қилади. Собиқ иттифоқ ҳудудида яшайдиган гагаузларнинг ота-боболари XVIII — аср охири XIX-чи аср бошларида (рус-турк уруши даврида) Болгариядан кўчиб келиб, Россияда (асосан Бессарабияда) ўрнашиб қолган. XIX-аср охирида Ўрта Осиёга ҳам кўчиб келган. Гагаузлар хўжалик юритиш, турмуш маъданияти жиҳатидан болгарларга жуда ўхшаб кетади. Гагаузларнинг анъанавий хўжалиги чорвачилик (қўйчилик XIX-аср ўрталаригача етакчи ўринда турган), деҳқончилик, боғдорчи-

лик. Революциягача маҳаллий хунармандлар орасида гилам тўқиш, жун ва шойи газлама тайёрлаш кенг ёйилган эди».

1972 йили нашр этилган Ўзбек қомусининг 3-жилдида гагаузларнинг асл тарихи, бу халқнинг Булғорияга қай юртдан ва қандай бориб қолгани тўғрисида лом-мим дейилмаган. «Узун карвон» биринчи гагауз романи муаллифи, таниқли олим ва адиб Дионис Танасўғлининг тарихий очеркида ёзилишича, гагаузлар ўзларининг бобокалонлари бўлмиш ўғузлар орқали икки минг йилдан ортиқ тарихга эга бўлган халқдир. У шундай деб ёзади: «... Ўғузларнинг аجدодлари қадим даврлардан то VI асрнинг ўрталарига қадар Олтой тоғи этакларида яшаб келишган. Турк ҳоқонлигининг вужудга келиши билан улар Фарб томон силжиб, Ўрта Осиёга, Сирдарё ва Орол денгизи атрофидаги чўлларга келиб жойлашадилар. VIII асрдан XI асрнинг бошларига қадар бу ерда Ўғуз давлати ҳукмронлик қилган. Сўнг у инқирозга юз тутиб, учга бўлинди. Унинг исломни қабул қилмаган бир қисми ўзларини «ҳақ ўғуз»лар («асл ўғузлар») деб атаб, жанубий рус чўлларига кўчиб борадилар ва у ердан 1064 йилнинг кузида Дунай дарёсини кечиб ўтиб, Болқонда макон тутиб қоладилар. Гагаузлар XIX асрнинг бошларида яна Дунайдан ортларига қайтиб ўтиб, Бужоқ чўлларига келиб жойлашадилар».

1990 йили Молдова жанубида яшовчи гагаузлар ўз миллий ҳуқуқларини ҳимоя қилаётганлиги, Комрат деган шаҳарда ур-сурлар бўлиб ўтиб, Гагауз Республикаси тузилганини эшитдик. Бироқ уни Молдова парламенти тан олмаганини билсак-да, у ерда кечаётган жараёнларнинг асл моҳияти, гагаузларнинг ҳақиқий талабларидан беҳабар эдик.

1991 йилдаги «Август фитнаси»дан аввал, аниқроғи 14 август куни Молдовага йўл олаётиб, кўнглимининг бир четида ташвиш ҳам йўқ эмасди: шўролар-

нинг марказий матбуоти кунора ёзиб турганидек, Молдова нотинч бўлса, миллий ихтилофлар тугамаган кезде бу сафар менга татирмикан? Айни чоғда туркий улуснинг бизга шу чоққача яхши маълум бўлмаган яна бир шажараси ҳаёти билан танишишга иштиёқ ҳам кучли эди. Бунинг устига шу халқнинг тилида чиқаётган «Она сўзи» («Ана созу») газетаси ўзининг уч йиллиги муносабати билан йиғин чақириб, барча туркий халқлардан меҳмон чорлаган.

* * *

Кишинёв аэропортининг шаҳарга чиқиш йўлагида «Она сўзи»ни боши узра баланд кўтарган йигит мезбонларга хос такаллуф ила кулиб турар эди. Танишдик: шу газетанинг бош муҳаррири, шоир ва адиб Тодор Занет экан. Йўлда у Туркиядан ношир Ирфонбей Насриддинбек ўғли ташриф буюргани, яна шоир Алибей Тонгюлдуз ва унинг рафиқаси Севимхонимлар келаётгани, Озарбойжондан, Қримдан ва бошқа туркий жумҳуриятлардан меҳмон кутаётганини айтди. Газета кунлари учун харажатларни унинг муассиси — Молдова ҳукумати ўз зиммасига олибди. «Кодры» меҳмонхонасида Туркиядан ва Озарбойжондан келган дўстлар билан танишдик.

Тушдан сўнг Матбуот уйига бораётиб «тарихий воқеа»нинг гувоҳи бўлдик. Шаҳарнинг бош майдо-нида салобат тўкиб турган «буюк пролетариат доҳийси»нинг таг-томири билан кўпориб ташланган ҳайкалидан бир уюм бетон синиқлари ва темир-терсақлар қолибди, холос. Экскаватор шошилмасдан ҳайкалнинг қолган-қутганини машинага ортар, атрофдан ўтган-кетганлар эса бунга бепарво эди... Умуман, бу ердаги ихтилофлар хусусида Москва матбуоти кўнглимизга солган гулгула ҳам, ўша чоғлар биз кунора дуч келаётган одатдаги вазвасаларнинг бири экан.

Гагаузлар билан молдованларнинг иноқликлари-

ни кўриб «Ё, фалак!» дедим. Ҳақиқий нотинчлик 19 августда бошланди. Бироқ бу миллатлар ўртасидаги низо эмас, фитна хуружи — тоталитаризм билан эрк ва озодлик, миллий ҳаракат ўртасидаги ҳаёт-мамот кураши эди. Бу тўқнашувни Молдовада истиқомат қилувчи халқлар бир тан, бир вужудга айланиб кутиб олганлиги ҳамон кўз ўнгимда турибди. Унинг ўзи бир тарих — сабоқ бўларли тарих. Ўша кунлари Кишинёвдаги мана шу бош майдон турли миллат вакилларига тўлиб-тошди. Улар ўша «бронза даҳо»нинг раҳнамолигисиз оёққа қалқиб, бутун Молдованинг дахлсизлиги, миллий давлатчилиги ва мустақиллигини асраб қолди...

* * *

«Она сўзи» кунлари чинакам байрам, халқ сайлига айланиб кетди. 15 август куни газета муҳарририяти жойлашган матбуот уйида тантанали учрашув бўлди. Унга Молдова жамоатчилиги намояндалари, матбуот ходимлари йиғилдилар. Тодор Занет учрашувни очаётиб, меҳмонлар ва мезбонларни таништирди. Узоқ-яқиндан келган телеграммалар орасидан биринчи бўлиб Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг табригини ўқиб берди. Сўнгра гагауз халқининг миллий ҳаракати, кураш йўллари, бу борада «Она сўзи» зиммасига тушаётган масъулият хусусида сўзлади. «Сизларни газетамиз кунлари муносабати билан чорлашдан мақсад бутун туркий оламни Молдова ва Гагауз ерларида кечаётган жараёнлар билан яқиндан таништирмоқ, ҳақиқий аҳволни ўз кўзингиз билан кўриб, холис хулосага келишингизга имкон яратмоқдир. Бизнинг эрк йўлидаги интилишларимиз, асл мақсадларимиз хусусида найрангбозликка асосланган шўролар марказий матбуоти бутун жаҳонга сафсата тарқатаётган бир шароитда бу ниҳоятда зарурдир», — деди.

Насриддин Ирфонбей гагаузларнинг ўз миллий маданиятини тирилтириш ҳаракатига тушгани барча

туркийлар учун қувончли ҳол эканини қайта-қайта эътироф этди. Туркияда нашр этилган гагауз туркча-си сўзлиги ва гагауз фольклори китобларини тухфа этиб, бир-биримиздан беҳабар, ажралган ҳолда яшасак, фақат бизни кўролмайдиганларнинг тегирмонига сув қуямиз, деди. Молдова Ёзувчилар уюшмаси раиси Михай Чимпой гагауз шоир ва ёзувчилари, олимлари ижодида миллий уйғониш янги поғонага кўтарилгани, уюшманинг «Литература ша арта» ҳафталигида илк бор ташкил этилган гагауз саҳифаси «Она сўзи»нинг дунёга келишида муҳим қадам бўлганини айтди.

«Она сўзи»ни Озарбойжонда ҳам севиб ўқишаркан. Икки йилча аввал у ерда бу газетанинг эллик мингдан ортиқ обуначиси бўлган. Унинг Бокудаги жамоатчи муҳбири, туркий халқлар адабий алоқалари бўйича тадқиқот олиб бораётган ёш олима Гуллу Гулмамедова умумтуркий газета яратиш зарурлиги, бунда лотин ёзуви қўл келиши мумкинлиги ҳақида сўзлади. Учрашувда ҳамма ўз она тилида эмин-эркин гапириб, тушунмаганларга таржима қилиб турилганлиги учун мен ҳам шу имкониятдан фойдаландим. Туркий халқларни муштарак мақсадлар йўлида бирлаштириш, ҳамкорлик алоқаларини кучайтриш ўзбек адибларининг фаол ҳаракатига айланганини айтдим. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» таҳририятининг қутловлари, ўзбек шоир ва ёзувчилари, олимларининг янги асарлари билан бирга «Чўлпон» нашриёти чиқарган «Темурнома» китобини ҳам «Она сўзи» жамоасига топширдим. Бу учрашувдагина эмас, умуман барча жойда Ўзбекистонга алоҳида эътибор беришлари, бу заминни «ота юртимиз», деб алоҳида ифтихор билан тилга олишлари, бизда кечаётган жараёнларга катта қизиқиш билан қарашларининг гувоҳи бўлдим. Симферополда чиқадиган «Дўстлик» газетаси бош муҳаррири Шавкат Рамазонов қрим ва

гагауз халқларининг қадим алоқалари, ўтган асрнинг 30-йилларида биргина қрим тилида ўн олтига газета чиқиб, у гагаузларга ҳам тарқалгани хусусида сўзлади. Озарбойжонлик сайёҳ Алишер Аҳмадзода эса «Биз икки юз миллионлик турк халқлари бир-бирларимиз билан ўзга тилда эмас, худди бугунгидек барча жойда ўз тилимизда танишайлик. Тил, дил, маслак, мақсад бирлигини истаюрам», деб ҳамманинг олқишига сазовор бўлди.

«Она сўзи» эндиликда мустақил ҳафталик бўлиш билан бирга, 1991 йилдан бошлаб ҳар уч ойда бир марта болалар учун махсус журнал ҳам чиқармоқда, у «Қирланғач» («Қалдирғоч») деб аталади. Журналист ходимлар етишмаслиги сабабли 21 киши ўрнига атиги беш киши ишлаётган таҳририят учун ҳам газета, ҳам болалар журнали чиқариш осон эмас. Бироқ барча гагауз адиблари унга фаол кўмак бера бошлабди. 80-йилларнинг ўрталаридан бошланган миллий уйғониш ҳаракати боис туғилган зўр иштиёқ Тодор Занет, Сўна Адеева сингари ўз халқининг фидойи журналистларига қанот бағишламоқда.

Таниқли шоир ва олим Дионис Танасўғли биринчи гагауз газетаси асли 1910 йили кирилл ёзувида чиққан, 50-йилларда нашр этилган газета эса бу нашрлар ичида энг зўри эди, деди. Сўнгги йилларда бу анъана яна тикланибди. Бироқ янги шароитда, миллий уйғониш заминида вужудга келган «Она сўзи» ўз мустақил адабиёти, ёзма матбуоти бўлишини неча ўн йиллар оша орзу қилиб келган гагауз халқи ҳаёти ва адабиётининг ойнаси бўлмоқда. Таниқли гагауз шоири ва Молдова маориф вазири ўринбосари Николай Бобоўғли, Молдова давлат миллатлар департаменти раҳбарлари, Фанлар академиясининг гагауз бўлими олимлари, гагаузча бадиий адабиётлар чоп этувчи ноширлар бу жараённинг муаммолари ҳақида ҳам сўзладилар. Хусусан, бошқа туркий қавмларгина

эмас, ҳатто гагаузларнинг аксарияти ўз тарихини яхши билмас экан. Гагауз тили ва гагауз халқи тарихи дарсликларини яратиш ва уларни нашр этиш муайян қийинчиликлар билан боғлиқ. Бу дарсликларни кирилл имлосида чиқариш керакми ёки кўпчилик гагауз зиёлилари ёқлаб чиқаётган латин ёзувидами? Насриддин Ирфонбей имло масаласи ҳал бўлса, бу борада турк дўстлар ёрдам беражагини билдирди...

* * *

ТАРИХИЙ МАЪЛУМОТ: «XV аср турк тарихчиси Али Язижйўғли араб олими Ибн Бибининг «Рум салжуклари тарихи» асарига асосланиб битган «Ўғузнома» (ёки «Салжукнома») китобида Болқонда ўғуз (ҳақўғуз) давлати бўлганлигидан гувоҳлик беради. Болгар олими Г.Д.Баласчев ва поляк олими П.Витак ҳам 1953 йили нашр этилган «Гагаузлар — Кайковус одамлари» деган асарида бунини кўрсатиб ўтадилар... Демак, гагаузлар ҳамқавм, қон-қариндош қабила-ларнинг тили ва этник жиҳатдан яқинлиги, қадимги кўчманчи элатларга хос муштарак маданияти, умумий туркона қиёфаси, яшаш тарзи, дини ва бошқа жиҳатлар асосида умумий ҳудудда халқ сифатида шаклланганлар. Бу жараён Болқондаги ўзига хос шарт-шароитлар, бинобарин, ўзга тилли кучли давлатлар қуршовида экани ва уларнинг доимо таҳдид солиб туриши боис анча тез кечган бўлиши ҳам мумкин. Шу асосда айтиш мумкинки, усмонли турклар келгунига қадар гагаузлар халқ сифатида шаклланиб бўлган, бу ерда болгарлар ва византияликлардан насроний динини қабул қилиб, тўлиқ ўтроқ ҳаёт тарзига ўтган, ўз хўжалиги ва маданиятини йўлга қўйган эди».

Бу маданият ва хўжалик манзаралари бугун ҳам батамом унутилиб кетган эмас. Гагаузларнинг турмуш тарзида қўйчиликдан тортиб гиламдўзликкача,

уй қуришдан тортиб тўй-томошаларгача бўлган ўтмиш маънавий асотирлари сақланиб қолган. Виночилик эса санъат даражасига кўтарилган. Бунга Комрад ва Конгазда бўлганимизда ишонч ҳосил қилдик. Гагауз йигити Дионис Киса раҳбарлик қилаётган Кишинёв яқинидаги машҳур виночилик комбинати бутун дунё билан алоқа боғлаган.

Меҳмонларни ана шу жойга таклиф этишди. Сафимизга Туркиядан бироз кечикиб келган шоир Алибей Тонгюлдуз ва унинг рафиқаси Севимхонимлар, таниқли молдаван шоири, ёзувчилар уюшмаси раиси Михай Чимпой ҳам қўшилишди. Май тайёрлаш жараёнлари билан танишгач, ажойиб узумзорлар ўртасида ғор шаклида қурилган ерости омборларига тушдик. Мўъгадил ҳарорат яратилган, йигирма-йигирма беш йиллик майлар шишаларда тахланиб ётибди. Қуйи қаватларга тушганингиз сайин ҳайратингиз ошади. Ғорнинг энг тўрида худди «Минг бир кеча» афсоналаридагидек оппоқ нурга чўмилган қаср намоён бўлди. Ички бир шуур билан англадикки, юз киши бемалол мулоқот қура оладиган бу кошона шўролик ҳукмронлик қилган яқин ўтмишда олий раҳбарларнинг меҳмон кутадиган жойи бўлган. Айтишларича, ҳатто Гагариндек зот ҳам шу ерга келиб, «бурнидан булоқ бўлиб отилгунча» майхўрлик қилган экан...

Минг йил бурунги ерости ғорларига ўхшаш иккинчи бир кошонага кирдик. Шамчироқлар нимқоронғи ёритган шу жойда бир фурсат ҳордиқ чиқаришга таклиф этишди. Ўрта аср манзараларини эслатувчи узун тахта столга биллур қадаҳлар, энгил, яхна егуликлар, мева-чевалар дид билан қўйилган. Гўзал қизлар Молдованинг бир-биридан тотли майларини олиб келиб туришибди. Каберне, Трифешти, эҳе, қай бирини айтасиз... сув ости кемаларида ойлаб ишловчилар шу виноларни хуш кўришаркан. Чунки бу майлар одам аъзойи баданидаги радиактив моддаларни

ютиб, қонни ёвуз нурлардан тозаларкан...

Дионис Киса қадаҳлар тўлдирилишидан олдин майларнинг номи ва неча йил сақланганини айтиб, «марҳамат қилинг», дер эди. Майлар ниҳоятда хуштаъм. Молдовада, гагауз районларидаги ҳар бир хўжаликда май заводи бор, ҳар бир ҳовлида узумдан бочка-бочка қўлбола май тайёрланади. Улар дуб идишларида исталганча сақланади. Зиёфатларда, тўй-ҳашамларда бу майлардан нўш этганларнинг ҳеч вақт кайфи ошиб қолмайди. Афсуски, бизда узумзор майдонлар, узумларнинг турфа навлари ҳам кўп бўлишига қарамай, бундай олийсифат май тайёрлашни ҳали у қадар йўлга қўёлган эмасмиз. Шунинг учун ҳам тўйларимиз ароқсиз ўтмайди. Ичаётган ароқларимизнинг таркиби ёлғиз худога аён. Нега биз беҳисоб узумзорларимиз бўла туриб, хўжаликларда, хонадонларда, ота-боболаримизнинг эндиликда унутилган асрий анъаналарини тикламаймиз, машҳур мусалласларимиз билан доврўқ қозонмаймиз. Ўрусия босқинчилиги билан юққан «юксак маданият» — ароқхўрликдан миллатни, авлодларни қутқарувчи нажот шу эмасми?! Шундай қилсак, халқимизнинг ароқа кетадиган пули чўнтагида қолади, хўжаликлар бундай виноларни сотиб катта даромад ҳам олган бўлур эдилар. Энг муҳими, ароқхўрлик балосидан миллатимиз, наслимизни омон сақлаб қолган бўлур эдик.

Бир-биридан хуштаъм майларни тотиб, хаёлимдан шу ўйлар кечди. Дионис Танасўғли мўъжазгина скрипкасини қўлга олганда нимқоронғи ғор қўйнига ҳазин садолар таралди. Нимаси биландир ўзимизнинг шарқона оҳангларга эш бўлиб кетадиган бу наволар халқ сифатида ўзлигини тамом йўқотиш ёқасига келиб қолган ва баногоҳ буни англаб етган одамларнинг мунгли ноласига ўхшарди. Шу куни туркий забонда шеърлар, қўшиқлар янгради, дил сўзлари айтилди. Гўё олис диёрларнинг дард ва армонлари бир-

лапгандай, шу бирлашув қанотида ўзлигини қайта топгандай бўлди. Айниқса, Севимхонимнинг ишқ оташига йўғрилган дилбар кўшиқлари кўнгилларга таскин бўлди.

Тарихшунос, бастакор, шоир ва носир, кирилл ёзувига асосланган гагауз имлосини яратувчилардан бири бўлган Дионис Танасўғлини гагаузларнинг Ҳамзасига ўхшатдим. У ҳам ўтган аср бошларида Ҳамза рўёбга чиқаргани сингари маърифий зиёпарварлик ишлари билан элда танилган. Унинг тўрткулари (гагаузлар сўзни — лоф, кўшиқни эса — тўртку, деб атар эканлар), куйлари беҳисоб. Сози «Йиғлаган кўзларга нур тушгани каби» шўх оҳангларга эш бўлганида эса ҳамма ўйинга тушиб кетар, гагауз зиёлилари, адиблари шодон кўшиқларига жўр бўлиб куйлашар эди. Ҳамон кулоқларим остида уларнинг «Оҳ, Мари қиз» кўшиғи, опа-сингил Дукаллар бошлиқ фолклор дастаси ижросидаги гагауз халқ кўшиқлари, шоира Сўнахонимнинг айнан ўзбекчадек янграган «Истасанг долғали бир денгиз ўлайин» мисралари садоланиб турибди.

* * *

ТАРИХИЙ МАЪЛУМОТ: «Гагаузларнинг турк-ўғуз тарихи халқ ижодида, биринчи навбатда, унинг оғзаки ижод намуналарида ўз ифодасини топган. Халқ шеърияти ва насрининг энг қадимги намуналарида қадимги ўғуз ва турк фольклори элементлари, кўпчиликка маълум гагауз афсоналари, шунингдек, барча туркий халқларда мавжуд бўлган «Ўғузнома», «Гўрўғли» сингари тарихий ва қаҳрамонлик эпослари, «Ошиқ Ғариб» каби лироэпик дostonлар ва бошқа асарлар парчалар ҳолида учрайди...»

16 август тонгида Молдова жанубига, Тодор Занетнинг тили билан айтганда, Гагаузистонга қараб кетдик. Йўл ниҳоятда гўзал эди. Молдова нуқул қирлигу ёнбағирликлардан, уларни қоплаб ётган пастбаланд ўрмонзорлар, узумзору мевазорлар, кўм-кўк ўтлоқлар, маржон кўллардан ташкил топган шундай бир маъвоки, унга асло қиёс йўқ. Гарчи, бизнинг Ўзбекистонимизда унадиган неъматларнинг кўп хили бу ерда ҳам ўсишига қарамай, Бессарабия ўзга бир олам эди. Унинг мана шу гўзал ўрмонлари, ойнакўллари, узумзор боғлари билан биргаликда дашт деб аталиши кишига бироз эриш туюлади.

Бешолмада жойлашган Гагауз халқ тарихи ва этнография музейи ҳужжатларининг гувоҳлик беришича, 200 йил бурун бу жойлар чиндан ҳам дашт — оддий ўтлоқлардан иборат яланг қирликлар экан. Қора денгизнинг ғарбий соҳиллари бўйлаб 100-150 км. кенликка чўзилган ва Днестрдан Дунайгача бўлган ораликни ишғол этган Бужоқ чўли (ҳозир денгиз соҳилининг 40 км. кенликдаги қисми Одесса вилояти ерлари ҳисобланиб, Молдова, шу жумладан, гагауз ерлари ҳам буюк денгиздан ажралиб қолган. Одесса вилоятининг ана шу ҳудудида ҳам гагаузлар, булғорларнинг қишлоқлари тўп-тўп бўлиб жойлашган, улар буюк баҳри муҳитдан баҳраманд.) Украина, Қрим ва Жануби-ғарбий Оврупо ўртасидаги ўзига хос даҳлиз бўлган ва ундан кўпинча бир-бирига уруш эълон қилиб борган қўшинлар, лашкарлар, ёвуз босқинчилар муттасил қатнаб турган, ҳарбий истеҳкомлар барпо этган ва бу манзил кўп ҳолларда уруш майдонига, қирғин ўчоғига айланиб қолган. Шу боис бу ерлар денгизга яқин гўзал иқлимли жойлар бўлишига қарамай, ҳеч ким яшамаган, босқинчиларнинг талончиликларидан ҳадиксираб ҳеч нарса экишмаган ҳам. Атрофдаги битта-ярим ер-жой эгалари эса

қўшинларнинг доимий зўравонлиги туфайли бири икки бўлмасдан хонавайрон бўлиб қолаверган.

Икки аср бурунги турк-булғор уруши йилларида Дунай ортидаги саккиз-тўққиз аср яшаган жойларини ташлаб, кимсасиз Бужоқ чўлларига келиб ватан тутган гагаузлар бу ерни обод қилдилар, боғларга буркадилар. Қирликларнинг тепасидаги 150-200 йиллик паст-баланд ўрмонзорлар бу халқнинг ана шу ғайрат-шижоатини кўрсатиб турибди. Буни қарангки, бу ерда ҳам уларнинг омадлари юришмади: 1912 йили Бессарабия Россияга қўшиб олинди. Деярли икки минг йиллик тарихи давомида ўзлигини сақлаб келган халқ сўнгги саксон йил ичида асл қиёфасини тамом йўқотар даражага юз тутган эди.

Қизил империя уларни ватанда беватан, тилсиз-забонсиз ва миллатсиз жамоага айланиш ёқасига келтириб қўйган эди. Биз бирон жойда, ҳатто энг чекка қишлоқларда ҳам гагауз тилида таълим ва тарбия берувчи на мактаб, на боғчани кўрмадик. Конгаз деган қишлоқда замонавий услубда қурилган энг мухташам болалар боғчасини кўришга таклиф қилишди. Унда тарбияланувчилар ва тарбиячиларнинг 99 фоизи гагауз бўлишига қарамай, тарбия фақат рус тилида олиб бориларкан. Боғча мудираси ҳам худди бир пайтлар бизнинг Ўзбекистонимизда бўлгани каби келишган ва бақувват рус аёли. «Нега болаларга ўз она тилида тарбия берилмайди?» — десак, у совуқ-қонлик билан «Ота-оналари шуни хоҳлашади», деб жавоб берди. Жавобнинг ҳам ҳамма жойда бир хиллигини қаранг! Қизил империя сувини ичиб келган раҳбарларнинг бу «қалтис муаммо»га муносабати ҳам бир хил: «Энди, ошналар, бу ёғига ишларинг бўлмасин, аста-секин ўзимиз ҳал этамиз». Бундай ҳимоядан дадилланган мудира бизга еб қўйгудек бўлиб боқаётган бўлса-да, яна тилга кириб сайрай кетди: «Айтмадимми, сизларга — раҳбарлар нима деса шу!» Бироқ

гагауз зиёлилари ҳам бўш келмадилар: «Биз ўз ушоқларимизни (болаларимизни) рус инкубаториясидан кутқаришимиз керак!» Бу нидо «Она сўзи» газетаси кунлари барча учрашув ва йиғинларда қайта-қайта тилга олинди ва ҳар сафар йиғилган халойиқ — боғча мудираси айтмоқчи, ўз болаларининг рус тилида тарбияланишини «хоҳловчи» ота-оналар томонидан узоқ қарсақлар, кўздан ёш чиқарар даражадаги олқишлар билан кутиб олинди.

80-йилларнинг иккинчи ярми ва тўқсонинчи йиллар бошида юз берган жараёнлар барча халқлар қатори бу жафокаш халқнинг ҳам кўзини очди, ўзлигини танитди. Мактаб ва боғчаларни миллийлаштириш ҳаракати ниш олди. Ўзини Гагауз республикаси, деб эълон қилган жумҳуриятнинг давлат тили ҳам ўшанда рус тили экан... Чодирлунгада гагауз халқининг ойдинчиси ва адабий тилининг асосчиси Михаил Чақирнинг ҳайкал-бюстига гулчамбар қўйдик. У дастлаб диний китобларни кирилл ёзувида гагаузчага ўтирган, сўнг гагаузлар тарихини лотин имлосида ёзиб чиққан, илк гагауз — молдован луғатини яратган тарихчи ва маърифатпарвар сиймо бўлган.

Тарих бу жафокаш халқни кўп синовларга дучор этгани ўтмишдан маълум. Улар Олтойдан Туронзамин ва ундан Болқону Бессарабия кенгликларигача бориб, кўп қийинчиликлар, урушлар даврида йўқотишларни бошидан кечирган бўлса, кечиргандир. Бироқ асло очлик азобидан қирилмаган экан. 1946-1949 йилларда эса бор ғалласи тортиб олиниб, бу кам сонли бечора халқнинг ярми очликдан қирилиб кетибди. Биз Чодирлунгада очлик қурбонлари ёдгорлик мазорига гулчамбар қўяётиб, қизил империянинг қора кўланкасини қалбимизда ҳис этиб турдик. Ана шу мазорнинг яқинида яна бир ёдгорлик пойига эгилдик. У Бужоқ даштларидан олисда — Афғонистонда ўлим топган гагауз йигитлари қабри эди. Улар жафо-

каш халқнинг сўнгги қурбонлари бўлиб қолсин. Зотан, қизил салтанат малайлари айни ўша кунлари ҳали ёвуз ниятларидан қайтганлари йўқ эди. Улар халқларни бир-бирига қарши қайраб, ўртада жанжал чиқариб, қўлдан кетган ҳокими мутлақликни тиклаш йўлида не-не ғаламисликларни ният қилиб турганлари кунора фош бўлиб қоларди. Мустақиллик эълон қилиб, хуррият байроғини кўтарган кичкинагина Молдова республикасида Днепрбўйи ва Гагауз республикалари «ташқил қилингани» ва уларнинг гоҳ зимдан, гоҳ ошқора қўллаб келинаётгани бунинг ёрқин далилидир.

Гагаузлар ўз миллий ҳудудда мухтор жумҳурият ташқил этса яши эмасми — бу уларнинг асрий орзуси-ку, деб ўйлашимиз мумкин. Бироқ гагауз зиёлилари, оддий меҳнаткашлар, халқ намояндалари билан учрашувлар чоғида шунга амин бўлдимки, улар масалага теран ёндошиб, алдовларга, гиж-гижлашларга учмаслигимиз керак, бу қўғирчоқ республикалар Молдованинг шўролар иттифоқидан чиқиб кетишига қарши қўйилган сиёсий ўйин, биз гагаузларнинг мухторияти масалаларини Молдова ҳукумати ва халқи билан келишган ҳолда парламент йўли билан ҳал этаверамиз, фақат Москва «нонингни туя қилиб бераман» деб, бу йўлда бизга ҳалақит бермаса, орамизга нифоқ солмаса бўлгани! — дейишарди.

Афсуски, гагауз зиёлилари тушуниб турган бу ҳақиқатни ўшанда гагауз районларига раҳбарлик қилаётган амалпарастрлар тушунишни хоҳламагандилар. Москва уларнинг эрк йўлидаги ҳали унчалик пишиб етилмаган интилишларидан усталик билан фойдаланишга зўр бериб уриниб, «пичоқнинг сопини ўзидан чиқариб» бу ҳаракатни мустамлакачиликни абадий сақлаш мақсадидаги сиёсий ўйинларга бошқариб юбораётган эди. Гагауз зиёлиларининг ўшандаги энг жиддий ташвишлари ҳам шунда эди. Улар ўз рес-

публикаларининг Москва кўлида кўғирчоқ бўлиши-ни асло хоҳламайдилар. Шунинг учун халқни раҳбарият билан ихтилофга бормаё муросада бўлишга, миллий ҳаракатни Молдавада кечаётган жараёнлар билан боғлаб олиб боришга даъват этдилар...

Гагаузистоннинг кўп жойларида сувсиз ётган бетон каналлар ва «Дунайводстрой» деган ёзувларга кўзимиз тушди. Маълум бўлишича, Молдованинг, Гагауз ерларининг лалми деҳқончилигидан қаноатланмаган тўралар бу жойларда суғорма деҳқончили-ни йўлга қўйиш, худди бизнинг Ўзбекистонимизда бўлгани сингари ерни ва ерлик халқни аямай ишла-тиш режаларини тузиб, Дунайдан сув олиб келмоқчи бўлибдилар. Юзлаб километрлик улкан каналлар қури-шибди. Сув очилгач, энг унумдор ерлар шўрлаб, из-дан чиқа бошлабди. Чунки дарёларни дуч келган ёққа буриб юбориш машқини олган сув хўжалиги шоввоз-лари канал битгунга қадар ҳам Дунай дарёси суви таркибини ўрганиб кўрмаган эканлар. Ҳозир канал-лар қуриб, хориждан келтирилган ноёб техника ус-куналари дуч келган жойда сочилиб ётибди. Улар шўролар очкўзлигига қўйилган «ҳайкал»га ўхшайди...

Гагаузистоннинг лалми деҳқончиликка асослан-ган сўлим боғлари ҳозир ҳам мўл ҳосил бермоқда. Хориждан келаётган автокарвонларнинг кети узил-майди. Харидорлар шу ернинг ўзига келиб мева-чева-ларни шартлашиб олиб кетишмоқда... Узумзорлар, шафтолизорларда бўлиб гагауз деҳқонлари билан гу-рунглашдик. Шафтолихўрлик қилдик, уларнинг таъ-ми юртимиз мевалариникидан қолишмайди. Боғбон-ларнинг даромади ҳам чакки эмас.

ТАРИХИЙ МАЪЛУМОТ: «Гагауз халқ оғзаки ижоди, қадимий санъати асосан шарқ анъаналарига уйғун бўлиб, у Болқон ва Бессарабияга хос хусусият-лар билан ҳам бойиган. Таниқли туркшунос профес-сор Н.А.Баскаков рус тилининг этимологик луғатида

«гагауз» номи «гёк» (кўк, осмон) ва «уз» (ўғузларнинг номи)дан келиб чиққан, деган тахминни илгари суради ва «гагауз» номининг келиб чиқишига доир яна бир этимологияни ҳам кўрсатади. Яъни, «гагауз» сўзи «ҳақўғуз» (асл ўғуз) дан келиб чиққан бўлиши мумкин, дейди. «Ҳақўғуз» вақт ўтиши билан славянча талаффузлар таъсирида «гагауз»га айланиб кетган бўлиши мумкин».

Гагауз романнависи Д.Танасўгли кўп йиллик тадқиқотлари натижасида мана шу хулосага келган. Бироқ Н.Баскаковнинг биринчи тахмини ҳақиқатга яқин кўринади: гагаузлар — кўкўғузлардир.

* * *

Давр шамоллари, олис ва шиддатли тарих бўҳронлари гагаузларнинг тили ва маданиятини буткул ўзгартириб юборолмаган бўлса-да, уларнинг халқ сифатидаги ўзига хос номида муҳрини қолдирди. «Кўкўғузлар» бугун «гагаузлар» бўлиб қолишди. Яхшиям XXI аср бўсағасида жаҳон буюк янгилашиш эпкинларига юз бурди. Акс ҳолда тоталитаризм тегирмони кўкўғузлар сингари не-не катта-кичик халқларнинг номинигина эмас, ўзини ҳам янчиб, мажақлаб, кулини кўкка совурган бўлар эди. Мана шу мудҳиш тегирмондан омон қолган халқ қудратли пўлат филдираклар эзиб ўтганидан сўнг ҳам бош кўтаришга ўзида куч ва қудрат, ирода топа олган маъсума гулга ўхшайди. Шуълага интизор гиёҳга ўхшайди!

... Оламда Гагаузистон деган бетакрор бир юрт ҳам бор. У бугун ўзлигини англаб, жаҳон меҳваридаги ўрни, миллий ҳақ-ҳуқуқи, инсоний қадр-қиммати учун курашмоқда. Ҳали бу йўлнинг сабоқлари кўп...

1992 йил, 31 январь,

(«Ўзбекистон адабиёти ва санъати»).

ҚЎНИМ ТОПМАГАН ҚАРВОНЛАР

Хева хонининг ёзги саройи. Хоразм меъморий санъатининг дурдонаси бўлмиш бу бино ўз маҳобатига зид ўлароқ ажиб сеҳрга ботгандай, не-не зотларни ҳайратга солган кошонанинг ўзи ҳам буюк ҳайратга чўмгандай эди. Унинг бағрида турфа забон жаҳон сўзларди, қадимий қарвонлар қўнғироғи янграрди.

“Буюк Ипак йўлидаги шаҳарлар ва қарвонсаройлар” мавзуидаги халқаро анжумани (1991 йилнинг 10 майи) очаётиб, покистонлик таниқли олим Аҳмад Ҳасан Дони кўҳна қўнғироқ жаранги билан ҳамманинг эътиборини тортди.

— Азизлар, икки кун бурун биз Беруний номи билан аталаётган шаҳардан ўтиб келдик, — деди у. — Гарчи, бу мўъжаз шаҳарча буюк алломанинг жаҳоншумул шуҳратига жудаям муносиб кўринишда бўлмаса-да, бизнинг қадим Туроннинг буюк фарзанди олдида ўз эҳтиромимизни изҳор этишимизга асло монъелик қилмайди. Бугун халқаро анжуманимизни шундай табаррук заминда — Абу Райҳон Беруний ватанида бошляпмиз.

Яна оҳиста қўнғироқ чалинди. Унинг садолари Хева хони саройидан эмас, ўтмишнинг олис қатларидан келаётгандай эди. Балки у йўллари тўсилиб манзилдан адашган, саҳроларда қўним топмай кезиб юрган қарвонларнинг мунгли нолаасидир. Балки Балхдан хориб қайтган қарвонлар олиб келаётган — Беруний бобомизнинг бугунги ҳур шамолларга саломидир... Ҳар нечук шундай деб ўйлагинг келади.

Жаҳоннинг турли мамлакатларидан ташриф буюрган олимлар қарвонсаройлар тарихини ипидан игнасигача қизгин муҳокама қилишмоқда. Бу манзиллар

исломгача карвонсарой, сўнг эса работ деб аталган, улар Буюк Ипак йўлининг шоҳ бекатларидир, дейди нотик. Юзлаб йиллар давомида Осиё ва Оврўпонинг турли жуғрофий, сиёсий ва иқтисодий шароитдаги қатор мамлакатларини туташтирган Ипак йўли фақат савдо-тижорат йўлигина бўлиб қолмай, турли халқларнинг маданий тараққиётига, ўзаро бир-бирини бойитишига кучли таъсир кўрсатган. Шаҳарлар ва шаҳарсозликнинг вужудга келишига, ҳунармандлик ва маданий қатламлар шаклланишига бебаҳо ҳисса қўшган, ижтимоий жараёнларни ҳаракатга келтирган.

Хитой чинниси ва ипагининг довуғи ҳам шу йўллар орқали ёйилган эди. Беруний Эронда ғоят машҳур бўлган Хитойнинг уч хил чинниси ҳақида хабар беради. Ўрта Осиёдаги ойна тайёрлаш технологияси эса 424-йили Хитойга олиб ўтилиб, бу ўлканинг турли вилоятларида ойнасозликнинг кенг тараққий этишига туртки берган. У ердаги нафис қоғоз тайёрлаш усуллари Туркистонга кўчиб, бу соҳанинг Самарқандда равнақ топишига сабаб бўлади.

Булар фанга аллақачон маълум бўлган ҳақиқатлар. Бироқ ҳали тарихнинг қат-қатларида, харобага айланган қадимий қалъалар, қўрғонлар, карвонсаройлар бағрида не-не тилсимлар юз очмай қолиб кетяпти. Олимлар игна билан қудуқ қазгандай машаққат чекиб, работу қалъалар ўрнидан ўтмишнинг не бир сиру синоатлари, тилсиз ҳужжатларини топмоқдалар. Қадимий Нахшаб марказидаги Ерқўрғон харобаларини қазिश чоғида тилладан ясалган мўъжазгина типратикан шаклидаги ҳайкалча-тўғноғич топилган. Унинг сирти, “тикон”лари дуру жавоҳирларлар билан зийнатланган. Тошкентдаги Ўзбекистон тарихи музейида сақланаётган бу топилма ҳозиргача қадимий харобалар «ҳадя этган» дунёдаги шундай иккита тилла типратиконнинг биридир. Ота-боболаримиз

типратиконга бежиз тилладан ҳайкал қўймаган бўлса керак. Бугун ҳам одамлар уни жонзотлар ичида ўзига яқин дўст ҳисоблайди, “илон ундан қочади”, дейди. Яна бир жиҳати эса тарихимизнинг зукко тадқиқотчиси Ҳамид Зиёевнинг гувоҳлик беришича, умуман бизда қадим-қадимдан ҳазиналардаги олтинларни, ҳатто энг катта ҳажмдаги тиллаларни ҳам бирор жонзот қиёфаси шаклида қўйма ҳолда сақлаш урф бўлган. Бунинг ўз маъно-мазмуни, сиру синоати бор.

Шундай ноёб топилмалардан бирининг суратини экспедиция автобусида кетаётиб москвалик олима аёлнинг қўлида кўрдим. У сопол кўзачага ажойиб бир шаклда ишланган туя етаклаган Мажнуннинг тасвири эди. Қизилқум ҳудудидаги кўҳна қалъалардан бирини қазиш чоғида топилган кўзача синиқлари бутланганда шу тасвир ҳосил бўлган. У шу қадар гўзал ва афсонавий эдики, нафақат уста кулолнинг, шу билан бирга салкам икки минг йиллик маданиятимиз тарихидан ҳам шаҳодат бериб турибди. Кузачадаги Мажнун қиёфаси китобимиз саҳифасидан жой олиши мумкин эди. Бироқ, меҳмонимиз олтин топгандек уни биздан қизғанди: докторлик илмий ишига қўшиб эълон қилмоқчи экан. Нима ҳам дердик — ҳар кимнинг ихтиёри ўзида. Она тарихимиз қанчадан-қанча турфа забон олимларини илмий унвонлар билан сийласа, улар орқали ўз ўтмишимизни ўргансак ёмонми? Ахир ўзимизда бундай олимлар бармоқ билан санарли, олий ўқув юртларини битираётган ёш археологларнинг аксарияти худди Шарқ куллийтларини битиргач, бу ердаги қўлёзмаларни титкилашни эп кўрмай бошқа соҳаларга ўтиб кетаётганини инкор қилолмаймиз-ку! Фақат бир армон бор: қачондир қайси бир нотанти дўст бизга мабода “ўтмишингда ёруғлик йўқ, маданиятсиз қора халқсан” деган бўҳтонларни ёғдирса, соқовланиб қолмасак бўлгани...

Шу ўринда юракни тирнайдиган яна бир сўроқ бор. Бухородаги Варахша музейида бу қадим шаҳардан топилган V — VIII асрларга доир ноёб деворий расмлар эътиборимизни тортди. Уни 1938 йили Варахша харобаларида қазилма ишларини олиб борган археолог В.А.Шишкин топган. Салкам бир ярим минг йилдан бери Варахшанинг “Кўк хона”сида тупроқ остида омон-эсон сақланиб келаётган бу ажойиб санъат дурдонаси исломгача бўлган даврга оид сўғдийлар маданиятидан шаҳодат берувчи ноёб топилма эди. 30-йилларнинг ҳақиқатлари бизга қоронғу. Бу топилманинг тақдирини кимлар узил-кесил ҳал этган — уни ҳам билмаймиз. Билганимиз шуки, Варахшадаги нақшин манзараларни топган олимлар уларни девордан қириб олишиб, Эрмитажга олиб кетадилар. Музей ходимасининг тушунтиришича, Варахшанинг деворий расмлари Эрмитажга ҳукумат томонидан совға этилган эмиш (Худди Амир Олимхоннинг зийнатланган қимматбаҳо қиличи Фрунзе томонидан Ивановодаги музейга туҳфа этилганидай)...

Эртаси куни ЮНЕСКО экспедицияси Бухородан 38 километр ғарбдаги Варахша харобалари томон йўл олди. Кўпчиликни ўша ноёб манзаралар топилган хона қизиқтирди. Таниқли археолог Абдулаҳад Муҳаммаджонов бизга ўша хоналарни кўрсатди. Ё фалак, бир ярим минг йилдан бери нақшин расмларини тупроқ тагида асраб-авайлаб келган Варахша харобалари дурлари таланган ўксик манзилга менгзарди. Бу ердан топилган сўғд худоларининг ҳайкалчалари ҳам қайси бир шаҳардаги музейларни бежаб турган бўлса, ажабмас. Наҳотки, археологлар томонидан ўрганилган ҳар бир кўҳна шаҳар, қалъа уларнинг ташрифидан сўнг шундай қиёфага юз тутса?! Бағридаги дуру гавҳарлари, осори-атиқалари билан илм учун беқиёс кашфиётлар берса, уни топган одамнинг номини дунёга машҳур этса-ю, китобларга битилгач, ўзи қисқа кунда

олови ўчган кулдек батамом йўқлик қаърига сингиб кетса.

Ақлга сиғдириб бўлмайди! Ахир фан учун янгиликлар калитини топиб берган, ўтмишни қайта тирилтирган она замин гувоҳликлари археологлар қадамидан сўнг ҳам ўзининг табиий ҳолатини сақлаб қолиши зарур эмасми?! Агар, бу бизнинг қўлимиздан келмайдиган бўлса, эҳтимол қадимий харобаларни ҳуда-беҳудага очиб, кавлаб ташлашни тўхтатиш керакмикан? Бундан ҳам баттари, Варахша ва унга ўхшаган ўнлаб тарихий обидалар — Ерқўрғон, Эски Термиз, Шерободдаги қатор қадимий манзиллар, ибодатхоналар таваккалчилик билан ер ўзлаштириш, бўлар-бўлмас каналу зовурларни қазиб ташлайвериш оқибатида, сизот сувларининг кўтарилиши таъсирида бағридаги не-не тилсимларни очмасдан вайрон бўлиб бораётир.

Ахир уч-тўрт минг йиллик тарихдан гувоҳлик берувчи харобалар шунча йил яшаб келиб, кейинги 30-40 йил ичида бутунлай йўқликка юз турса, бунинг гуноҳи кимнинг бўйнига тушади? Ўз худудида мана шундай обидалар тўлиб ётган туманларнинг раҳбарлари буни ўйламаса, тирикчилик юмушлари билан банд оддий одамларнинг қўлидан нима келарди?

Варахша ва унга ўхшаган ўнлаб тарихий қўрғонларнинг тақдири ўйга толдиради. Тўғриси айтиш керак, уларнинг аксариятини тиклашнинг иложи йўқ. Профессор Аҳмад Ҳасан Дони айтганидек, эҳтимол, буларни тиклайман деб уринишнинг кераги ҳам йўқдир. Негаки, Бухоро, Шаҳрисабз, Хевадаги нисбатан ободроқ кейинги асрларга тааллуқли ўнлаб тарихий обидалар, саройлар, мадрасаларни ер ости сувлари, туз ва шамол, ундан ҳам баттари тўрачилик ва ҳафсаласизлик емирмоқда. Ваҳоланки, энг қадимги даврларга мансуб ёдгорликларимиз тақдири алоҳида меҳр-муҳаббатни талаб этади. Улар бизгача қандай

яшаб келган бўлса, бундан буён ҳам шу ҳаётини давом эттиришига халақит бермаслик, ҳуда-беҳудага кавлаб, «қош қўяман деб кўз чиқармаслигимиз» керакмикин, деб ўйлаб қоласиз.

Эндиликда бизга Варахша харобаларидан қолгани—архитектор Нильсон топилмаларга асосланиб яратган манзаралару дурлари таланган «Кўк хона» деворидаги ноёб расмларнинг мойбўёқда матога кўчирилган нусхалари, холос... Эрмитаж музейларини безаб турган асл манзараларга қайтсак, ҳақиқатан ҳам девордан қириб олинган нақшин манзараларни дуч келган жойда сақлаш осон эмас. У жуда камёб кимёвий воситалар билан қотирилмаса, буткул йўқолиб кетиши мумкин. Бироқ ўз қадимшуносларимизнинг бу борада ҳали ҳам қўли қисқалик қилмоқда... Эҳ-ҳе, сўрайверсангиз, археологларнинг ҳасратидан чанг чиқади. Ҳанузгача олий ўқув юртларимизда археология соҳасида маҳаллий шарт-шароитни биладиган миллий кадрлар тайёрлаш тузукроқ йўлга қўйилмаган. Гўёки миллий-маданий равнақимиз учун бу соҳа мутахассисларининг кераги йўқдек. Қатағон йилларида-ку, тарихни ўрганиш, миллий ғуруримиз уйғониб кетишидан қўрқардик. Энди-чи? Она тарих дарвозасида осифлик турган қулфларни ким очади?

Ростини айтишим керак, мен Ипак йўли экспедицияси билан бирга бўлган саёҳатим давомида ўз она тарихимиздан билганларим жуда юзаки эканига имон келтирдим. Тўғриси, буни тан олдимۇ қўрқиб кетдим. Шунча йил совет мактаби, олий ўқув юртида ўқиб, матбуот соҳасида қалам тебратиб, менинг билганларим жуда оз бўлса, йигирма миллионли халқимиз ўз тарихидан нимани билади? Келажак авлодчи? Умуман, яқин ўтмишда тор доирадаги беш-ўнта мутахассисдан ташқари халқнинг асосий қисми ўз тарихини билишдан маҳрум этиб келингани ҳеч бир адолат тарозисига тўғри келмайди.

Экспедиция Шаҳрисабзда Темур даври билан боғлиқ ёдгорликларни, букчайган Оқсаройни кўздан кечираётиб, уларни қандай асраб қолиш мумкинлиги устида бош қотираётганида бир киши экспедиция илмий раҳбарларидан бири Аҳмадали Асқаровга «Домла, бир саволим бор, шунга жавоб бера-сизми?» деб муурожаат қилди.

— Марҳамат.

— Менинг танишимда бир китоб бор экан. Унда Темур Шаҳрисабзда эмас, Эронда туғилган деб ёзилибди. Шу ростми?

Бундай манқуртларча берилган саволни эшитиб, домла Асқаровнинг қандай ҳолга тушганини кўрдим. Лекин у босиқлик билан ўша одамга тушунтирди:

— Бу ногўри, бизнинг қўлимизда Темур даврида, унинг замондошлари томонидан ёзиб қолдирилган китоблар бор. Уларнинг ҳаммасида Амир Темурнинг Хўжа Илғор қишлоғида туғилганлиги аниқ қилиб ёзилган. Бу китоблар бутун дунёга маълум. Танишингиздаги китоб ҳойнаҳой навбатдаги уйдирмалардан бири бўлса керак...

Бу тарихни билмайдиган, билишга имкон берилмаган одамларнинг шунчаки сафсатаси эди. Лекин бу сафсатани бежиз эслаётганимиз йўқ. Бемаъни саволни берган одам-ку, шунчаки бир саводсиз кимса эди. Лекин профессор унвони бўлган айрим олимларнинг Темурнинг ўзбек халқига алоқаси йўқ, деб ёзганларини ҳам ўқидик-ку. Бундай гаплар ҳамма жойда ҳам эмас, халқ ўз ўтмишидан, она тарихидан бебаҳра қилинган, манқуртлашиб кетиши учун шарт-шароитлар яратилган жойдагина туғилиши мумкин. Шу маънода халқаро экспедиция халқимизнинг кўзини очиб, уни ўз маънавият сарчашмаларидан огоҳ этишни ҳам ният қилган бўлса ажаб эмас, деб ўйлайман.

Нега жаҳон XXI аср бўсағасида — юксак мадани-

ят шоҳсупасидан туриб, ўз ўтмишига бунчалар талпинмоқда? Ўша тупроқ қатламлари, қум барханлари тагида қолиб кетган қандай сир-синоатлар уни ўзига тортмоқда? Жаҳоннинг турфа бурчакларидан ташриф буюрган не-не алломалар қадим карвон йўлларидаги работу қалъалар, саройлар, оддий қўрғону даҳмаларни жаҳон цивилизациясининг ажралмас бўлаги ҳисоблаб, уларнинг шакли, меъморий услублари хусусида баҳс юритаётгани, алоҳида бир иштиёқ билан суратларга тушираётгани, ён дафтарларига ёзиб олаётгани, киноленталарга муҳрлаётганини кўриб, беихтиёр ана шу саволлар ҳақида ўйлайсан. Ахир биз бу обидаларнинг қанчадан-қанчасини ўтган етмиш йил давомида мафкуравий лўттибозликлар билан атайин вайрон қилиб юбормадикми? Хориждан келган меҳмонлардан бирортаси буни билармикан? Билмаган тақдирда ҳам бизнинг бирортамиз бу ҳақда юрак ютиб сўзлармидик? ЮНЕСКО раҳбарияти «Умумжаҳон мероси рўйхати»га киритишни ваъда қилган қадим Бухоронинг бетакрор обидалари 1920 йили халқаро келишувларни назар-писанд этмаган Фрунзе буйруғи билан самолёт бомбалари остида вайрон қилинганини ҳам улар билмайди. Биздан эса садо чиқмади. Ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверди. Ҳатто Бухорода бўлиб ўтган илмий семинар пайтида хитойлик Лю Енг Шень босқинчиларга қарши курашда мардларча ҳалок бўлган халқ қаҳрамони Маҳмуд Торобий мақбараси қаердалигини сўраганда ҳам «Тороб қишлоғи Бухорога 22 километр» деган гапдан бўлак ҳеч нарса айтилмадик. Аслида Маҳмуд Торобийнинг жасади ўша ҳаёт-мамот жангида бурда-бурда бўлиб кетган. Қишлоқдошлари Маҳмуд Торобийнинг қони тўкилган жой тупроғидан олиб келиб рамзий мақбара, сўнгра хонақоҳ қурган, асрлар оша бу жой халқ сиғинадиган табаррук масканга айланган, художўйлар уни авлиё атаб зиёратгоҳга айлантирган.

Биз одамларни бу авлиёдан бездириш учун қўлимиздан келган барча номаъқулчиликларни қилдигу, аммо ҳақиқий қаҳрамон зиёратгоҳини сохта тасаввурлардан тозалаб ололганимиз йўқ. Торобий тарихига шунчалар қизиққан хитойлик дўстимиз буларни билмайди, биз эса чурқ этиб буларни сўзлаб беролмаймиз... Ахир, Торобийнинг ўзи халқ қаҳрамонлигининг тимсоли, рамзий қабри эса халқнинг унга бўлган меҳр-муҳаббатининг ифодаси эди-ку. Наҳотки, босқинчиларга қарши курашиб, халқини ўз ватани озодлиги учун курашга бошлаб чиққан эр йигитнинг қаҳрамонлиги муносиб баҳосини топмас? Яқин-яқингача арабий имлодаги китоблар қатғон қилиб келингани, дин ва тарихдан ўзликимизни англашдан кўрқиб яшаганимиз асорати бизга яна неча йил азоб бераркан?

...Экспедициямиз Тожикистоннинг Кўрғонтепа вилоятига йўл олаётиб Термиз яқинидаги Хайратон кўпригида бир фурсат тўхтаб ўтди. Амударё устидаги Ўзбекистон ва Афғонистонни туташтирган дўстлик кўпригида чегарачилардан рухсат олиб, эсдалик учун суратга тушилди. Кўҳна Жайхун минг йиллардан бери Айритом ва Хайратон ўртасида шитоб-ла оқиб ётган бу сарҳад қадим Мовароуннаҳрнинг буюк дарвозаси эди. Нариги соҳилда не-не буюк зотларга паноҳ бўлган Афғон диёри ястаниб ётибди. Уларнинг даврида бу дарвозалар қулфу калитсиз бўлган. Элу юртларни бири-бири билан боғлаган карвонлар бу ерлардан ҳадсиз-тўсиқсиз ўтиб юрган. Бугун эса биз Афғон тупроғида абадий қўним топган уч буюк зот — Беруний бобомиз, ҳазрат Навоий, Мирзо Бобурнинг паноҳ жойларини бемалол зиёрат қилиб қайтиш имконига эга эмасмиз. Биз қачон ўз ҳудудимизга посбон бўламиз? Қачон бу чегаралардан ўз тилимизда сўзлаб, дўсту ёрларимиз билан борди-келди қиламиз? Йўллари тўсилиб манзилидан адашган, бир дарё-

нинг икки ёқасида қўним топмай юрган карвонлар қачон манзилига етади?..

Хур шамолларга юз бураётган она Ўзбекистон ташқи олам билан борди-келди қилувчи карвонларини йўлга шайламоқда. Не тонгки, бу карвонлар йўлга чиқадиган муборак кунларда бизни қатор Осиё мамлакатлари, Ҳинд океани билан боғловчи қадим йўллар белидаги Хайратон кўприги Ўзбекистоннинг бош дарвозаси бўлиб қолса. Ўтмишдан элчи бўлиб қадим карвон йўлларидан келаётган «Буюк Ипак йўли — мулоқот йўли» экспедицияси карвонлари шу манзилларни бир-бирига боғлаб кетса, ажабмас...

1991 йил 24 май,

(«Ўзбекистон адабиёти ва санъати»).

ИЛК МАДАНИЯТ БЕШИГИ ҚАЕРДА?

Илк маданият бешиги қайда? Унинг ворислари ким: ўтроқларми ёки кўчманчилар? Неча асрки, бу кенг жаҳон илк маданият бешигини ахтаради. У гоҳ Миср эҳромларию будда ибодатхоналарига, гоҳо эса зардуштийлик хилхоналарига кўчади. Мусулмон маданияти ҳам бундан мустасно эмас.

Ворисликка даъвогар эса ҳамон Фарбу Шарқ ўтмишидаги улуг алломалардан тортиб, нақшин сопол синиқларигача, номи қай бир тилга мансубу ўзи бошқа бир эл маънавий мероси билан чирмашиб кетган роботу шаҳарларгача талашадилар. Ворис бўлиш иштиёқи айримларнинг «иштаҳаси»ни шу қадар очиб юборадик, улар бу ҳавоий эҳтирос қуршовида кўзига губор тушганию ўз ўтмиши илдизига билиб-билмай болта уриб қўйганини ҳам гоҳо сезмай қолади.

Уларга басма-бас қадимшунослар эса ҳамон ер юзидан инсон ақлу шуурини ҳайратга солувчи мўъжизаларни ахтариб топмоқдалар. Яқинда ойнаи жаҳон Британия археологлари бундан 500 минг йил бурун яшаган одам қолдиқларини топганидан хабар берди. Шу чоққача топилгани эса бу галгисидан юз минг йилча ёшроқ эди. Ўзбек қадимшунослари ҳам муайян далиллар асосида инсоннинг ёшини 700 минг — 1 миллион йил нари-берисида деб ҳисобламоқдалар...

Мана бир неча йилдирки, Марказий Осиё тупроғи инсоният маданиятига бебаҳо дурдона бўлиб қўшилгувчи осори атиқаларни, турфа битиклару унутилган қадимий ёзувларни тухфа этиб келмоқда. 1991 йили ЮНЕСКОнинг Буюк Ипак йўли бўйлаб Марказий Осиё худудларидан ўтган халқаро илмий экспедицияси чоғида эса инсониятнинг қадим маданияти, илк уйғониш даври ўчоқлари билан боғлиқ фан

учун ғоят қимматли янгиликлар эътироф этилди. Жаҳоннинг турли мамлакатларидан келган олимларнинг илмий маърузалари, хитойлик ва мўғулистонлик қадимшунослар кино ва фотохужжатлар асосида намойиш этган ноёб топилмалар, илмий сафарнинг сўнгги ҳафтасида Олмаота атрофидаги кўрғон-дахмаларнинг ўринлари, тоғ дараларидаги қоя-тошларга ўйиб ишланган расм-чизгилар, битиклар, Қозоғистон тарих ва этнография музейидан жой олган ноёб экспонатларнинг илмий таҳлили Марказий Осиё халқларининг қадим маданияти ҳақида шу чоқ-қача Ғарбда урф бўлиб келган айрим сийқа қарашларни бутунлай чиппакка чиқариб юборди.

Айни чоғда, анжуман кунлари айрим эскича даъволарни тиқиштиришга уринганлар ҳам бўлди. Тарих бу хил даъволарнинг кўп бор гувоҳи бўлган. Хўш, тарихни сохталаштиришлар, бир халқнинг ўтмишини камситиб, бошқа бир халқ маданиятини улуғлаш қандай ақидалар аосида келиб чиқади? 1913 йили Ўрта Осиёдаги саводхонлик даражасини атайин сохталаштирувчи рўйхат нега зарур бўлган эди? Ўрта Осиёнинг бутун тарихи, илм-маданият, дин, маънавий мероси, бу юрт алломаларининг бутун жаҳонга машҳур асарлари битилган арабий имлодаги китобларни ва шу китобларни ўқиган одамларни қатағон этиш нима мақсадда қилинган эди?

Тарих бу жумбоқларнинг жавобини аллақачон бериб бўлган. Бугун ниҳоят ўтмишни холис баҳолаш рағбат топган йилларга ҳам етиб келдик. Шундай экан, «ўтган ишга саловот» деб кўя қолсак бўлмайдими? Бу ҳақда яна сўз очишнинг зарурати борми. Ҳа, бор! Тарихни сохталаштиришдаги ғаламисликлар «Чор Русиясининг қолоқ ва чекка ўлкалари» деган атаманинг ўзи билангина тугамаган. «Ўтроқлар» ва «кўчманчилар» деган атамалар ҳам ўз даврида аллакимларнинг пуч ақидаларига хизмат қилган эди.

Халқаро илмий сафарнинг кундалик йиғинлари ва экспедиция сўнггида Олмаотада бўлиб ўтган халқаро қадимшунослар анжуманидаги айрим мунозараларнинг илдизларини мен орадан бир йил ўтиб, таниқли тарихчи олимимиз Бўрибой Аҳмедовнинг «Ўзбек улуси» китоби билан батафсил танишиб чиққач, чуқурроқ англагандек бўлдим. (Бу асар илк бор Москвада 1965 йилда «Кўчманчи ўзбеклар давлати» номи билан нашр этилган). «В.Ф.Шахматов, С.Е.Тулибековлар... ўзларининг баъзи асарларида қадим замонларда ҳозирги Қозоғистон ерларида кўчманчилик билан бир қаторда ўтроқлик ҳам бўлганлиги ҳақидаги ҳақиқатни инкор этганлар, — деб ёзади Б.Аҳмедов. — Уларнинг фикрича, ҳозирги Қозоғистоннинг қадимий аҳолиси ўтроқликни билишмаган ва бу ерда ўтроқликка ўтиш жараёни XIX асрнинг 30-йилларидан, яъни қозоқ жузларининг Россияга қўшилганидан сўнг бошланган. С.Е.Тулибековнинг ёзишича, гўё фақат «шу пайтдан бошлаб рус давлати ва рус аҳолисининг бевосита таъсири остида қозоқ жузлари ва йирик уруғ қабилавий гуруҳларнинг ўтроқликка ўтиш жараёни бошланди».

Бундай қараш биргина В.Ф.Шахматов ёки С.Е.Тулибековларгагина хос эмасди. Олмаотадаги анжуманда Д.Кишебековнинг фикр юритишича, кўплаб илмий манбалар бу хилдаги уйдирмаларни анча йиллар бурун инкор этганига қарамай, Плетнева, Киргелев ва у сингари олимлар турли рисола ва қўлланмаларда бундай бирёқлама фикрларни ҳанузгача тиқиштириб келмоқдалар. Ҳатто, нотиқ Бартольддай етук олим ҳам ўз даврида ўтроқлар ва кўчманчилар маданиятини бир-бирига қарама-қарши қўйишдан ўзини тия олмаганини қайд этиб ўтди.

У ёғини сўрасангиз, илмий манбалар кўп ва етарли бўлишига қарамай, тарихга бир ёқлама муносабат узоқ давом этиб келган кўринади. Тарих фанлари док-

тори А.Немировскийнинг ёзишича, олмон тарихчиси И.Дройзен ўзининг «Эллинизм тарихи» мақола-сида Александр Македонский лашкарларига қарши ўз юрти озодлиги йўлида курашган Ўрта Осиёлик халқ қаҳрамони Спитаменни асов, исёнкор сифатида тас-вирлайди. Уни «осиёликларнинг қонуний ҳукмдори» бўлган Искандарга «хиёнат қилган жоҳил» сифатида ерга уриб, босқинчи Македонскийни эса Осиёга ци-вильзация олиб келган сиймо сифатида улуғлайди.

Биз хоҳлаймизми, йўқми узоқ йиллар мобайнида шундай қарашлар урф бўлиб кетган эди. И.Дройзен сингари тарихчиларнинг фикрини чиппакка чиқариш-да В.В.Григорьев сингари рус тарихчиларининг ҳис-саси борлигини ҳам эътибордан соқит қилиб бўлмай-ди, албатта. Бироқ алам қиладигани шуки, И.Дрой-зен ва ундан қарийб икки аср ўтиб, бутунги кунлар-гача ҳам Туркистон, Марказий Осиёнинг ҳақиқий турихини «билмай» ва «кўрмай» келганлар кўп. Улар Геродотнинг милодий эрадан аввалги VI асрда Эрон шоҳи Кир II лашкарлари адабини берган, шоҳнинг қонга тўймаган бошини меш тўла қонга тикқан, Сир-дарё ва Каспий денгизи оралигида яшовчи массагет-лар маликаси Тўмариснинг жасорати ҳақида ёзганла-ри; VI асрда Буюк уммондан Қора денгизгача бўлган ҳудудларда ҳукмронлик қилган қудратли Турк ҳоқон-лигидан хабар берувчи қабртошлардаги битикларни ўқиган даниялик В.Томсоннинг асарлари; милодий 629-630 йилларда Амударё билан Чу орасида жой-лашган бу мамлакатни кезиб чиқиб, ўз хотираларида «маданият нуқтаи назаридан бир бутунликка эга эди... ёзувлар, тил ҳамма ерда бир хил» деб таърифлаган Хитой сайёҳи Сюань Цзаннинг саёҳатномаси; қабр-тошлар ва битик тошлардаги ёзувлар; Билга Ҳоқон, Култегин ва бошқа ёдномалар; Муҳаммад ибн Ман-сур Марваррудий, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб каби ўнлаб аллолма-

ларнинг асарларидан ҳам гўё беҳабарлар. Уларни ҳеч ўқимаган, эшитмагандай, «кўзларини кўр», «қулоқларини кар» қилиб, фикр юритишган.

Шу ўринда тарихнинг яна бир гувоҳлигини эсга олиб ўтишга тўғри келади. Ёзувчи ва публицист В.Ян, ўттизинчи йилларда ўзининг «Чингизхон» тарихий романи қўлёзмасини Максим Горькийга ўқишга беради. Адиб асар билан танишиб чиқиб, уни таниқли тарихчи олимлар назаридан ўтказишга беради. Улар В.Янга асар хусусида баъзи эътирозларини, яъни Чингизхонни унчалик ҳам зарур даражада ваҳший қилиб тасвирламаганини айтишади. Ҳатто, бу асарда Чингизхоннинг рус ерларини эгаллаши «ёғни пичоқ билан кесгандек» осонгина юз бергандек тасвирланган экан. Шундан сўнг В. Ян «маслаҳатлар» асосида ўз асарини қайта ишлаб нашр эттиради.

Тўғри, тарих ҳеч қачон Чингизхонни оқламайди. Бироқ, ноҳолилик ҳам ҳеч қандай тарих учун обрў келтирмайди. В.Ян Чингизхон ва унинг рус ерларидаги юришларини истеъдоди етганича «талабларга мувофиқ» ёзиб бергани-ку, манбаларда бор ҳақиқат. Эҳтимол, биз шу чоққача Амир Темур шахси ва тарихини ҳолис ёритмагани учун қаттиқ ранжиб келаятганимиз Сергей Бородин ҳам В.Яннинг аҳволига тушмаганмикан? Яна ким билади... Ҳар ҳолда тарихни сохталаштиришдан манфаатдор кучлар ўзини ҳақ қилиб кўрсатишга уринишдан асло чарчамайди.

Қизиғи шундаки, халқаро илмий сафарнинг семинар ва анжуманлари чоғида ҳам ўзларини ўтроқ аҳолига мансуб деб билувчи айрим олимлар ўтроқлар ва кўчманчилар маданияти ҳақидаги бир ёқлама фикрларини ўтказмоқчи бўлдилар. Бу билан Буюк Ипак йўлидаги манзилларда яратилган бебаҳо маданият обидаларини фақат бир ёки икки халққагина мансуб деб кўрсатишга ҳаракат яққол сезилиб қолди. Тарихчи Ю.Ёкубов анжуман чоғидаги

илмий маърузаларида ҳозирги Қозоғистон ҳудудидан топилган ва топилаётган осори атиқалар, жаҳоннинг кўп мамлакатларидан келган қадимшунослар ҳавола этган ноёб манбалар шу чоққача тарих фанида ҳукм суриб келган қарашларни бутунлай ўзгартириб юбораётганида ўзини тута олмасдан маърузачилардан бирига шундай савол билан мурожаат қилди:

— Ўтроқ деҳқонлар шаҳарлар бунёд қилдилар, мадрасалар, масжидлар қурдилар. Хўш, кўчманчи қабилалар нимани яратдилар?

Томдан тараша тушгандек қилиб айтилган бу гап анжуманда кулгу уйғотди. Ҳеч ким саволнинг жавобини эшитишни хоҳламади. Унинг гапи қарсақлар билан бўлиб қўйилди. Чунки, кўчиб юрувчи ва ўтроқ турмуш кечирувчи халқлар орасида, уларнинг бир-бирларига муносабатида, мол айирбошлашда келиб чиққан ижтимоий омиллар қадим-қадимдан савдосотиқнинг ривожланишига, унинг касб-ҳунарга айланишига, урбанизация жараёнларининг кучайишига, шаҳарсозликнинг вужудга келишига шароит яратган. Ҳар икки ҳаёт тарзида шаклланган маданиятларнинг муштараклашуви шаҳар ҳаётига, шаҳарсозлик маданиятига асос солган. Ҳозирги Қозоғистон ҳудудидан топилган Суёб, Бобосоғун, Саройлик, Турайлик, Еккиўғуз, Сузоқ, Қумкент, Савдокент каби ўнлаб тарихий шаҳарларнинг қолдиқлари бунинг далилидир. Ҳатто, араб манбаларининг гувоҳлик беришича, Тошкент яқинидаги Бурчмулла ёнида VII-XII асрларда Арлонкент деган қадимий шаҳар бўлган. Улар қадимий ўтмишимиз, ўзига хос ҳаёт тарзимиз, маданий қатламларимизнинг тилсиз гувоҳлари бўлиб, кўчманчиликдан ўтроқлашувга ўтиш жараёнлари хусусида бой маълумотлар беради.

Бўрибой Аҳмедов бу ҳолни қуйидагича талқин этган: «Кўчманчиларнинг ҳаётларида улкан ўзгаришлар бўлиб турган... Агар қадим замонларда чорвага

жамоат эгаллиги бўлган бўлса, феодализм даврига келиб, ҳатто унинг ибтидоий шаклларида ҳам чорвага шахсий эгаллик ҳукмронлик қилгани инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир. Оддий кўчманчиларнинг ўз чорваларидан ажраганларидан сўнг ўтроқ ҳаёт тарзига ўтишлари доимо рўй бериб турган... Ўрта асрдаги Қозоғистон ерларида шаҳарлар, деҳқончилик ривожланган воҳалар ва суғориш тармоқларининг мавжудлиги, у ерларда кўчманчилик билан бир қаторда ўтроқлик ҳам бўлгани учун одамларнинг хўжалик фаолиятлари турлича эди, деб айтишга имконият беради. Ўша даврда баъзилар кўчманчилик ҳаёт тарзида яшаб, яйловларда чорвачилик, баъзилар эса шароитга қараб (асосан ер ва сувнинг бор йўқлигига қараб) деҳқончилик маҳсулотларини етиштириш, яна бошқалари — ҳунармандчилик ва савдо ишлари билан шуғулланганлар. Деҳқонлар ҳам ҳунармандлар ҳам, савдогарлар ҳам у ёки бу даражада ўтроқ ҳаёт кечирар эди. Бу ерларда чарм ва темирдан турли буюмлар ишланарди, заргарлик безаклари тайёрлар эдилар. Махсус хумдонларда сопол идишлар пиширилар эди. Ундан ташқари, ҳарбий асбоб-анжомлар: қиличлар, ўқ-ёй, найза, эгар-жабдуқ, аравалар ясаларди. Ҳозирги Қозоғистондан қадимшунослар қазиб олган топилмалар, ҳарбий асбоб-анжомлар ва хўжаликка тегишли буюмлар уларнинг кўчманчилар овулларида ҳам қишлоқ ва ёзловлар пайтида ясалганини кўрсатади...»

Олмаота яқинидаги Иссиқ қўرғондан топилган ва халқаро илмий сафар чоғи бутун дунё олимларини ҳайратта солган «олтин одам» ҳам шундай шароитларда тайёрлангани шубҳасиз. «Олтин одам» деб аталиб келаётган бу ёдгорлик, асло бирон одамнинг ҳайкали эмас. У сипоҳийнинг бошдан-оёқ олтиндан тайёрланган махсус кийими бўлиб, ғоятда нафислик билан ишланган. Ҳатто сипоҳийнинг рутбасини англатувчи тимсол ва рамзларгача катта маҳорат билан яратилган.

Бу топилма Иссиқ кўрғондан қазиб олинганини айтдик. Қозоқ ва қирғизларда «кўрғон» сўзи даҳма-тепалик маъносини беради. «Олтин одам» топилган Иссиқ кўрғони қайсидир ёвқур сипоҳийлар йўлбош-чиси дафн этилган жой. Расм-русумларга кўра дунёдан ўтган одамнинг қуроли анжомлари, зеб-зийнатлари, бойликлари ҳам кўшиб кўмилган. Қозоқ ва қирғиз олимларининг гувоҳлик беришича, бу кўрғонларнинг аксарияти турли босқинчилар томонидан талланган, бойликлар, зеб-зийнатларни қўлга киритиш умидида кавлаб очилган. Турли минтақаларнинг қадимшунослари кейинроқ ўтказган археологик қазиларда улардан фақат дафн этилган одамларнинг қолдиқлари, баъзан кўшиб кўмилган аслаҳалар, турли ашёлар топилган, холос.

Экспедиция Иссиқкўл бўйида, Олмаота атрофи ва Етгисув ҳудудларида тўхтаб ўтган ўнлаб даҳма-кўрғонлардаги кавлаб ташланган жойлар ҳам шундан далолат бериб турибди.

Афтидан, ўтган асрнинг иккинчи ярмида Туркистонни ўқ ва қилич билан тобе этган Скобелов ва Черняевларнинг юртимизга мўр-малаҳдай ёпирилган аскарларини Туркистон тупроғи, меҳнатсевар одамларигина эмас, отнинг тақасидан тортиб, қабрлардаги тақинчоқларгача, саройлардаги ноёб суратларгача қизиқтирган кўринади. Бугун Москва, Санкт-Петербург музейлари, Эрмитажни безаб турган ёдгорликлар, осори атиқалар таланган бойликларнинг мингдан бир улуши бўлса ажаб эмас. Бу бойликларнинг қанчадан-қанчаси Амир Олимхоннинг олтин қиличини ўзининг шахсий ўлжаси қилиб олган Фрунзенинг кирдикорлари каби босқинчи галаларнинг шахсий мулки сифатида қай бир пучмоқларда ётгани ёки ўзлашиб кетгани шубҳасиз.

«Ипак йўлидаги кўчманчи ва муқим яшовчи халқлар маданиятларининг ўзаро бир-бирига таъсири» мав-

зуидаги халқаро анжуманда ҳукумат номидан илмий сафар қатнашчиларини қутлаган Узоқбой Қарамонов: «Саёҳат одамни хом хаёллардан фориг этади, — деган гап бор, — деди. — Буюк Ипак йўли — бу ноёб феномен. Уни ўз аҳамиятига кўра одамларнинг фазога йўл олишига қиёслаш мумкин. Бу йўл туфайли Шарқ Фарбни, Фарб Шарқни билди, таниди, тан олди. Эндиликда ҳудудида икки миллиард аҳоли истиқомат қилаётган қадимий карвон йўлларидаги манзиллар бўйлаб Трансosiё магистрали ўтади. У янги давр цивилизациясига хизмат қилади...»

Бир неча кун давом этган анжуман чоғи ён дафтаришга қайд этилган ёзувларни ўқиб, ўша улуг издиҳомнинг бетакрор руҳини қайтадан ҳис этгандек бўламан. Экспедициянинг сўнгги кунларида Олмаота ва Жамбул вилоятлари оралиғида унчалик баланд бўлмаган тоғ дараларига сафар қилинди. Баланд қоя тошларга турли расмлар ўйиб ишланган дара ёнидаги сайхонликда жаҳоннинг турли бурчакларидан келган меҳмонлар миллий расм-русумлар, уйин-кулгулар билан кутиб олинди. Худди Иссиққўл атрофидаги тоғлардан Қозоғистоннинг Кеген туманига ошиб тушганимизда бўлгани сингари экспедиция қатнашчилари учун қирқта ўтов тикилди. Ўтовлар қаршисидаги улкан майдонда эса чавандозлар беллашуви учун махсус отчопар қурилди. Яна бир томонда фолклор-этнографик дасталари учун саҳна ясатилди. Бир сўз билан айтганда, ўтмишдан элчи бўлиб келган жаҳонгашта олимлар Фарбу Шарқнинг Буюк Ипак йўллари кесишган чорраҳасида катта қувонч ва ифтихор билан қаршиланди. Чавандозлар беллашувидан тортиб, оқинларнинг айтишувларигача, ясатиғлиқ ўтовларда ял-ял ёнган гиламлардан тортиб, келинларнинг миллий кийим-кечагу тақинчоқларигача, дастурхондаги қазии-қартадан тортиб қимизу қимронгача бўлган маиший турмуш аситирлари қадимда қан-

дай бўлса шундай намоёиш қилиндики, «кўчиб юрувчи» деб ном олган қадимги қавмдош, элдошларимизнинг бу ўзига хос маданияти ҳаммани ўзига маҳлиё этиб қўйди.

Кўчманчиларнинг маданияти йўқ, нимани яратибди, деган қарашларнинг нечоғли юзаки ва уйдирмалиги аён бўлди-қолди. Айниқса, экспедициянинг археология бўйича илмий раҳбари бўлган покистонлик фан доктори Аҳмад Ҳасан Донининг кўзларида ўт чақнар эди. У бутун экспедиция давомида ўзининг доно саволлари, муҳим изоҳлари ва кенг феъллиги, чуқур билими билан барчада теран тафаккурли аллома сифатида ҳайрат ва ҳурмат уйғотди. Унинг Марказий Осиё тарихини пухта билиши, яна бунинг устига халқимизнинг ўтмиш маданиятига доир ҳар бир маълумотга болаларча қизиққонлик билан эътибор бериши, эринмай дафтарчасига ёзиб бориши, лозим бўлганда хато қарашларини инкор қилиши, изоҳ бериши ибратли эди. Ораста безатилган ўтовлардан бирида ана шу таниқли қадимшунос аллома билан суҳбатлашиб, халқаро илмий сафар хулосаларини ёзиб олишга муваффақ бўлдим.

«Биз бу ерда цивилизация гоҳ таракқий этиб, гоҳ инқирозга юз тутиб турганини кўрдик, дея сўз бошлади доктор Аҳмад Ҳасан. Афсуски, биз бу маданият хазиналари батамом вайрон этилган, деб ўйлардик, шундай деб кўп эшитгандик. Негаки, биз Чингизхоннинг босқинчиликларини Темур етказган вайронгарчиликлар ҳақида жуда кўп ўқигандик. Бироқ шу чоққа қадар Марказий Осиё ҳудудида талайгина тадқиқотлар олиб борилганига қарамай бу минтақа аҳолиси, халқлари маданиятининг аҳамияти, бу цивилизация концепцияси етарли даражада ўз баҳосини олмаган эди. Бошқа томондан эса, «кўчманчилар» деган сўзнинг ўзи нотўғри ва ноилмий талқин этиб келинди. Унинг моҳиятини нотўғри тушуниш ва англаш

урф бўлган эди. Бу янглиш тасаввур, яъни «кўчиб юрувчи» халқлар, эл ва элатлар цивилизациясини нотўғри талқин этиш бутун дунё бўйлаб кенг ёйилган эди. Ҳатто шундай қараш ҳам мавжуд эдики, гўё «кўчманчилар»да умуман маданият, цивилизация бўлмаган. Биз халқаро илмий сафаримиз чоғида ўз кўзимиз билан кўришга муяссар бўлган ноёб ёдгорликлар, қоятошлардаги битиклар орқали шу чоққача бу маданият сарчашмаларини чуқур билмай келганимизни англаб етдик».

Ушбу илмий карвон сафари давомида фан оламидаги мавжуд ғайри илмий қарашлар ва концепцияларнинг пуч эканлиги рад этишга муваффақ бўлинди. «Кўчманчи» деб камситиб келинган халқларнинг маданияти, ўз аҳамиятига кўра, ўтроқлар яратган маданиятдан асло қолишмайдиган, у билан баробар даражада турадиган, бир-бирини тўлдириб ва бойитиб келган ягона маданият илдизлари экан! Фақат ўртадаги иқтисодий омиллар бошқача жараёнда кечган.

* * *

Халқаро экспедиция илмий раҳбарларидан академик Аҳмадали Асқаровнинг қайд этишича, ўзбек қадимшуносларининг шу сафар давомидаги саъй-ҳаракатлари, далил-исботлари туфайли эллинизм маданиятини кўкларга кўтарувчи Фарб олимларининг яна бир фикри — Ўрта Осиёликлар қадимда шаҳар қуришни билмаганлар, уларга Александр Македонский шаҳар қуришни ўргатиб кетган, деган даъволари ҳам пучга чиқди. Жаҳонгашга олимлар Марказий Осиё тупроғидаги энг қадимий шаҳарларнинг қолдиқларини ўз кўзлари билан кўриб, улар Македонскийнинг босқинчилик юришларидан анча аввалроқ бунёд этилганини эътироф этдилар.

Шоир ёзганидек, гўё таъна тошин саноғи битиб, тарих сопқонидан тушган каби зар, бугун бизга улғ

Ватанимизнинг озод жамолини кўриш насиб этди. Она тарихимизни ҳеч кимдан ҳайиқмай ўрганиш, ўтмишимизнинг энг ёруғ даврларидан гувоҳлик берувчи шу чоққача нашр этилмай келинган ноёб китобларни чоп қилиш, бинобарин Ўзбекистоннинг асл тарихини яратиш имкони туғилди. «Темур тузуклари», Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи», Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», шунингдек, «Мухтасар» ва «Ҳидоя» сингари ўнлаб нодир китобларнинг нашр этилганлиги бу йўлдаги илк қадамларимиздир.

Экспедиция даврида туғилган яхши бир ният шарофати билан Самарқандда ЮНЕСКО раҳбарлигида иш олиб борувчи халқаро Марказий Осиё маданияти тарихини ўрганувчи институт иш бошлади. Умид шулки, бу илмий қароргоҳ қадим маданиятимиз тарихини жаҳон кўламида энг холис ва мукамал ўрганувчи мўътабар даргоҳга айланади.

ВАТАН ТУПРОФИ

Ватанни онага менгзайдилар. Фарзанд она бағрида ўсиб-улғайгани сингари минг-минглаб одамлар учун ягона бўлган юрт, Ватан онадек мўътабар ва азиздир. Шу боис она Ватан деймиз, Ватанни онага тенглаймиз. Ватан — Она!

Бир машҳур ғазалда ҳазрат Алишер Навоийнинг лирик қаҳрамони суюкли ёрга мурожаат қилиб, “Кўзим қаросида мардум киби ватан қилгил”, дейди ва Ватан туйғусининг моҳиятини янада теранроқ ифода этади. Яъниким, мардум — фуқаро учун Ватан кўз қорачуғидек азиз. Сен ана шу азиз маскан — кўзим қаросида абадий яшагин, уни Ватан тутгин, дейилмоқда.

Биз мардумлар, яъни бугунги озод мамлакат фуқаролари ўз Ватанимизни беҳад севамиз. Унинг шоншавкатидан қалбимизда гурур ва ифтихор ҳис этамиз. Бу-ку, тайин гаплар. Бироқ Ватан севгиси деган улуғ тушунча замирида яна бир муқаддас туйғу ҳам мавжудки, бу туйғуни англамасдан Ватанни севиб бўлмайди. Бинобарин, Ватанни севиш уни шарафлаш, шарафлай олишга монанд бурч ҳиссини ҳам шакллантиради.

Хўш, биз Ватан шарафи деганда нимани идрок этамиз? Бу туйғу моҳиятини қанчалик тўғри англаймиз?

Тарихда ҳам, бугунимизда ҳам Ватан шарафини теран англатувчи мисоллар кўп.

Юлдузли онлар

Ўтган асрнинг бошларида капитан Роберт Скотт инсон қадами ҳали етмаган Жанубий кутбга экспедиция уюштиради. Бу илмий сафар учун у бор бисо-

тини сарфлайди ва яна қарзга ҳам ботади. Унинг ягона орзуси муз қитъаси узра Британия байроғини биринчи бўлиб қадашдан иборат эди. Зарур асбоб-анжомлар, муъжаз лабораториялар билан жиҳозланган кема Антарктида соҳилларида лангар ташлайди. Бир ярим йиллик йўл азобларидан сўнг Скотт кўзлаган манзилига етиб ҳам келади. Бироқ... омад ундан юз ўтирганди. Тақдир муз қитъа кўксига биринчи бўлиб ўз ватани байроғини қадаш шарафини норвегиялик Амудсенга раво кўрган эди. Капитан Скотт бор-йўғи бир ойгина кеч қолади.

Унинг қайтиш йўли янада машаққатли ва ҳалокатли кечган. Руҳан эзилган Скотт сафардош дўстларидан жудо бўлади ва охир-оқибат ўзи ҳам муз қитъа узра абадий макон топади... Кейинги экспедициялар муз қотган қутбчиларни топиб, ўша жойда дафн этишади. Уларнинг кундаликлари, кино ва фотоҳужжатларини олиб қайтишади. Скотт муқаррар юз беражак ўлим олдидан ўз кундалигига шундай деб ёзганди:

“Қатта кашфиётларга қодирмидим ёки йўқми — буни билмайман, бироқ бизнинг ўлимимиз мардлик ва матонат ҳали ҳам миллатимизга хос эканлигидан бир шаҳодатдир”.

Ўзига нисбатан беҳад камтарлик ва халқи, миллатига нисбатан ғурур-ифтихорга тўлиб айтилган бу сўзлар замиридаги ишонч ва қатъият боиси нимада? Ватан шарафи деган ўлмас туйғу шу эмасми?! Эҳтимол шунинг учундир, XX асрнинг буюк ёзувчиси Стефан Цвейг капитан Скотт жасоратини инсониятнинг юлдузли онлари, деб атайди.

Капитан Скоттнинг ўлим олдидан ёзганларига ҳали яна қайтамиз. Ҳозир эътиборни бир лаҳза она Ўзбекистонимиз, қадим Туркистонимиз тарихидаги бу воқеалардан асло қолишмайдиган юлдузли онларга қаратайлик. Тўмарису Широқдан Муқаннаю Шайх Нажмиддин Куброгача... яна не-не зотлар Ватан туп-

роғини, Ватан шарафини муқаддас санадилар. Ёвуз Чингизхонни ҳайратга солиб, Синд дарёси узра от солган Жалолоддин Мангубердининг буқилмас руҳи асрлар оша уйғоқ кезиб юрибди. Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг азму шижоатига, буюк қудратига эса олти ярим асрки, жаҳон ҳайрат кўзи билан боқиб келади. Илоҳий иноят соҳиби бўлган бу буюк зот мулку мамлакат фахри, бутун бир миллатнинг бетимсол шарафига айланган эдилар.

Шайх Нажмиддин Кубродек улуғ зотлар, Султон Жалолоддин Мангубердидек баҳодир фарзандлар тимсолида бошланган ва бир ярим аср давом этган Ватан озодлиги учун кураш она халқимиз учун ниҳоятда оғир кечди. Не тонгки, Ватаннинг даҳо халоскори бўлишдек буюк бахт Амир Темур бобомизга насиб қилди. Шунча вақт мобайнида Чингиз тўдалари оёғи остида топталган Туркистонни босқинчилардан озод этибгина қолмай, бу ҳудудда йирик марказлашган мустақил давлатга асос ҳам солди у буюк зот. Соҳибқирон тузган салтанатнинг шуҳрати етти иқлимда машҳур бўлди. Амир Темур яратган буюк салтанат ўз ҳудудининг катталиги билангина эмас, бу салтанатда амал қилинган ижтимоий-маънавий қадриятларнинг умуминсоний моҳияти билан ҳам шуҳрат қозонди.

Ватанни қандай шарафлайдилар, деганда бизнинг кўз олдимизга, энг аввало, соҳибқирон Амир Темур тимсолидаги буюк боболаримиз келади. Ўз навбатида шуни айтмоқ керакки, ёвқур боболаримиз Ватанни шарафлашни, унинг шаънини улуғлашни, биз уларни фахр билан тилга олаётганимиз каби, ўзларидан олдин ўтган аждоқларимиздан, олис ажлоқларнинг буюк қаҳрамонликларидан ўрганганлар. Уларнинг қонидан ўтган ватансеварлик туйғусини ўз жисму жонларида қайта уйғотганлар, вояга етказганлар, ке-

лажак насллар учун ибрат қилиб қолдириб кетганлар.

Эрамиздан олдинги бешинчи асрда енгилмас подшоҳ деб ном қозонган Эрон шоҳи Кир II нинг бошини қонга ботирган Тўмарис момомизнинг буюк жасорати ҳали-ҳануз жаҳон мактабларининг тарих дарсликларида ўқитилиб келади. Чунки бу жасорат афсона эмас, чин тарих эканлигини Геродот ёзиб қолдирган. Машҳур тарихчининг гувоҳлик беришича, Мидия, Лидия ва Вавилонни истило қилган, Ўрта ер денгизи бўйларидаги ҳудудларни ҳам забт этиб бўлган Кир II эрамиздан олдинги 530-йилда Марказий Осиёда яшовчи массагетларни бўйсундириш ва улар давлатини ҳам ўзига тобе этиш учун бизнинг юртимиз сари юриш қилади. Аждодларимиз бу вақтда Каспий денгизи, Амударё ва Сирдарё оралиғидаги улкан ҳудудда яшар эдилар. (Денгизу дарёларнинг номларигина ҳозиргидан бошқача аталган).

Кир II дастлаб массагетлар маликасини ҳийла йўли билан қўлга олмоқ ниятида унга ўз элчиларини юборади ва уни (массагетлар шоҳи ўлимидан сўнг бева бўлиб қолган малика Тўмарисни) ўзига хотинликка сўрайди. Кир II нинг асл нияти унга уйланиш эмас, балки юртини, Ватанини эгаллаш эканини фаҳм этган доно Тўмарис унга рад жавоби беради. Рад жавобини берибгина қолмайди, балки қўшинларингни олиб кет, бўлмаса бу юртдан омон чиқмайсан, деб ёвқур подшоҳларга хос сиёсат ҳам қилади. Беомон жангга катта ҳозирлик кўради. Жасур йигитларини ҳаёт ва мамот синовига ташлайди.

Бироқ Кир ҳийла ишлатади, кучсиз бир қўшинини дастурхон тўла зиёфатлару ўткир мусалласлар билан жанг майдонида қолдириб, асосий қўшини билан уларни пойлаб туради. Кирнинг бир қўшинигина кучсиз аскарларини енгиб, ғолиб бўлдик, деб ўйлаб зиёфатга машғул бўлган Спарангиз бошлиқ Тўмариснинг бир қисм навкарларини душман доғда қол-

дириб асир олади. Бундай ҳийлага чув тушганига номус қилган Тўмариснинг ўғли Спарангиз ўзини хан-жар уриб ўлдиради...

Сўнг беомон жанглар бошланади — қонлар дарёдай оқади. Массagetлар ўқ-ёйи тутагач, найза ва хан-жар билан душманга юзма-юз ташланадилар. Ва Кирнинг қўшинларини буткул маҳв этадилар. Тўмарис жанг майдонида ўлиб ётган босқинчилар орасидан Кир II нинг жасадини топиб, унинг бошини олиб келишни буюради. Кирнинг бошини қон тўлдирилган идишга ботириб, Тўмарис шунда дейди: “Сени енгган бўлсам ҳам қалбим қасосга тўлиқ! Сен ўғлимни хийла билан қўлга туширдинг. Номусига чидай олмаган Спарангиз ўзини жувонмарг этиб ҳалок бўлди. Жангдан аввал сен жўнатган элчиларга айтганимдек, сени қонга тўйғазаман. Энди истаганингча қон ютавер!”

Кир II нинг ўлими ҳақидаги кўпдан-кўп ҳикоятлар орасида мен учун энг ишончлиси — мана шу! — деб ёзади Геродот.

* * *

Бу воқеалар икки ярим минг йил бурун юз берган эди. Она тарихимизнинг олтин саҳифаларида аждо-ларимизнинг Ватан шарафини муқаддас тутиб келаётганларидан ҳикоя қилувчи бундай мисоллар оз эмас. Энди саккиз юз йилча аввал (1219 -1224) юртимизга от суриб келган Чингизхон босқинчилари билан юзма-юз олишган боболаримиз жасоратидан яна бир лавҳага эътибор тортмоқчиман. Бу ҳазрат Алишер Навоийдек буюк сиймони ҳам ҳайратлантирган Шайх Нажмиддин Кубро жасоратидир.

Ўшанда ҳозирги Кўҳна Урганч Хоразмнинг улкан пойтахти эди. Беруний ва Ибн Синодек алломалар қизғин илмий фаолият билан шуғулланган машҳур Маъмун академияси мана шу шаҳарда жойлаш-

ган эди. Чингиз тўдалари бу шаҳарни кўп уринишлардан сўнг ҳам ололмагач, Амударё ўзанини буриб бориб, уни сувга бостирадилар. Хоразм аҳли ёвга енгиллавермагач, босқинчилар Шайх Нажмиддин Кубро ҳазратларининг эл орасида обрўси юқорилигидан, бутун раият пешволари у зотнинг сўзидан чиқмаслигидан фойдаланиб, Шайхнинг ҳаётини сақлаб қолишни ваъда қилиб, таслим бўлишни талаб қилишади. Шайх Нажмиддин Кубро ҳазратлари бунга асло кўнмайдилар ва ёвга қарши отланган халқ орасида туриб мардонавор жанг қиладилар. Бир қанча душман аскарларини нобуд этиб, ўзлари ҳам Ватан озодлиги йўлида шаҳид бўладилар.

Нега Шайх Нажмиддин Кубро ҳазратлари ўз жонини қутқариб, элни таслим бўлишга даъват этмади?! Бундай йўл тутиш у зот умри давомида амал қилиб келган эътиқодга зид бўлиб, юртга хиёнат билан баробар эди. Эҳтимол, Чингизхон тўдаларига қирон солиб, асло унинг қўлига тушмаган Султон Жалолиддиннинг жасоратига Шайх Нажмиддин Кубродек азиз авлиёларнинг одамни ҳайратга солувчи буюк эътиқоди ибрат бўлгандир!

“Отана шундай гул зарур...”

Энди сўзни Мирзо Улуғбек бобомиздан эшитайлик. Буюк салтанат соҳиби ва улуғ аллома Мирзо Улуғбек “Тўрт улус тарихи” китобида Жалолиддин Мангубердиннинг Синд дарёси бўйида Чингизхон лашкарлари билан бўлган муҳорабада кўрсатган жасоратлари ҳақида фахрланиб ёзадилар. Маълумки, Синд дарёси бўйидаги ана шу жангда Жалолиддиннинг етти-саккиз ёшлардаги ўғли асирга олинади ва Чингизхон болани шу ондаёқ ўз олдида қатл эттиради. Чингизхон беҳисоб лашкарга эга эди. Жалолиддин эса жуда оз қўшин билан қолган. Ана шундай кучлар но-

тенг бўлган муҳорабада Чингизхоннинг қўли баланд кела бошлайди. Жалололидиннинг онаси, хотини ва бошқа аёллар даҳшат ичра фарёд қиладилар: “Аллоҳни ўртага қўйиб илтижо қиламиз, бизни ўлдириб, асирликдан қутқар!” (Шаҳобиддин ан-Насавий: “Султон Жалололидин Мангуберди ҳаёти тасвири”).

Жалололидин ноилож барчасини сувга чўктиришни амр этади. Муаррихларнинг гувоҳлик беришича, бу чинакамига бахтсизлик, ишониш қийин бўлган кулфат эди.

“Тўрт улус тарихи”да воқеанинг давоми шундай дарж этилган: “Султон юраги гирён, кўзлари нигорон бўлиб, болалари ва улуғлари билан минглаб дарду фироғ билан видолашиб, қора тўриқ отига миниб, мўғулларнинг беҳисоб лашкарига яна ҳамла қилди. Уларни орқага суриб ташлаб, сўнг жиловни орқага тортди. Совутини елкага ташлаб чатрини қўлга олди, чўбини ерга отиб, отига қамчи босди. Синд дарёси қирғоғидан то узан (сув) гача ўн газдан ортиқроқ эди. У отни дарёга ҳайдади. Лашкардан бир тўдаси унга эргашган эди, мўғулларнинг ўқидан йўқлик денгизига фарқ бўлди. Бу фириб дарёсининг наҳанги Ҳақ сўбҳоноҳу таолонинг марҳамати билан отнинг сузишига назарини солди...

Соҳибқирону аъзам Чингизхони муаззам дарё қирғоғида турар экан, Султон Жалололидин унинг рўпарасига етиб келиб, сувнинг у қирғоғида қора тўриқ отидан тушди ва эгар-жабдуқларини отнинг ингичка белидан олиб, ўз чопони ва ўқлари билан бирга офтобга қўйиб қуритишга бошлади. Чатрини эса найзага илиб, ўзи унинг соясида ёлғиз ўтирди. Намози асргача еттита киши сувдан чиқиб келиб, султон Жалололидинга қўшилди. Кун ботмасдан аввал бу етти киши йўлга равона бўлиб, Харқ чўлига кириб, бу тўқайдан олға силжидилар.

Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам султон

Жалолоддин ибн султон Муҳаммад Хоразмшоҳдан бу аҳволни мушоҳада қилгач, либосининг ёқасини таажжуб бармоқлари билан тутди.

Олий нишонли султоннинг бу ҳоли Соҳибқиронга манзур бўлди. Унга офарин айтди-ю, деди: “Отадан ҳали бундай ўғил туғилмаган. У саҳрода шер каби ғолиб жангчи, дарёда эса наҳанг каби ботир. Қандай қилсинки, ҳали ҳеч ким тақдир билан, ҳеч бир можарода тенг келолмаган. Лекин у мардликнинг додини берди. Қазойи қадар қаршисида қудрат қўлини (мардона) очди. Мардлик билан ундан (қазо) қутулиб бўлмайди. Нима қилсин-қилмасин бу улуг худо ишидир”.

Султоннинг барча феълу ҳаракати Соҳибқирон (Чингизхон) га манзур бўлиб, таҳсин оғзини очиб, ўғилларига юзланди ва деди: “Отага шундай ўғил зарурки, у икки гирдоб — олов ва сув гирдобидан озодлик майдонига чиқа олди!”

Бу султондан кўп ишлар ва ҳисобсиз қиссалар вужудга келди ва унинг ишларидан ҳар қандай оқил ўғил ғофил қолмаслиги керак!”

Бу Мирзо Улуғбек бобомизнинг сўзлари, даъвати, балки энди армони ҳамдир. Тақдирнинг ўйинини қарангки, Улуғбек бобомиз ўз ноқобил фарзандининг ҳукми билан бу ёруғ оламини тарк этганлар...

* * *

Олис тарихдан кечаги ва бугунги кунларимизга қайтайлик. Беҳбудийу Қодирий, Чўлпону Фитратлар қандай куч даъвати билан ўлимга тик боққан эдилар? Улар қалбидаги исён миллат ва Ватан руҳиятидаги исённинг акс-садоси эмасмиди? Бугун исёнкор боболар руҳи барҳаёт. Ватан озод, юрт обод! Аждодлар шонидан мадад олган истиқлолимизнинг ўтган йилларини хаёлан сарҳисоб қилиб кўрайлик. Жаҳон томонидан гўё унутилган қадим Туркистон

заминида Ватан шарафини кўтарувчи не-не улуғ ишларга қўл урилди...

Мен гоҳо айрим ёшларнинг боболаримиз тарихнинг энг кескин, бурилиш лаҳзаларида қаҳрамонлик кўрсатганлар, бугун у қадарли жасорат кўрсатиш имкони йўқ, деганларини эшитиб қоламан. Йўқ, ундай эмас. Аслида ўтаётган ҳар бир кун Ватан шарафини муқаддас тутиб, буюк жасоратлар кўрсатиш учун кенг имконият беради. Бу эҳтиёжгина эмас, балки зарурат ҳамдир.

Истиқлолимизнинг ўтган йилларида Ўзбекистон шарафини жаҳон узра юксалтирган қанчадан-қанча қаҳрамонликлар гувоҳи бўлдик. Миллий кураш, шахмат, бокс ва бошқа спорт турлари бўйича не-не чемпионларимиз озод Ўзбекистон номини жаҳон узра шарафладилар. Бутун оламнинг нигоҳи қадалган дунёдаги энг йирик спорт анжуманларида озод Ўзбекистон мадҳияси янграб, байроғимиз ҳилпираб туришига сабаб бўлган, олқиш олган ёшларнинг жасорати фахр-ифтихорга лойиқ эмасми! Улар ўз шон-шўхратлари билан яна қанчадан-қанча ёшларнинг кўнглида ғурурни тарбиялашга, Алпомиш боболаримиз, ёвқур оталаримиз сингари паҳлавон келбатли мард инсонлар бўлиб етишишга ҳавас уйғотдилар!

Аслида Ватан туйғуси ҳар биримизнинг қонимизда, жонимизда бор. Фақат уни шакллантириш, тарбиялаш кўп жиҳатдан ўз савиямизга боғлиқ. Шу ўринда яна бир оддий мисолга эътиборни жалб этиш мумкин. Ҳар бир ўғил-қиз энг обрўли олий ўқув юртларида таҳсил кўришни ихтиёр этади. Бу табиий эҳтиёж.. Бугун хорихдаги энг машҳур университетларда таҳсил олиш имкони яратилди. Ёшларимиз ана шу жаҳоний илм масканларига бориб ўқимоқдалар. Ҳеч шубҳа йўқки, улар орасидан ўз илми, кашфиётлари, ихтиролари билан Ватан шарафини юксалтирадиган олимлар, билими зўр ноёб мутахассислар етишиб чи-

қадилар. Демак, энг иқтидорли ёшлар, истеъдод на-
мояндалари ҳам она юртни шарафлашга қодирлар.

Озод Ватанга истеъдоди зўр, ўз иқтидорини камолга етказа биладиган ёшлар ниҳоятда зарур. Чунки бир улкан истеъдод ўз кашфиётлари билан бутун бир халқнинг номини улуғлашга қодирдир. Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек сингари буюк сий-молардан тортиб, ўтган асрда яшаб ўтган Ҳабиб Абдуллаевдек ўз илмий мактабларини яратган ал-ломалар фикримиз далилидир.

Озод элнинг қаноти

Кўпчилик яхши биладикки, мустабид тузум дав-рида ўзбек миллатига, тубжой аҳолига мансуб киши-лар орасидан ҳарбийлар, йирик саноат иншоотлари-даги мураккаб муҳандислик қурилмаларини бошқа-ришга қодир мутахассислар, фазогир учувчилар етиш-тиришга атайлаб эътибор берилмаган. Тўғрироғи туб-жой аҳоли фарзандлари бундай ноёб соҳаларнинг яқинига ҳам йўлатилмаган. Бу соҳалардаги оддийги-на, жўн ишларни бажараётган миллатдошларимизга шўро тузумининг орден ва медаллари берилиб, улар номига кўз-кўз қилинган, асл вазият бузиб кўрса-тилган эди.

Бунинг сабаби аён: аввало миллат ўз кучига ишо-надиган бўлмасин. Зарур мутахассиси бўлмаган халқ нимасига ҳам ишонади? Агар у ўз кучига ишонади-ган бўлса, мустақиллик талаб қилиши мумкин. Бор-дию фалакнинг гардиши билан қай бир шароитларда мустақилликка чиқиб қолса ҳам стратегик аҳамиятга молик иншоотлар, йирик заводлар, корхоналарни бошқара олмай шарманда бўлсин, яна босиб олишга имкон бўлсин, деган яширин ниятларда зўр бериб амалга ошириб келинган сиёсат эди бу.

Мустақилликнинг илк кунларидаёқ йиллар мо-

байнида ўтказиб келинган бу сиёсатнинг натижаси сезилиши мумкин эди. Лекин эрка, озодликка ташналик онгли фарзандларнинг қон-қонига сингиб кетганидан бу жараёнда нима иш қилиш зарурлиги, қандай йўя тутиш кераклиги тез илғаб олинди. Ёнилхи-энергетика иншоотларини бир маромда ишлатиш, галла ва нефт мустақиллигини таъминлаш учун Президент томонидан қўйилган вазифалар бу соҳаларда иш олиб бораётган мутахассислар томонидан чуқур идрок этилди. Бу аслида Ватан шарафини сақлаш билан баробар қаҳрамонлик эди.

Муборак шаҳрида Марказий Осиёдаги энг йирик газни қайта ишлаш заводи жойлашган. Корхона минтақанинг ёнилғи-энергетика мажмуида муҳим ўрин тутади. Мустабид тузум даврида қурилган йирик иншоот қурилмаларини бошқариш худди Мурунгов олтин конларидагидек асосан русийзабон мутахассислар қўлида бўлган, тубжой аҳоли фарзандлари иккинчи даражали ишларни бажаришга жалб этилгану, бироқ улар энг муҳим жараёнларни бошқаришга йўлатилмаган. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Россиядаги айрим матбуот нашрлари тўқиб чиқарган “русийзабон аҳоли муаммоси” бизда ҳам баъзи мутахассисларда Россия худудига бориб ишлаш кайфиятини туғдирди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Муборак газни қайта ишлаш заводу раҳбарликни ўз қўлига олган ишбошиларимиз вазиятни ниҳоятда синчковлик билан ҳис этиб, узоқни олдиндан кўрдилар. Улар тубжой аҳоли фарзандларидан ўзбек ишчиларининг янги авлодини камол топтиришга катта аҳамият бера бошладилар.

Кўп йиллар мазкур корхона ҳамда Муборак газ ва нефт конлари бошқармасига раҳбарлик қилган, эндиликда Қашқадарё вилояти ҳокими бўлиб ишлаётган Нуриддин Зайниевнинг гувоҳлик беришича, бу йирик иншоотда айрим русийзабон мутахассислар

бошқа ҳудудларга кетиб улгурмасиданоқ бир йил ичида миллий ишчи кадрларнинг резерви шакллантириб бўлинган. Русийзабон мутахассислар бошқариб келган мураккаб муҳандислик қурилмаларини ўз ишчи мутахассисларимиз, муҳандисларимиз ишончли бошқара бошлашади.

Бу “Боинг” сингари улкан самолётларни бошқараётган ўзбек учувчиларининг жаҳондаги энг йирик аэропортларга дадил қўнаётганлиги, илгари учиб кўрилмаган ҳаво йўлларида парвоз қила бошлаганидек завқли ва шарафли иш эканини тушуниш қийин эмас. Яна бир нарсани айтиш керак, мустақилликка эришилган дастлабки офир йилларда ҳам Муборак газни қайта ишлаш заводи ишлаб чиқариш маромини сусайтирмаган ҳолда ҳар йили янги-янги қувватларни ишга туширди. Режали равишда корхона қайта қурила бошлади. Ишлаб чиқариш кўрсаткичлари мутасил ўсиб, йилига ўттиз миллиард тоннадан ошди.

Мустақиллик йилларида жамоада корхона шарафи учун кураш туйғуси шаклланди. Мана шу жараёнда Ватан туйғуси ҳам яққол намоён бўлди. Фидойилик кўрсатиб ишлаш корхона жамоасини ижтимоий жиҳатдан қўллаш, уй-жой ва ишлаб чиқариш шароитларини яхшилаш, янги спорт-соғломлаштириш иншоотлари қуриш бўйича имкониятларни кенгайтди. Ҳозир корхона ўз футбол ва теннис иншоотлари, футбол командасига эга. Газчилар жамоаси мамлакатнинг иқтисодий қудратини оширишгагина эмас, ватаннинг спорт шарафини ҳимоя қилишга, уни юксалтиришга ҳам ҳисса қўшмоқдалар. Бу ютуқлар истиқлол ҳадея этган улуғ неъматлар самараси.

Бугун барчамизнинг тилимизга тушган Кўкдумалоқ нефт конлари ва Қоровулбозордаги Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи ҳам Муборакдан унча узоқмас. Бу иншоотларни ҳам истиқлол йилларида шаклланган ўзбек ишчиларининг янги авлодлари мо-

хирлик билан бошқармоқда. Нефт конлари ва нефтни қайта ишлаш заводидаги жаҳоннинг энг янги технологиялари билан жиҳозланган қурилмаларни кечагина Тошкент Политехника институтини битириб, Фарғона, Муборак, Шўртан сингари қайта ишлаш корхоналарида тажриба оширган ўз йигитларимиз ишлашмоқдалар. Замонавий компьютерлар билан тиллашиб, энг нозик технология жараёнларига кўз-қулоқ бўлиб турган мутахассисларни кўрганда қалбинг бемисл фахр-ифтихорга лиммо-лим бўлади.

Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи мустақиллик йилларида қурилди. Корхона ўз маҳсулотларини чет элларга ҳам экспорт қила бошлаган кунларда Қашқадарёдаги Шўртан газ конлари худудида яна бир улкан иншоот — газ-кимё мажмуи қуриб битказилди. Хўш, биз бу иншоотларни кимнинг кучига ишониб барпо этдик? Албатта, ўз кучимизга, ўз салоҳиятимизга, мустақиллик йилларида шаклланган ўзбек мутахассисларининг янги авлодига ишониб! Улар янги давр одамлари. Озод юрт қанотларидир. Ўзбекистоннинг XXI асрдаги қиёфасини белгилайдиган, Ватан шарафини мустаҳкамлаш зиммасига тушган авлод — мана шу авлоддир.

* * *

Биз “қаҳрамонлик”, “жасорат” деган сўзларни кўп ишлатамиз. Ҳақиқий қаҳрамонлик нима, унга қандай эришилади? У қандай юз беради? — деган саволлар, мунозаралар ёшлар ўртасида тез-тез бўлиб туради. Эсингизда бўлса, 1998 йилнинг бошларида ўшлик ўзбек йигити Солижон Шарипов америкалик астронавтлар билан биргаликда фазога учди. Ҳаммамиз қалбимиз бемисл ҳайрату ҳаяжонга тўлиб, учиб қандай бораётганлигини “ойнаиб жаҳон” орқали кузатиб бордик. Миллатдошимизга офарину тасаннолар айтдик. Солижон Шариповни Президент Ислоҳ Каримов қутлади.

Президентнинг қутловлари, сизу бизнинг суюнчимиз бежизга эмасди. Ахир миллатдошимиз, ўзбек фарзанди жаҳонда камдан-кам одамларга насиб этадиган қаҳрамонликка сазовор бўлди. У ўз жасорати билан жаҳон узра ўзбек деган номни яна бир бор шон-шавкатга буркаб, Улуғбекдек аллома боболаримиз бошлаб берган ўзбек коинот, фазогирлик илмининг сардафтарига ҳеч унутилмас олтин саҳифалар битиб қайтди. Қаҳрамонлик — мана шу! Ватан шарафини, миллат шарафини улуғлаш — мана шу!

Аслида Ватаннинг ҳар бир онгли фарзанди ўз Ватанини, мамлакатини улуғлашга, шарафлашга қодир. Фақат бунинг учун имконият кутиш шарт эмас. Имконият ўз-ўзидан келмайди. Аллома шоиримиз Фафур Фуломнинг машҳур мисраларини эсланг: “Фурсат ганиматдир, шоҳ сатрлар-ла, Безамоқ чоғидир умр дафтарин”. Ўз жисми-жонида Ватан шарафи, Ватан туйғуси билан яшаган инсон, бутун руҳида миллат шавкати ҳис этиб яшайдиган, ўзини ҳар жиҳатдан комил инсон бўлиб етишуви учун жонини куйдирган фарзанд олдида ҳамиша Ватанни шарафлаш имконияти очилиб келаверади.

Шу ўринда инглиз миллатининг шарафи учун Антарктидани биринчи бўлиб очишга бел боғлаган ва бу шарафга биринчи бўлиб эмас, иккинчи бўлиб эришган-у, бироқ қайтиш йўлида ҳалокатга учраб, муқаррар юз беражак ўлим олдидан, эҳтимол етиб борар деган умидда ўз ўтинчларини ёзиб қолдирган капитан Скоттнинг кудалигига қайтайлик. Ёзувчи Стефан Цвейг Роберт Скотт кундалигидаги битикларни шундай ифодалайди: “У маҳбубасига ёзади. Ундан ўғлини — ўзидан энг қимматбаҳо ёдгорни эҳтиёт қилишни ўтинади, уни ялқовликдан асрашни сўрайди, жаҳон тарихидаги энг юксак жасоратлардан бирини содир этиб туриб, яна шунга иқрор ҳам бўлади: “Мен фаол бўлишга ўзимни қанчалар мажбур эт-

ганимни, ҳамиша менда ялқовликка мойиллик бўлганини сен яхши биласан-ку!” Ҳалим ёқасида у энг оғир ва машаққатли ҳаёт йўлини танлаганидан сира афсус чекмайди, аксинча ўз қарорининг тўғри эканини бор вужуди билан маъқуллайди: “Бу саёҳат ҳақида сенга қанчалар кўп ҳикоя қилиб беришим мумкин эди! Бунинг уйда, бутун қулайликлар орасида ўтиргандан кўра қанчалар яхши эканлигини билсанг эди”.

Машҳур адиб ҳужжатли асарининг мазкур боби-ни “Ҳалаётган одамнинг мактублари”, деб атаган. Капитан Роберт Скоттнинг Ҳалим олдидаги иқрорномасини келтириб ўтиш орқали айтмоқчи бўлган гапим шуки, қаҳрамонлик ва жасорат ҳеч қачон ўз-ўзидан юз беравермайди. У инсон қалбининг табиий эҳтиёжи сифатида намоён бўлиши мумкин. Шунчаки истак, хоҳишгагина қараб рўёбга чиқавермайди. Қаҳрамонлик, фидоийлик, жасорат кўрсатиб Ватанни шарафлашга ўзида куч, ирода, билим, шижоатни уйғота билган, ўзини шу муборак йўлди чиниқтира олган фарзандгагина бундай шараф ёр бўлғусидир!

Буюк ибрат тимсоли

Инсоний комилликка етишмоқ умидида яшаган фарзанд ҳамиша яхшилардан, ёши улуғлардан ибрат олиб яшайди. Ибрат эса фақат тарихда, ўтмишда ўтган боболаримиз тимсолидагина эмас, бугуннинг ўзида, ҳар кунлик ҳаётимизда ҳам тўлиб-тошиб ётибди. Биз ҳар кун буюк ибрат намуналарига дуч келамиз. Фақат уни қалб кўзи билан кўришимиз, юрак эҳтиёжи билан ҳис этишимиз мумкин. Мушоҳадамиз аввалида тарихимиз ва бугунимиз мисолида жуда кўплаб ибрат мактаби бўлишга арзигулик воқеаларга тўхталиб ўтдик. Ватан туйғусини чуқур идрок этиш йўлида, Ватанни шарафлашни ўрганиш йўлида яна бир тимсол борки, бу ҳақда сўзламасдан бўлмайди. Бу

озод мамлакатимиз йўлбошчиси — Президент Ислон Каримов ибратидир.

Эътибор берган бўлсангиз, Юртбошимиз жуда кўп маъруза ва суҳбатларида Қашқадарёни, бу воҳанинг танги ва мард инсонларини тез-тез тилга оладилар. Сабаби у киши Ўзбекистоннинг олий даражадаги раҳбари бўлиб сайлангунига қадар бир неча йил шу вилоятнинг раҳбари бўлиб ишладилар. Бу йиллар мустабид тузум ҳукмронлигининг фирромликлари айна авжига чиққан давр эди. “Пахта иши” баҳонасида ўзбек халқига нисбатан навбатдаги террор — қатағон сиёсати юргизилаётган оғир давр эди. Қанчадан-қанча беайб кишилар турли бўҳтонлар билан қамоқларга ташланиб, мол-мулки мусодара этилиб, оила аъзолари турли қийноқларга солинаётган, кўз кўриб, кулоқ эшитмаган бедодликлар юз бераётган кезлар эди. Вилоятнинг бош раҳбари сифатида Ислон Каримовнинг бундай номаъқулчиликларга нисбатан виждони исён қилди. Жуда кўплаб истеъдодли ўрта бўғин раҳбарлари, ишбошилар, зироатчилар, оддий меҳнаткашларни ҳимоя қилди. Уларнинг кўпчилигини қамоқлардан олиб қолди, қамоқдагиларнинг эса тезроқ озодликка чиқиши учун курашди.

Ислон Каримовнинг юртпаварлиги, ватанпарварлиги илк бор мана шу жараёнда юз кўрсатди. Вилоят аҳли ўз раҳбарини севиб қолди, унинг жасоратига, мардлигига қойил қолди. Республиканинг ўша пайтдаги раҳбарлари бу қатағонга қарши тура билмаганлари етмагандай марказдан — мустабид тузум марказидан берилган кўрсатмаларни “ғинг демай” бажарувчи маддоҳга айланиб қолган кезларда республика вилоятларини ўзини оқламаяпти, деган баҳонада бири-бирига қўшиб юбориш тадбирлари амалга оширила бошлади. Қашқадарёни ҳам Бухоро вилояти билан қўшиб юбориш режаси тузилиб, унинг асослари яратилаётган кезларда Ислон Каримов бу сиёсатга

қатъиян қарши турди. Ноёб қобилиятли иқтисодчи сифатида бу иш иқтисодий жиҳатдан ҳам, маънавий жиҳатдан ҳам ўзини оқламаслигини, нотўғри тадбир эканини исботлаб берди. Шу масала юзасидан собиқ иттифоқ ва республика даражасидаги йиғинларда ўз фикрини мардонавор ҳимоя қилди. Қашқадарёнинг ишга туширилмаган иқтисодий имкониятлари, келажакни, воҳанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш истиқболларини аниқ мисоллар билан пухта таҳлил этиб берди. Мана шу жараён Ислом Каримовни узоқни кўра олувчи раҳбар, ўткир сиёсатчи сифатида танитди ва бу ҳол кўп ўтмай Ўзбекистондек йирик республиканинг олий даражадаги раҳбари бўлиб сайланишида унга катта ишонч уйғотди.

Ислом Каримов республикага раҳбарлик қила бошлаган кезлар Ўзбекистон тақдири учун ҳал қилувчи ғоят масъулиятли бир давр эди. Мустабид тузум ўз ҳукмронлигини узайтириш учун миллий жумҳуриятларда турли миллий можароларни зимдан авж олдириб тургани кечагидек ҳаммамизнинг ёдимизда. Фарғона ва Ўш воқеалари, Тошкент вилоятида келиб чиққан можароларнинг асл муаллифлари собиқ мустабид тузумнинг марказида эди.

Бизнинг бахтимиз шундаки, Юртбошимиз ана шундай кезларда ниҳоятда вазминлик билан вазиятга холис баҳо бера олди ва у ер-бу ердаги ўт чиқишларнинг олдини тезда олишга, биродаркушлик алангасининг авж олиб кетишини тўхтатиб қолишга муваффақ бўлди.

Ардоқли шоиримиз Абдулла Орипов ўзи гувоҳ бўлган бир воқеани мароқ билан сўзлаб юрадилар. Бу собиқ иттифоқ халқ депутатлари қурултойи кунлари Москвада Ислом Каримов ва Николай Рижков ўрталарида бўлиб ўтган суҳбат бўлиб, ўрни келгани учун унинг тафсилотини келтириб ўтишни лозим кўраман. Маълум бўлишича, Юртбошимиз собиқ итти-

фоқ даврида республикага раҳбарликни ўз зиммасига олгач, Зарафшон ва Мурунтогдаги олтин конларини Ўзбекистоннинг ўз тасарруфига ўтказишни ният этиб, бу ҳақда иттифоқ ҳукумати раисига кўп бор мурожаатлар қилган. Табиийки, Москва миллий жумҳуриятлардаги муҳим стратегик иншоотларни марказдан туриб бошқаришни сира қўлдан чиқаргиси келмасди. Шунинг учун ҳаминша бундай сўровларга (илгари бундай сўровлар бўлганми-йўқми — Худо билади) йўқ, деб жавоб бериш одат тусига кирган. Бироқ Ислом Каримов ўз талабида қатъий турган.

Қурултойга келган Ўзбекистоннинг айрим халқ депутатлари олдида Николай Рижков олтин конларини республика тасарруфига бермаслик учун турли важлар кўрсатади: у ерда жуда мураккаб технологик ускуналар, механизмлар мавжуд, республика уларни ўз кучи билан ишлатиши амри-маҳол, иккинчидан, агар ўз талабларингизда шундай қатъий турадиган бўлсаларингиз, биз ўша техника ва технология воситаларини у ердан олиб чиқиб кетамиз, деб пўписа ҳам қилади. Шунда Ислом Абдуғаниевич: агар техникаларни олиб чиқиб кетадиган бўлсаларингиз — биз оддий лопатка-белкурак билан ҳам қазийверамиз олтинни, деб жавоб қайтарадилар. Николай Рижков: сизларда лопатка ҳам йўқ, униям Россиядан оласизлар-ку, дейди. Юртбошимиз: керак бўлса — қўлларимиз билан, тирноқларимиз билан ҳам қазиб оламиз олтинимизни, деб кескин жавоб беради ва собиқ иттифоқнинг бош вазирини мот қилади.

Мен бу суҳбатни шу мулоқотга гувоҳ бўлган шоиримиздан эшитганларим асосида ҳикоя қилдим. Юртбошимиз ва собиқ мустабид тузум раҳбарларидан бирининг орасида бўлиб ўтган бу суҳбат Ўзбекистоннинг мустақиллиги учун кураш қандай шароитларда бошланганини рўй-рост кўрсатиб турибди. Мустақиллик, баъзилар ўйлаганидек, бизга ос-

мондан тушгани йўқ! Истиқлолга биз Юртбошимиз тимсолидаги мана шундай собитқадамлик билан олиб борилган курашлар натижасида мушарраф бўлдик. Буни ҳис этмоқ учун яқин тарихга холислик ва адолат билан кўз ташлашнинг ўзи кифоя. Истиқлол берган буюк имкониятларни мустаҳкамламоқ учун эса Ватан туйғусини ниҳоятда теран англамоғимиз зарур бўлади.

Бу йўлда бизга Юртбошимиз ҳаёти, у киши илгари сураётган ғоялар буюк ибрат намунасидир. Ислом Каримов Ўзбекистон Президенти бўлганидан буён амалга ошириб келаётган сиёсат моҳиятини ўқиб-ўрганиш, таҳлил этиб кўриш, мушоҳада юритиш озод Ватанимизнинг ҳар бир фуқароси учун юрт шарафини ҳимоя қилиш, Ватаннинг кадр-қимматини англашда буюк сабоқдир.

“Ҳозирги вақтда дунёда икки қарама-қарши қутб барҳам топган бўлса-да, турли хил мақсад-манфатларни ифода этувчи мафкуралар тортишуви тўхтагани йўқ,— дейди Ислом Каримов “Тафаккур” журнали бош муҳаррири саволларига жавобларида. — Очиқ айтиш керакки, бу тортишувлардан кўзланган асосий мақсад — инсон, авваламбор ёшлар қалбини эгаллаш, муайян мамлакат ёки минтақадаги бирор миллат ёки халқнинг онгига, унинг сезги-туйғуларига таъсир ўтказиш, уни ўз дунёқарашига буйсундириш, маънавий жиҳатдан заиф ва тобе қилиш. Фикр қарамлиги, тафаккур қуллиги эса ҳар қандай иқтисодий ёки сиёсий қарамликдан ҳам кўра даҳшатлидир”.

Ватан шарафини ҳимоя этишни ният этган фарзанд, Президент эътироф этганидек, ҳарбий, сиёсий тазйиқлардан кўра таъсири ва оқибатларини тезда илғаб етиш ниҳоятда қийин бўлган мана шундай мафкуравий тазйиқлардан огоҳ бўлиши, собит эътиқод, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий-миллий қадрият-

ларга, шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлиши керак.

Бу фикрлар ўз она Ватанини, озод мамлакатини севиш, уни қадрлаш ва шарафлашнинг ҳақиқий сабоқларидир. Ватанни севишнинг, миллатпарварлик ва юртпарварликнинг буюк тимсолидир!

* * *

Ватан туйғуси, Ватан тупроғи, Ватан шарафи ҳақида мушоҳада юритдик. Олис тарихдан то бугунги кунларимизгача бу туйғуни устивор этиб келаётган мисолларни тилга олдик. Бу йўлда бизга маёқ бўлган миллатдошларимиз, ватандошларимиз жасоратини мадҳ этишга ҳаракат қилдик. Бинобарин, уларнинг жасоратлари буюк эъзозга муносибдир.

Жамиятнинг барча аъзоларини муштарак мақсад йўлида бирлаштирувчи, уларни бир ёқадан бош чиқариб истиқлол берган буюк неъматларни эъзозлашга илҳомлантирувчи, Ватан учун чин фарзандлик ҳиссини камол топтирувчи буюк даъваткор куч — бу, Ватан туйғуси, Ватан шарафидир!

**ТУРКИСТОННИНГ
ТОЗА
МАВЖЛАРИ**

БУЮК ВА БЕТИМСОЛ

Туркистонни осмонталаш тоғлар, буюк саҳролар, чўнг денгизлар ўраб туради. Бағридан улуғ дарёлар ҳайқириб оқади.

Бу диёрда оламга келиб, унинг юксак тоғларидек мададбахш бўлган, жўшқин дарёларидек тўлиб оққан, эл қалбида улуғ денгиздай мавжланиб ётган буюк сиймоларга жаҳон таъзимда. Улуғбекнинг ўзи бир денгиз, Навоийнинг ўзи бир уммон, буюк соҳибқирон бобомиз Темурбекка эса қиёс йўқ.

Яна қанча азамат тоғлар, жўшқин дарёлар, шиддати тез ирмоқлар...

Мен Туркистонни хаёлан тасаввур этгим келганида ана шу тоғлар, ана шу дарёлар, ана шу улуғ боболаримни ўйлайман.

Бир неча йил муқаддам Помир ва Тиёншон тоғлари бағрида улуғ юрт сарҳадлари бўйлаб икки кун йўл юрдик. Йўл юрсак ҳам мўл юрдик. Бир ёнимизда “дунё томи” деб ном олган, булутларни ёриб кўкка интилган қорли чўққилар, яна бир ёнимизда эса осмон билан бўйлашган чўққиларини муз қоплаган тоғлар узра ястаниб ётган афгон, ҳинд, хитой чегаралари.

Биз денгиз сатҳидан тўрт-беш минг метрлар баланд тоғ йўлидан юқорилаб, шарқ томонга қараб борардик. Бадахшоннинг маркази Хорўғ шаҳрида Амударёнинг энг катта ирмоқларидан бўлмиш Панж ва Фунт дарёлари бир-бирига қўшилади. Уларга ўз сувини қуювчи ўнлаб, юзлаб ирмоқлардан ўтар эканмиз, дарёлар, тоғ чўққилари, доvonлар номини қўлимиздаги хариталарга қиёсан ён дафтаримизга белгилаб борардик. Мустабид тузум даврида чоп қилинган харитадаги қайси бир нуқтага қараманг қадим юртининг асл номлари ўрнидаги Скалистий, Солсбери

каби чўққиларга дуч келардик. Онда-сонда шу юртининг тарихи, табиати, этнографиясидан гувоҳлик берувчи ўзгармаган номлар ҳам учраб қоларди.

4137 метр баланддаги Найзатош доvonига етмасдан чап томонимизда Яшилкўл пайдо бўлди. Унинг яқинидан ўтаётганимизда таниқли қозоқ олими Абай Турсунов Оролнинг тузлари шундай олис тоғларга ҳам етиб келганини айтиб бош чайқаб қўйди. Абай оға юртимиз табиатининг беназир билимдони, ерсувимиз, гўзал тоғларимиз, чўлу саҳроларимиз ошиғи.

Ўнг тарафимизда қорли чўққилар, Афғонистон худудлари. Ҳиндистон, Хитой, Афғонистон ва Марказий Осиё худудлари бир-бирига туташадиган шу жойда Амударёнинг катта ирмоқларидан бири бўлган Оқсув дарёси бошланади. У сув оладиган музлик шундай қўл узатсанг етгудек жойда. Унинг бир ёнидан эса Хитой тарафга Қорачукурсув бошланади. Афғонистондан бошланган Оқсув дарёси Тожикистон худудига ўтиб Қизилравот ва Шоймоқ деган манзиллар, сўнгра 5298 метр баландликдаги Оқсой тоғи ёнлари оралаб, Тўхтамиш деган жойда Чештепадан келувчи Сулуистиқ дарёсига қўшилади.

У Сувбоши деган жойда ҳам Оқсув деб аталадию тоғлар оралаб шарқдан шимоли-ғарбга бурилгач, номи ўзгариб Мурғоб дарёсига айланади. Унинг соҳилидаги шаҳар ҳам шу ном билан аталади. Мурғоб ўз йўлида яна қанчадан-қанча ирмоқларни қўшиб олади. Зилзила боис ҳосил бўлган Сарез кўлидан сўнг ҳам ҳатто Бартанг деб аталгунча ўз номини сақлайди. Бартанг эса Панжга, Амударёнинг асосий ирмоғига келиб қўшилади. Бир дарёнинг битта худудда бир неча ном билан аталишининг ўзиёқ бу жойларнинг этнографияси нечоғлик ранг-баранглигидан далолат бериб турибди.

Мурғоб Найзатош ва Оқбайтал доvonлари оралиғида, ҳавоси экстремал шароитлардаги антиқа

шаҳар. Қўтосбоқар қирғизлар истиқомат қиладиган шу шаҳарда бир оқшом тунаб ўтдик. Эрта тонгда барвақт уйғониб, теваракка назар солдик. Атрофни абадий музликларга чулганган тоғ чўққилари ўраб турарди. Поёни йўқ тоғ тизмалари, кичик водийлар. 6233 метр баланддаги бир чўққи шўро зобитлари номига қўйилган экан...

Оқсувнинг муздек сувида юз-қўлимизни чайар эканмиз, Абай оғани дарёлар ва жой номларига доир саволларга кўмиб таплайман. “Қаранг, Абай оға, дарёларнинг бири Афғонистону Шарқий Туркистондан келаётган бўлса, бошқа бири шу жойнинг ўзидан Хитой тарафга оқиб ётибди,” дейман. Э, бунинг нимасига ажабланасиз, дейди у. Помир ва Тиёншонда бундай дарёлар беҳисоб. Рангкўл, Шўркўл ва Қоракўл кўлларидадан ўтганимиздан сўнг ҳали йўлимизда Ўзбел ва Қизил Арт доvonлари келади. Чапдаги — собиқ даҳо номидаги 7134 метрлик чўққидан бошланган Маркансувни Қизил Артнинг берисида кесиб ўтамиз. Маркансув у ёқдаги Қашғар дарёсига бориб қўйилади. Бизнинг Қозоғистондаги Или дарёси ҳам дастлаб Иссиқкўл атрофидаги тоғлардан бошланади-да, Урумчи тарафга қараб оқади, сўнг шарқ ва шимолга бурилиб Харгўш яқинида яна Қозоғистонга ўтади.

Абай оға айтган дарёлар, тоғлар, доvonларни ошиб, Олой водийсидаги Саритош ва Эргаштомдан ҳам ўтдик. Оқшом чоғи то Ўшга етиб келгунимизга қадар Қизилсув ва Қашқасув дарёлари, Заря Востока ва Скобилов чўққиларини, Кичик Олой тоғи ва шу номдаги дарё, Қизилқўрғон, Гулча деган манзилларни, тоғлар тасбеҳининг бир-биридан гўзал гавҳар шодаларини ортда қолдириб ўтдик. Не-не чашмалар, ирмоқлардан тўхтаб сув ичдик.

Мен она Туркистон худудининг бунчалар буюклигини ўшанда теран англаб етдим. Шу сафар

чоғи танишган қозоқ, қирғиз, тожик, туркман дўстларимиз эса бу юртнинг чин фидойиси эканларини ҳар қадамда намоён этдилар. Абай Турсуновнинг ўзи бир олам. Ҳамсуҳбат бўлсангиз дилингиз яйрайди. Йўқ, у қозоқча ўлан айтиб кулдирмайди, дўмбира чертиб юрагингизни сел ҳам қилмайди. Аммо Абай оғанинг битта ажойиб фазилати бор. Бу кишининг турган-битгани илм. Табиат, тарих, келажакка доир саволлардан бераверинг — теран мушоҳадали чин алломанинг илм дарёсидан чанқоғингизни босаверасиз.

Мен аввал Душанбеда, сўнг Хорўғ ва Ўшдаги илмий мунозаралар чоғида унинг чиқишларини кузатар эканман, дунёнинг катта илм дарғалари билан беллаша оладиган, рус тилида шу қадар бийрон сўзлаб, баҳсларда Москваю Киевдан келган энг билағон туркистоншуносларни ҳам лол қилиб кўядиган чин олимни кўраман. Шу боис у киши билан учрашган заҳотим ўзим учун қоронғи бўлган ниманидир сўраб олгим келаверади. Абай оға ҳеч вақт оғринмасдан, яна бунинг устига вазминлик билан ҳар қандай саволга холис жавоблар беради. Фақат аниқ факт ва далиллар билан сўзлайди. Туркистон табиатини, тарихини, иқлим хусусиятини бунчалик чуқур биладиган одамни ҳали учратмаганман. У кишини дафъатан уйғотиб Туркистоннинг қай бир дарёси, унинг қай бир ирмоғи ҳақида, заминда, ҳавода, иқлимда кечаётган жараёнлар ҳақида сўраманг, тайёр қомусни саҳифалагандек етук алломанинг фикр олаmidан баҳраманд бўлаверасиз.

Мен Туркистоннинг чин фарзандлари ҳақида ўйлаганимда унинг бағридан бетиним оқиб ётган бир жўшқин ирмоқдай Абай оға кўз олдимга келади. Шундай ажойиб инсон билан бутун Туркистон ҳудуди бўйлаб давом етган икки ойлик экспедицияда сафардош бўлганимдан ҳали-ҳали суюниб юраман.

Бир сафар тонг маҳали Қизилўрдадан йўлга чиқиб, буюк Қизилқумни қоқ ўртасидан кесиб ўта бошладик. Кун бўйи қум барханлари, саксовулзорлар оша роса йўл юрдик. Орол денгизи 80-100 чақиримлар шимолроқда ўзининг кузги салқинини уфуриб турарди. Оқшом чоғи Қизилқумнинг Ўзбекистон ҳудудига ўтмоқчи эдик. Филдираклар қумга тиқилавериб анча вақтни бой бердик. Вақт ярим тунга яқинлашганда Чўпонқозғон деган бир манзилга етиб келдик. Самода юлдузлар шунчалар кўп эдики, ҳар бири тепангизда нақ “учар ликопча”дек осилиб турарди. Узатсанг кўл етгудек. Юлдузлар шу қадар яқин, шу қадар катталигидан юрагингиз ҳаприқади.

Осмон билан Ер шу қадар яқин ва, айнаи чоғда, шу қадар йироқ эди... Мен болалигимда қишлоғим осмонинигина билардим. Қайдадир ёнгинамизда — чўл қўйнида Жайхундарё ҳайқириб оқиб ётганини хаёлан тасаввур қилардим ва олис-олислар қадар чўзилган Ватан деб аталмиш улкан кенгликларни ҳам шууримга жойлардим. Энди ёшим улғайиб, Туркистон деб аталмиш улуғ Ватан сарҳадларини кезиб чиққач, унинг нақадар буюк ва бетимсол бир макон эканига иймон келтирдим.

Улуғ маърифатпарвар Исмоилбек Ғаспиралининг “Биз туркий халқлар қадим-қадимдан Мармар денгизидан Хитой деворигача ёйилган йирик бир тарихий-этнографик бирлик ўлароқ яшаб келдик ва худди шундай яшамоғимиз керакдир”, деган сўзларини эслаганда дилда ана шундай умумий Ватаннинг барча манзилларини қадамлаб кезиб чиқишга иштиёқ уйғонади.

Ўша оқшом экспедиция аъзолари қозоқ чўпонларининг ўтовларига беш-ўнтадан кўноқ бўлиб тунагани бўлиндик. Биродарларимиз бир зумда ўтовларига наमत ёзиб дастурхонларини ясатиб юбордилар. Рус, украин, қозоғу туркман — етти-саккиз киши бир

ўтовга тушган эканмиз. Абай оғани даврабошликка сайлаб, чўпонлардан ҳол-аҳвол сўрагунимизча дастурхон шилпилдоғу қази-қартага, қимизу қимронга тўлиб кетди. Миллий удумга кўра қозоқ келинлари ҳам дастурхоннинг бир четидан жой олиб, меҳмонларга чойу қимиздан узатиб туришибди.

Шу куни Абай оғанинг яна бир фазилатини кашф этдим. Тошкентнинг Сирғалиси яқинидаги қишлоқда туғилиб ўсган, Москва ва Олмаотада ўқиб катта олим бўлган Абай оға ўзбек ва қозоқ уруғларининг қадимий қардошлиғи тарихини мароқ билан ҳикоя қилиб берди. Айниқса, бу ҳикояларнинг биз ўша оқшом тунаган — эндиликда суви қуриб қолган Жанадарёнинг Оролга қуйилиш жойларидаги манзиллар тарихи билан, ўтмишда Хоразм ва Жанадарё оралиғидаги қарвонлар қатнови, қабилалар биродарлиғи билан боғлиқ жиҳатларини ҳали-ҳали эшитгим келади. Уларни ҳар эслаганда Қозоғистоннинг бепоян чўлларидек кўнгли кенг ажойиб олим сиймоси кўз олдимда намоён бўлади.

Абай оға ўша сафар давомида бўлиб ўтган илмий мунозаралар чоғида Туркистон экологияси, келажакдаги иқлим ўзгариши билан боғлиқ муаммолар хусусида фикр юритиб, собиқ иттифоқнинг турли шаҳарларидан келган олимлар ва ижодкорлар диққатини Ер куррасидаги иқлимнинг ўзгариш жараёнларига таъсир этувчи омилларга қаратган эди.

А.В. Шнитков деган олимнинг жаҳон тан олган тадқиқотларига кўра, қитъаларнинг иқлимий намгарчилик даври 1850 йиллик даврийликка бўйсунар экан. Астрономик омиллар таъсирида рўй берадиган бу давр Ер иқлимининг нисбатан энг кичик ёзги ўзгариш даврийлигига тўғри келаётир. Иқлимшунослик тарихида “кичик муз даври” деб аталган Ернинг сўнгги намгарчилик ва иқлим совуш даври эса икки мингингчи йилликнинг 15-19 асрларга тўғри кел-

гани маълум. Энди ана шу даврийлик қонунлари асо-сида Ер курраси қурғоқчилик ва исиб бориш даврига қадам қўйиши керак. Илмий тахминларга қараганда у кам деганда минг йил давом этади.

Шундай қурғоқчиликнинг бошланиш жараё-нида 20-асрнинг етмишинчи йилларидан бошлаб атмосферанинг ис газлари, метан ва азот оксиди сингари зарарли чиқиндилар билан кучли дара-жада ифлослана бориши боис муҳитнинг сунъий равишда исиши одамларни анча шошириб қўйди. “Парник газлари” деб ном олган моддаларнинг ҳавода ниҳоятда катта тезлик билан ёйилиши — 2030-йилларга келиб унинг миқдори ҳозиргидан деярли икки баробар ошиб кетиши эҳтимоли Ер атрофи иқлимни айрим ҳисоб-китобларга кўра тахминан уч даражага ошириши мумкин.

Аслида иқлимнинг бундай тез исиб кетиши жуда катта муаммоларни келтириб чиқариши мум-кин. Арктика ва Антарктидадаги Ернинг “муз қал-поқлари”, Гренландия ва бошқа ороллардаги муз-ларнинг эриши оқибатида жаҳон океанида сув са-тқи кўтарилиб кетади. Ернинг кўпгина қисмида-ги аҳоли тигиз жойлашган соҳил бўйлари сув ости-да қолади. Тоғлардаги чўққиларнинг муз қал-поқлари очилиб, улар атрофи ҳам қурғоқчиликка юз тутиши мумкин. Шундай шароитда лалмикор ғаллачилик даромад бермайдига соҳалардан бирига айланиб қолади.

Бу муаммо жаҳон иқлимшуносларининг жуда кўплаб халқаро анжуманларида қайта-қайта муҳока-ма қилиниб, 1992 йили Рио-де Жанейрода ўтган эколо-гия форумида атмосферага ёмон таъсир этувчи газ-ларни чиқаришни чеклаш тўғрисида махсус Конвен-ция қабул қилинишига сабаб бўлди.

Абай Турсуновнинг нуқтаи назарига кўра, “парникли исиш” концепциясида иқлим ўзгари-

шига геофизик факторларнинг таъсири етарли даражада ҳисобга олинмаган. Масалан, катта вулқонлар, Орол сингари қуриётган қўл ва денгизлар тубидан атмосферага кўтарилаётган тўзонларни булутларга, иқлим ҳосил бўлишига таъсири эътибордан соқит қилинган.

Абай оға Туркистон табиатидаги ҳар бир ўзгаришни миридан сиригача тадқиқ қилиб борувчи олим сифатида ўз илмий ишлари йўналишини мана шу масалага қаратди. 1995 йили Тошкентда Оролни асраш муаммолари юзасидан бўлиб ўтган халқаро анжуманда ана шу тадқиқотлари юзасидан катта илмий маъруза билан чиқди. Ўз қарашларини жаҳоннинг турли мамлакатларидан келган олимлар олдида илмий жиҳатдан асослаб берди.

Авалло, сўнгги 160 минг йил мобайнида Ер иқлимига доир миқдорий кўрсаткичларнинг аниқлангани ҳозирги замон фанининг энг катта ютуқларидан ҳисобланади, деди у. Бироқ сўнгги йилларда қитъалар заминидан кўтарилаётган катта миқдордаги қаттиқ аэрозоллар (чанг-тўзон) ҳамда уларнинг оғир таъсирида булутларнинг пастлаб сузиб юриши сабабли муҳитда янги-янги ўзгаришлар содир бўлмоқда.

Табиатнинг кутилмаганда юз бераётган ҳодисалари ўз хусусиятлари жиҳатидан Мексикадаги 1982 йилги Эл-Чичон, Тинч океанидаги 1963 йилги Агунг ва бошқа шу сингари ўнлаб вулқонлар отилишидан сўнг атмосферада содир бўлган ўзгаришларга айнан ўхшаб кетади. Шуниси характерлики, Каспий денгизидан ажратилган Қорабўғоз кўлининг қуриши ва Орол денгизи сувининг денгиздан қочиши оқибатида ҳавога кўтарилган узлуксиз чанг, тўзонлардан сўнг ҳам бу жойларнинг таъсир доирасидаги иқлимда шу сингари ўзгаришлар кузатила бошлади.

Ёгин-сочинлар даврийлигида бўлаётган ўзгаришларга ҳаммамиз гувоҳмиз. Тоғ чўққиларига қўнган

гард-ғуборлар таъсирида абадий музликлар нисбатан тез эриб, дарёларда сув кўпайди, ҳатто баъзи йилларда кучли намгарчилик ҳам кузатила бошланди. Бинобарин, чанг-туз ҳолидаги қаттиқ кумли тўзонлар атмосферанинг қуйи қатламларида тўпланиб қолиши оқибатида пастлаб ўтувчи булутлар миқдори купаймоқда. Қуёш нурларини тўсувчи янги қатламларнинг ҳосил бўлиши билан боғлиқ бу жараёнлар атмосферанинг исиб кетишига эмас, балки аксинча совушига олиб келаётир. Ҳатто Форс кўрфазидаги нефт конларида, шунингдек Чеченистондаги урушлар оқибатида юз бераётган ёнғинлар ҳам атмосферанинг иқлим ҳосил қилувчи факторларига кучли даражада таъсир кўрсатмоқда.

Шунга кўра айтиш мумкинки, учинчи минг йилликнинг биринчи ўн йилликларида Марказий Осиё иқлимида бўладиган ўзгаришлар бизнинг сунъий вулқонларимиз — Орол денгизининг бир қисми ва Қорабўғоз кўли осмонида содир бўладиган атмосфера жараёнларига боғлиқ ҳолда кечади. Шундан сўнг эса Ер курраси атрофида ҳаво оқимларининг айланиши ва уларнинг бир-бирига қўшилиши билан боғлиқ жараёнлар таъсирида бу вазият ўзгариши мумкин.

Ер иқлимшунослиги тарихида атмосферанинг бундай жараёнларга боғлиқ ҳолда ўртача бир даражага совуш даврийлиги 20-30 йилдан ортиқ давом этмаган. Икки ва уч даражадан ортиқ совушлар эса кучли геофизик ва астрономик омиллар таъсирида рўй бериб, 500-1000 йилларга чўзилган. Ер биосистемалари нисбатан секин ўтадиган бундай ўзгаришларга эҳтимол аста-секин мослашиб бориш ҳам мумкин.

Лекин барибир ҳавонинг исиб кетиши сингари совуш кетиши ҳам беэҳтимол эмас. Бошланган намгарчилик даври атмосферадаги турли таъсирлар доирасида эллик-олтмиш йилларга чўзилиши эҳтимоллини ҳам

назардан соқит қилиб бўлмайди. Ҳавонинг кўпроқ совуш таъсирида бўлган Помир ва Тиёншон тоғ тизмаларидаги кичик дарёлар музликларнинг тез эримаслиги оқибатида камсув бўлиб қолиши ёки бутунлай қуриш хавфи ҳам бор. Бу ўша дарёлар атрофидаги текисликларда қурғоқчилик хавфини туғдиради.

Абай оға ўз маърузасини “Биз эндиги тадқиқотларимизни ана шу масалаларни ойдинлаштириб, олдиндан зарур чоралар қўллай билишга қаратмоғимиз керак”, деб якунлади. Анжуман аҳли олимнинг илмий жиҳатдан аниқ ва пухта далилланган мулоҳазаларидан катта қониқиш ҳосил қилди. Мен эса юртимиз, бетимсол табиятимизнинг шундай зукко билимдонлари, Туркистоннинг фидойи фарзандлари кўплигидан кўнглим ифтихорга тўлиб, алломани ҳайрат ва ҳавас билан кузатардим.

Она Туркистонимизнинг фидойи фарзандлари оз эмас. Фақат улар бугун замон руҳидан, давр даъватидан келиб чиқиб, бир-бирларига янада яқинроқ бўлишлари, қўлни-қўлга бериб умумий, ягона Ватанимизнинг эртанги кунини яратишлари зарур. Ана шунда Туркистоннинг келажаги шубҳасиз буюк ва бетимсол бўлади.

Бу ҳақиқатни чуқур англаб етган шундай фидойи фарзандларни мен “Диёнат” романида она табиятимизнинг фидойи жонкуяри Нормурод Шомуродовдек зукко олим образини яратган машҳур адибимиз Одил Ёқубов, таниқли тожик публицисти Маъсуд Муллажонов, атоқли қорақалпоқ адиби Ўрозбой Абдурахмоновлар мисолида ҳам кўраман. Собиқ иттифоқ даврида 1988 йилги нуфузли Орол илмий сафарини уюштирган зўр ташкилотчилардан бири Маъсуд Муллажонов эди. У ўша пайтда “Помир” журнаlining бош муҳаррири сифатида собиқ иттифоқ пойтахтидаги не-не залворли эшикларга бош уриб нажот тополмагач, ахийри “Новый мир” журналич

нинг бош муҳаррири, ёзувчи Сергей Залигин хузурига далил кириб: “Мен иттифоқ кўламида Орол илмий сафарини ташкил қилаяпман, шу ишга бош кўшинг ва экспедицияга раҳбарлик қилинг” деган таклифни айтади. Асослари, далиллари, таклифлари пишиқ-пухта эди. Ниҳоят, Сергей Залигин журнал масъул котиби Григорий Резниченкони илмий сафарга раҳбар қилиб юборишга розилик беради.

Абай оға сингари Маъсуд Муллажонов билан ҳам ўша сафар чоғи танишган эдим. Мана орадан йиллар ўтди. Замон ўзгарди, одамлар ўзгарди. Эҳтимол, кимларнингдир қарашлари, нуқтаи назарлари ҳам ўзгаргандир. Бироқ, эрта бир кун биз бўлмасак, бизнинг авлодларимиз, албатта, Орол денгизини тиклайдилар, деб қаттиқ ишонган Абай оға, Тошкентни туркий халқларнинг ўзига хос Маккаси деб билган Тўлапберган Қайипберганов, Маъсуд Муллажонов, Ўрозбой Абдураҳмонов сингари Туркистоннинг фидойи фарзандлари ҳамон ўша-ўша. Улар улуғ Туркистонни бирлашган, халқларимиз бир ёқадан бош чиқариб метин қояга айланган, дарёларимиз сувга тўлиб оққан, заминимиз гарду ғуборлардан тоза, осмонимиз мусаффо бўлган ҳолда кўрмоқни истайдилар.

Бири улуғ Абайдан, яна бири Бердақ шоирдан, бошқаси мавлоно Жомийдан сўз очиб, ҳаммалари Навоий каломини муборак билган азиз одамлар! Уларнинг ҳар бирини юртимизнинг тиниқ бир ирмоғига менгагим келади. Улуғ Туркистоннинг буюк дарёлари шундай ирмоқларнинг тоза мавжлари бир-бирига қўшиливи, бирлашуvidан ҳосил бўлади.

Танҳо ва бетимсол Ватанимиз ана шундай буюк дарёлар шиддатидан куч-қудрат олади.

САРЕЗ КЎЛИ МАДАД СЎРАЙДИ

Помир тоғлари бағрида жойлашган Сарез кўли хақида эшитмаганлар кам. У 1911 йилнинг 19 февралдан 20 февралга ўтар кечаси кучли зилзила туфайли вужудга келган. Помирнинг Тоғли Бадахшон автоном вилояти ҳудудидаги зилзила боис юксак тоғлар бағридаги Мурғоб водийси ёнбағирларида тоғ ўпирилиб, Усой қишлоғига тарихда мисли кўрилмаган кўчки тушди. Кўчки Мурғоб дарёсини бутунлай тўсиб қўйди ва жаҳонда энг йирик сунъий тоғ кўли ҳосил бўла бошлади.

Помирнинг марказий қисмида жойлашган бу кўлни шимолдан Олой орти, жанубдан Ҳиндикуш, шарқдан Кошғар, ғарбдан эса Лолатоғ ўраб туради. Ҳозирги пайтда Сарез кўлида 17 куб километр сув йиғилган.

— Кўлнинг дарё, сел сувларига тўлиши ва улкан миқдордаги обиҳаёт кўчки ҳосил қилган тош-тупроқ тўғоннинг у ер-бу еридан сизиб чиқиши натижасида атрофда бошқа кўллар ҳам ҳосил бўлаётир, — дейди 1998 йили Ўзбекистон томонидан юборилган махсус экспедиция аъзоси Николай Горелкин. — Ана шу сафаримиз давомида биз тўғон ва унинг атрофларида бир неча жойда махсус ускуналар ўрнатиб лаборатория тадқиқотлари олиб бордик. Тўғонда ҳосил бўлаётган хавфли ёриқларни кузатдик.

Ўзбекистон бош гидрометеорология хизматининг илмий ходими Николай Горелкин сув омборлари хавфсизлиги бўйича мутахассис. Унинг айтишича, тоғларда шу сингари турли табиий жараёнлар, зилзилалар туфайли ҳосил бўлган катта-кичик кўллар беҳисоб. Уларнинг очилиб кетиш ҳоллари ҳам рўй бериб туради. Бундан бир неча йил муқаддам Шоҳи-

мардонсойда ҳосил бўлган шундай кичик кўлчанинг очилиб кетиши қандай фожиаларга олиб келгани ҳам-манинг ёдида.

Сарез кўли эса йиғилган сув миқдорига кўра бир неча бор катта бўлиб, у Амударёнинг қуйи қисмида жойлашган шаҳарлар ва 5 миллиондан ортиқ аҳоли учун жуда катта хавф туғдиради. Чунки муттасил текшириб борилаётган кўлнинг ҳолатида кўп йиллардан бери барқарорлик сезилгани йўқ. Унинг гидромелиоратив аҳволи турғунлашмаяпти.

Шу соҳа бўйича яна бир мутахассис — “Гидро-лойиҳа” муассасаси директори, “Планета” халқаро нодавлат ва нотижорат ташкилотининг Сарез кўлидаги табиий тўғон очилиб кетишига таҳдид солувчи хавфни камайтириш бўйича ташаббус гуруҳи тайёрлаган лойиҳа раҳбари Сергей Жигарев берган маълумотларга кўра, Сарезнинг очилиб кетиш хавфини бартараф этиш учун шу бугунданоқ саъй-ҳаракат бошламоқ зарур. Акс ҳолда ҳар бир кун кеч қолиш сари қўйилган қадам бўлиши мумкин.

Ҳозирча, хавфни бартараф этишнинг тезкор лойиҳаларини яратишга доир иккита ғоя илгари сурилмоқда. Уларнинг биттаси сув юзасида сузиб юриб ишловчи насос станциялари қуриб, кўлдаги сувни улкан қувурлар орқали тўғон ортидаги дарёга оқизишни кўзда тутди. Бу усулнинг қулайлиги шундаки, агар улкан қувурлардан сув чиқаётган жойда кичик гидроэнергетика ускуналари ўрнатилса, насосларнинг ишлаши учун зарур электр қувватини унинг ўзидан олиш мумкин. Узоқ жойлардан электр симлари тортиб келишга ҳам ҳожат қолмайди. Фақат бир муаммо бўлиши мумкин, у ҳам бўлса насосларни ишлатиб юбориш учун зарур бўлган дастлабки электр қуввати. Уни шу жойда дизел дивигателлари ўрнатиб, олиш мумкин. Шундай қилинса, кўлдаги сув сатҳини хавф туғдирмайдиган даражагача пасайтириш имкони бор.

Иккинчи таклиф Сарез кўли ён-атрофидан туннел қуриб унинг сувини оқизиш. Бу режанинг мураккаб жиҳати шундаки, туннел қозиш учун баъзи тоғ жинсларини портлатишга тўғри келади. Бу эса ниҳоятда хавфли, у мавжуд табиий тўғоннинг ўз-ўзидан очилиб ёки силжиб кетишига олиб келиши мумкин.

Сарез кўли хавфини бартараф этиш, аввало, беш миллион аҳоли истиқомат қилаётган ҳудудларни тошқин балосидан халос этса, иккинчидан, кейинги йилларда сув танқислиги бот-бот юз бериб турган Марказий Осиёнинг собиқ чўл жойларида янгидан ўзлаштирилган зироатчилик майдонларини обиҳаётга сероб қилиш имконини беради. Бундан ташқари, Орол денгизининг қуриши билан боғлиқ экологик фожаа ҳудудларидаги санитария аҳволи бирмунча мўътадиллашади. Чунки Сарез кўли сувини аста-секинлик билан босқичма-босқич Бартанг дарёсига оқизиш ва у орқали Амударё ҳавзасини мўл-кўл обиҳаёт билан таъминлаш, охир-оқибатда, кўҳна Жайхуннинг қуйи қисмида янгидан тикланаётган эски кўллари тезроқ сувга тўлдириш имкониятини яратади.

Сўнгги қирқ йил мобайнида Орол денгизи ҳавзасида суғоришнинг ниҳоятда самарасиз усуллари қўлланиши ва бу тажрибанинг амалда яроқсизлиги жаҳонда қитъа ичидаги сув ҳавзалари орасида катталиги жиҳатидан тўртинчи ўринда турувчи Орол денгизи майдонининг кескин қисқариб кетишига олиб келди. Бир пайтлар Мўйноқ билан Қозоғистоннинг Орол шаҳарлари ўртасидаги салкам минг километрлик очиқ денгизда йирик кемалар, замонавий теплоходлар қатнаган, неча миллион тонналаб балиқ тутилган. Бу денгиз эндиликда сувининг шўрлигидан тирик ҳужайра ҳам яшай олмайдиган сассиқ кўлга айланиб қолди. У шўролар тузумининг тарих олдида-

ги кечирилмас гуноҳларидан биридир. Миллионлаб одамларнинг ўз тирикчилик манбаидан маҳрум бўлиб қолиши ХХ асрда инсоният бошига тушган энг катта фалокатлар билан баробар, десак асло муболаға бўлмайди.

Ҳозир денгизда қирқ йил аввалги сувнинг бор-йўғи 15 фоизигина қолган, унинг сатҳи эса 23 метрга тушиб кетган. Оқибатда 50 минг квадрат километрлик катта ҳудудда Оролқум деган янги саҳро вужудга келди. Мазкур экологик фожиа денгиз ҳавзасидаги тирикчилик асосини барбод этиб, ичимлик сув танқислигини, нафас йўли ва буйрак-жигар хасталиклари, камқонлик ва ирсий заифлашувни келтириб чиқарди. Оналар ва болалар саломатлигини издан чиқарди. Денгизнинг қуриган тубидан кўтарилаётган тузли қум зарралари наботот оламига қирон солиб, ҳосилдорликни тушириб юборди. Яйловлар маҳсулдорлиги пасайиб, барқарор деҳқончиликка путур етди.

Мустақиллик йилларида Марказий Осиё давлатларининг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари билан бу оғир экологик фожиа асоратларини имкон қадар бартараф этиш йўлида муайян тадбирлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистоннинг денгизга туташ қисмидаги Чучуксув (Судочье), Жилтирбош, Балиқчи, Мўйноқ, Дарёлар оралиғи, Мақпалқўл каби кўпгина табиий кўллар тикланди. Жаҳон банки ҳам бу болада ўз ҳомийлик ёрдамини кўрсатмоқда. Оролни қутқариш халқаро жамғармасининг GEF (Глобал экологик жамғарма) агентлиги лойиҳалари асосида мазкур кўлларни денгиздан ажратувчи тўғонлар барпо этилгани олтинга тенг обиҳаётнинг бесамара кетиши олдини олмоқда. Бунинг натижасида Амударё ва Сирдарёнинг денгизга қуйиладиган ҳавзаларида сунъий кичик денгизлар вужудга келди.

Денгизнинг қуриган тубида ўрмончилар ва халқаро “донор”лар ёрдамида янги бутазор ва саксовул-

зорлар барпо қилинмоқда. Чучуксув ва Кўкорол (ҚС ю-ғистон) кўллари қайта тикланиши, янги сунъий ўрмонзорларнинг барпо этилиши билан балиқчилик ва овчилик аста-секин оёққа турмоқда. Табиат мувозанатининг узилган халқалари тикланаётгани боис қитъалараро учиб юривчи кўчар қушлар ҳам ўз табиий миграция ҳудудларини адашмай топиб келмоқдалар.

Ана шу жараёнда Помирнинг юксак тоғлари бағрида хавф солиб турган Сарез кўлининг суви Орол ҳавзасига қисман оқизилиши она табиат мувозанатининг тикланишини бир қадар жадаллатиши ҳам мумкин. Бироқ бу иш жуда катта маблағни, кўплаб манфаатдор ва ҳомий ташкилотларнинг бир ёқадан бош чиқаришларини тақозо этмоқдаги, бундан тўрт йил аввал тузилган “Планета” халқаро нодавлат ва нотижорат ташкилоти Марказий Осиёдаги ва планетанинг бошқа ҳудудларидаги барча тараққийпарвар инсонларни ана шу олижаноб ишга даъват этмоқда.

Унинг ташаббуси билан манфаатдор ташкилотлар ҳамкорлигида Сарез кўли муаммоларига бағишлаб анжуманлар ўтказилмоқда. Жамоатчилик кўлининг ҳозирги гидрогеологик аҳволдан огоҳ этилмоқда.

— Атроф-муҳит муҳофаси, табиий ва фавқулодда техноген вазиятлардан аҳолини огоҳ этиш сингари эзгу мақсадларни рўёбга чиқаришда Фавқулодда вазиятлар вазирлиги, ҳаво ва табиий муҳит тозалигини назорат қилувчи муассасалар билан ҳамкорлик қилмоқдамиз, — дейди “Планета” халқаро ташкилоти президенти Исмоил Қаландаров. — Сайёрамизни биргаликда асраш асосий шиоримиз. Сарез кўлининг очилиб кетиш хавфини камайтириш бўйича лойиҳа эса мамлакатимиздаги етакчи муассасалар ҳамкорлигида ишлаб чиқилмоқда.

Ўз олдига беғубор муҳитимизни муҳофаза қилиш, табиий бойликлардан тежамли фойдаланиш, соғлом

турмуш тарзига эришиш йўлида саъй-ҳаракат кўрсатишни мақсад қилиб қўйган мазкур ташкилот одамлар интеллектуал салоҳиятини ошириш, жамият ҳар бир аъзосининг ўзига муносиб шароитларда яшашига қўмаклашиш борасида ҳам жон куйдирмоқда.

Бу йўлдаги асосий вазифа инсониятнинг эзгу мақсадли тараққийпарвар кучларини она сайёра экологиясига хавф солаётган таҳдидларни бартараф этишга сафарбар этмоқдир.

ОЛИСДАГИ ...СУВ

У бизнинг муаммоларимизни ҳал этадими?

Коса тагидаги "нимкоса"

Ҳурматли Нусрат ака!

Сиз бир вақтлар Табиатни муҳофаза қилиш қўмитасида Сибир дарёлари сувини Марказий Осиёга оқизиш лойиҳаси муҳокама қилинишида иштирок этганингиз каби, камина ҳам ўша кезлари мазкур лойиҳани рўёбга чиқаришга жалб этилган нуфузли сув хўжалиги идораси раҳбари билан "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" саҳифаларида қилган суҳбатим эсимда. Ўшанда сизу биз эмас, жуда кўпчилик бу лойиҳа амалга ошса, кечикиброқ бўлса ҳам Орол муаммосини ҳал этади, деб ўйлашган. Бироқ кейинроқ

Ушбу мақола таниқли ёзувчи ва публицист Нусрат Раҳматнинг "Саҳрода олмалар гулласа ёмонми? Ёки эски лойиҳага янгича назар" сарлавҳали мақоласи билан бирга "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" ҳафталигининг 2007 йил 2 март сонида "Бир мавзуда икки фикр" рукнида эълон қилинган. Нусрат Раҳмат мақоласида "Мана, орадан йигирма йил ўтди: тузум ўзгарди, дунё-қарашларимизда инқилобий ўзгаришлар содир бўлди. Энди мазкур лойиҳага ўзгача нигоҳ билан, аниқроғи ўз манфаатларимиз ва бугунги ҳамда келажак авлод нуқтаи назаридан қарашимиз, баҳо беришимизга тўғри келади", деган мулоҳазани илгари суради ҳамда мақола сўнгида: "Каминани ҳаёлпарастликда айбламанг-у, Қизилқум бағридаги сув ҳавзалари — шовуллаб ётган боғ-роғларни биз кўрмасак, келажак авлодлар кўришини том маънода ҳис қилиб турибман. Бу борадаги фикрларим нисбийлигини ҳам биламан ва муҳтарам газетхонлар ўз мулоҳазалари билан ўртоқлашишларини истайман", деб ёзади.

маълум бўлдики, Сибир сувларининг бир қисмини тобора қуриб бораётган денгизни асраб қолиш учун эмас, иложи борича уни тезроқ қуришиб, очилиб қолган ерларга ҳам пахта экиш учун Марказий Осиёга буриш кўзда тутилаётган экан. Бу сир “Орол — 88” илмий экспедицияси чоғи фош бўлган, унинг хари-таси Қизилўрда ва Москвада олимлару адиблар иш-тирокидаги анжуманларда жамоатчилик эътиборига ҳавола қилинганди.

Демак, ўша лойиҳанинг барбод бўлишига унинг керагидан ортиқ муҳокама этилгани ёхуд Сергей За-лигин каби адиб ва экологларнинг қарши тургани-гина эмас, “коса тагидаги нимкоса”, яъни Оролни ўлимга маҳкум этиб, қирқ миллион аҳоли истиқо-мат қилаётган ҳудуд экологик фожиага юз туттирил-гани ҳам сабабдир, десак тўғрироқ бўлади. Чунки маз-кур лойиҳа бошида ҳам, Оролнинг қуриган жойла-рига пахта ва шоли экишни режалаштирганлар тепа-сида ҳам бир ташкилот — собиқ иттифоқ Сув хўжа-лиги вазирлигининг ҳукуматдан миллиард-миллиард маблағларни ўндириш ва бу маблағни турли важ-кар-сонлар билан талон-торож қилишга устаси фаранг бўлган бир гуруҳ нафси наҳанглари тургани ошкор бўлиб қолган эди. Собиқ иттифоқ шу каби таваккал-чилик билан тузилган самараси ноаниқ улкан лойи-ҳалар, ҳарбий истеҳкомлар қуришга маҳлиё бўлган ўша кезларда Ўзбекистон каби азал-азалдан ер-сув асосида деҳқончилик қилишга ихтисослашган респуб-ликалар аҳоли жон бошига гўшт-сут ва мева-чева истеъмол қилиш миқдори бўйича энг охириги ўринлар-дан бирига тушиб қолгани ҳам мана шу фирром сиё-сат билан боғлиқ эди.

Таваккалчилик, дедик. Фикримиз исботсиз бўлмас-лиги учун эътиборингизни бир манзарага жалб эт-моқчиман. Камина 1991 йилнинг 14-20 август кун-лари Молдовада чиқадиган “Ана сўзу” газетаси юби-

лейи муносабати билан гагауз журналистлари такли-
фига кўра Бессарабия худудларида бўлган эдим. Ўшан-
да “Гагауз ери”нинг кўп жойларида сувсиз ётган бе-
тон каналлар ва «Дунайводстрой» деган ёзувларга
кўзимиз тушганди. Маълум бўлишича, Молдованинг,
Гагауз ерларининг табиий ҳолда ҳам мўл ҳосил бе-
раётган лалми деҳқончилигидан қаноатланмаган
собиқ иттифоқ тўралари бу жойларда суғорма
деҳқончиликни йўлга қўйиш учун Дунай дарёси-
нинг беминнат сувидан фойдаланиш лойиҳаларини
тузишган экан. Шу мақсадда қанчадан-қанча маблағ
сарф этилиб, юзлаб километрлик улкан каналлар
қурилибди. Сув очилгач эса, унумдор ерлар шўрлаб
кета бошлабди. Чунки дарёларни дуч келган томонга
буриб, маблағларни кўкка согуриш машқини олган
шоввозлар канал битгунга қадар ҳам Дунай суви су-
ғориш мақсадларига нечоғлик тўғри келиш-келмас-
лигини ўрганиб кўрмаган эканлар. Шу боис хориж-
дан валютага келтирилган ноёб техника ускуналари
дуч келган жойда сочилиб ётарди.

Энди сизнинг Об канали Оролбўйида ичимлик сув
муаммосини ҳал этади, деган фикрингизга келсак,
шуни айтмоқчиманки, аввало, Сибир суви то Орол-
бўйига келгунча деҳқончилик учун нечоғлик яроқли
бўлиш-бўлмаслиги мавҳум бўлиб турган бир пайтда
унинг ичимлилик даражаси қандай бўлиши ҳақида
олдиндан бир нарса дейиш қийин-ов. Фақат шу нар-
са аёнки, ҳатто 200-300 километрлик яқин масофа-
ларга қувурлар орқали олиб борилаётган сувнинг ҳам
таркиби ўзгариб қолаётир (Бетон ва темир қувурлар
занги улардан оқаётган сув таркибига таъсир этар
экан). Буни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Буларни
айтишдан мақсад шуки, икки ярим минг километр-
лик масофа — чўлу саҳро, турли конлар атрофидан
ўтадиган Об канали суви таркиби ва тозалик даража-
сига кўра бизга қай ҳолда етиб келиши номаълум.

Иккинчидан, бу сув билан деҳқончилик қилиш мумкинлиги ўз исботини топганми? Ишончим комилки, сиз мақолангизда лойиҳанинг камчилиги сифатида тилга олган — саҳродан ўтган канал сувининг қумларга сингиб, ҳамма ёқни кўлу ботқоқликка айлантириб юбориши лойиҳачилар томонидан ҳисобга олинмагани каби минглаб километрдан оқиб келадиган бу сув деҳқончиликка нечоғли яроқли бўлиш-бўлмаслиги ҳам ўрганилмаган. Бинобарин, унинг ичимлик сув сифатидаги тозалик даражаси ҳақида ҳам олдиндан бир нарса дейиш қийин.

Ўзанлари бетонланмаган канал саҳроларда ботқоқликлар ҳосил қилиши мумкинлиги юзасидан сиз айтган фикрларга яна шуни ҳам қўшимча қилмоқчиманки, бу манзарани биз ҳозирнинг ўзида Қорақум канали мисолида рўй-рост кўриб турибмиз. Амударёнинг катта миқдордаги сувини ютиб юборётган бу канал бошланишидан то асосий ўзанига тушгунча бир неча квадрат километр кенгликни сувга бостириб, қанчадан-қанча қимматбаҳо обиҳаётнинг қумга сизиб, беҳуда исроф бўлишига олиб келмоқда. Дарёдан олинаётган сувнинг ярми ҳам асосий ўзанга тушаётгани йўқ... Сиз эътироф этаётган Об канали трассасида ҳам тоғдай-тоғдай келадиган қум барханлари орасида шундай кратерсимон чуқурликлар мавжудки, янги канал сувининг ҳаммасини очиб қўйсангиз ҳам улар асло тўлмайди... Токи шундай экан, яна бир Қорақум каналига ҳожат бормикан?

Ер юзида ичимлик сув тўлиб-тошиб ётгани йўқ. Шу боис бутун жаҳонда ва хусусан Ўзбекистонда ҳам уни тежаб сарфлаш юзасидан муҳим дастурлар амалга оширилмоқда. Бугунги тараққиёт шуни кўрсатмоқдаки, бугун, эртага, келажакда ичимлик сув муаммоси билан жиддий шуғулланишимизга тўғри келади. Шунинг учун биз ҳозирданоқ уйимиздаги қувурларга беминнат келиб турган қимматбаҳо обиҳаёт-

нинг ҳар қатрасини тежаб ишлатиш машқини олмоғимиз ва фарзанду набираларимизни ҳам оқар сувни кўз қорачиғидек сақлашга ўргатмоғимиз зарур.

Сув ҳам Аллоҳнинг неъматидир!

Ҳурматли Нусрат ака! Сиз, эндиликда мазкур лойиҳага янгича нигоҳ билан қараб, Сибир сувларидан жаннатмакон юртимизнинг чўлу саҳроларини янада обод қилиш мақсадида фойдаланиш мақсадга мувофиқ, деган нуқтаи назарни илгари сурмоқдасиз. Фикрингизга қўшилувчилар кўп. Бироқ лойиҳага шу мақсадда ёндошганда ҳам қатор муаммолар келиб чиқаётгани қизиқ. Биринчидан, жаноб Лужков Сибир дарёлари сувининг бир қисмини Марказий Осиё томон оқизиб, фақат ер ўзлаштириш, одамларни ишли ва уйли-жойли қилиш, Осиёнинг беминнат куёши тафтида пишадиган мўл-кўл неъматлар етиштиришга биз ҳам ҳисса қўшайлик, деяётгани йўқ. У Сибирнинг сувини ҳам худди газ ва нефт сингари сотиб, ундан катта даромад олайлик, демоқда. Тўғри, нефт ва газни сотиб даромад олишни бир қадар тушуниш мумкин: чунки, конларни қидириб топиш, ёнилғини ер остидан юзага чиқариш ва улкан қорхоналар қуриб уни тозалаш ҳамда магистрал қувурлар қуриб, истеъмолчига етказиб бериш ишлари учун катта-катта харажатлар талаб қилинади. Эҳтимол, сувни ҳам шу каби бир ҳудуддан иккинчи бир ҳудудга етказиб бериш учун канал ва улкан насос станциялари қуриш ва уларнинг эксплуатация харажатларини ниманингдир ҳисобига қоплашга тўғри келар. Бироқ жаноб Лужковнинг бу гапидан илҳомланган баъзи сиёсатдонлар ҳозирданоқ табиатнинг буюк инъоми бўлган обиҳаётни товарга айлантириб сотишни таклиф этмоқдалар. Шу мақсадда қандайдир корпорациялар тузилмоқда. Қаранг-а, каналлар, насос стан-

циялари куриб олиб келинган ёки шишаларга қадоқланган сувни эмас, инсоният пайдо бўлмасидан ҳам бурун дарёлардан ўз ҳолича оқиб ётган Аллоҳнинг беминнат неъматини сотиб, даромад олишни кўзлаётганлар чиқиб қолишди. Ахир хоҳлаганингизда ҳам дарёларни тўсиб, бир жойда абадий сақлаб қўйишнинг иложи бўлмаган, ўз ҳолича денгизлар сари оқиб ётган сувга ҳам кимдир моддий манфаат илинжида кўз тикмоқда. Бу инсониятнинг маънавий ақидаларига нечоғлик тўғри келади? Инсоният пайдо бўлмасидан ҳам бурун дарёлардан ўз ҳолича оқиб ётган Аллоҳнинг бу беминнат неъматини пуллашни ўйлаш гуноҳи азим эмасми? Бунга нима дейсиз?!

Бу ҳақда ўйлаганда, жаноб Лужковнинг Сибир сувларини Марказий Осиёга оқизиш тўғрисидаги эски лойиҳага доир “янги” гаплари аслида “сувни товарга айлантириш” ғоясини олға суриш учунгина айтилмадимикин, деган ўй ҳам келади хаёлга.

Сибир дарёлари суви сотиладиган бўлса, уни харид қилишга кетадиган маблағларни, сиз мақолангизни бир ўрнида жуда топиб айтганингиздай, сувдан тежаб-тергаб фойдаланиш имконини берувчи технологияларни қўллашга сарф этсак, ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлмайдими? Ахир халқимиз: “икки ўн беш — бир ўттиз” деб бежиз айтмайди-ку!

Сувдан тежамли фойдаланиш усуллари ҳозир бутун дунёда урф бўлмоқда. Бу борада Исроил технологияси ҳаммага қўл келаётир. Исроилликлар томчилатиб суғориш усулини қўллаш орқали куриб битаёзган бир неча ўлик дарёларига қайтадан ҳаёт бағишладилар. Уларнинг соҳилларида бир неча минг гектарлик курортбоп истироҳат боғлари вужудга келган. Бу тажриба ҳозир ҳамма жойга кенг ёйилмоқда. Муаммо шундаки, бу технологияни бизда қўллаш маълум харажатларни тақозо этади. Биз бугун бўлмагани билан, барибир, эртага, сиз ўз мақолангизда келтир-

ган миссисипилик фермер Фред Балларднинг пахта-зори ёхуд Исроил экинзорларида бўлгани каби сувдан тежаб фойдаланиш имконини берувчи замонавий усулларни қўллашга ўтамиз. Бу ишда фермер деҳқонларимиз оғирини енгил қилиши мумкин бўлган жиҳат шундаки, томчилатиб ёки ер остидан суғориш усуларини қўллаш учун зарур бўлган қимматбаҳо пластмасса қувурларни эндиликда хориждан сотиб олишга зарурат қолмади. "Шўртангаз" кимё мажмуи буюртмага қараб бундай қувурлардан исталган миқдорда тайёрлаб бериши мумкин. Боз устига шундай замонавий газ-кимё комплексларидан яна бирини Қорақалпоғистон ҳудудида ҳам барпо этишга киришилмоқда.

Аслида сувни экинларга томчилатиб беришга доир Исроил технологияси ҳам ўз ота-боболаримизнинг минг йиллик ҳаётий тажрибаларидан олинган. Сувсиз жойдаги дарахт тагига сув тўлдирилган сопол кўзачани салгина тешиб кўмиб қўйиш бизда азалдан бор. Бугунги кунда эса баъзи деҳқонлар ҳатто помидор-бодирингдай сув талаб экинларни ҳам пластмаса идишларга шу усулда сув тўлдириб қўйиб, ёз жазирамасидан сақлаб қолишмоқда. Халқимизнинг азалий анъаналари бошқа жойларда қадр топаётган экан, бунга фақат тасанно деймиз, холос.

Ўз тоғларимиз лашмаси
ёхуд
Тахтиқорачадан сувнинг ўрмон

Самарқанддан Тахтиқорача довонига кўтарилишда Омонқўтон чашмаси юқорисида бир гўзал манзара бор. Ургут тоғларининг ўша ёнбағрини қишинёзин кўм-кўк ўрмон қоплаб ётади. Ёши юз-юз ўттиз йиллик чинору қайрағоч, тоғ арчаларидан тортиб, олис шимол қайину буталарига қадар ўсади. Тоғ ёнбағ-

рининг фақат шу жойидагина ҳудуди минг гектардан кўпроқ қуюқ ўрмон бору бошқа жойлар яйдоқ. Шунинг учун ҳам Омонқўтон чашмаси ўрмонзор бағридан сизиб чиққан ойна кўзли булоқлардан баҳраманд. Бир гал таниқли ўрмоншунос олим Абдухалил Қаюмов билан шу жойдан ўтаётганимизда бунинг сирини сўраб қолдим: “Нега, тоғнинг фақат бир жойида ўрмон сақланиб қолган-у, бошқа ёнбағирлар тап-тақир бўлиб ётибди?”

— Бу табиий эмас, инсон қўли билан барпо қилинган ўрмон...

— Наҳотки, шундай асрий ўрмонни сунъий равишда бунёд этиб бўлса?!

— Ҳа, ишонаверинг. Бу ўрмон XIX асрнинг сўнгги чорагида таниқли рус ўрмоншуноси Николай Королков томонидан барпо этилган. Ўшанда чор истилочилари босиб олган ҳудудлари қиёфасини ўзгартириш, шимол дарахтларини экиб кўпайтириш учун илмий тадқиқотларга катта маблағ ажратган, машҳур ботаник олимларни жалб этган. Бу ўрмон ўша олимдан ёдгорлик...

Демак, Марказий Осиё тоғликларининг бошқа ҳудудларини ҳам шундай сунъий ўрмонзорларга буркаш мумкин экан-да. Шу ҳақда ўйлаганда, ўрмон ва яшил бойликлари кўплиги жиҳатидан дунёда энг юқори ўринда турувчи Япония кўз олдимизга келади. Бу мамлакат ҳудудининг етмиш фоизи асрий ўрмон, бутазор, инсон қўли билан барпо этилган ва асраб-авайладиган яшил бойликлардан иборат. Японлар дов-дарахтга худди инсонга қарагандек ғамхўрлик қилишади. Уларнинг жаҳонда энг умрзоқ одамлар экани ҳам бежиз эмас, шекилли.

Корея мамлакати эса ҳудудига нисбатан ўрмонлари кўплиги жиҳатидан иккинчи ўринда туради. Японлару корейслар ўз эҳтиёжи учун ташқи дунёдан ёғоч маҳсулотлари олса оладикки, асло энг катта мил-

лий бойлигини шимол ўрмонлари каби қийратиб, кулини кўкка совурмайдилар. Кореяда одамлар дов-дарахтларни асрашга шахсий ишидек қарашар экан. Болалар ёшлигидан шу руҳда тарбияланади. Дарахтни ўзбошимчалик билан кесиш фақат бир марта — 1997 йилда содир бўлган... Дов-дарахт ва гербарий уруғлари банки ҳам ақлни лол қилади. Жаҳоннинг турли минтақаларида ўсувчи бир миллион турдан ортиқ дарахт, гул, ноёб гиёҳлар уруғи улар ўсадиган жойнинг иқлим шароитлари яратилган ҳолда асралади. Миллионлаб гектар игна баргли ва бошқа дарахтлар, юзлаб навдаги бутали ўсимликлар ўсадиган ўрмонзорларга қараб туриш учун саноқли одамларгина ажратилган, холос. Улар ҳамма ишга улгуришади. Чунки техника билан таъминланиш даражаси юқори, ўрмончиларга яратилган шароитларга ҳавас қиласиз. Уларнинг тоғлар юқорисидаги хонадонларига обод йўллар, иссиқ-совуқ сув, электр узатиш тармоқларигача олиб борилган. Қўлида доривор ва шприц кўтарган дарахт даволовчи оқ халатли биолог-шифокорларгача бор. Қишлоқ ҳудудларидаги Ўрмончилик институтда эса қирқ минг турдан ортиқ дов-дарахт экиб кўпайтирилади ва мутахассис тайёрланади...

Яшил бойликларга бундай муносабат бежиз эмас, албатта. Одил Ёқубовнинг “Диёнат” романи қаҳрамони Нормурод Шомуродов айтганидек, “Арча... минг йил умр кўради. Тоғу тошларни емирилишдан асрайди! Ҳавони мусаффо қилади. Қишда қор йиғиб, булоқларни сувга тўлдиради... Агар ҳамма тоғ ва адирлар қадим-қадимлардагидек яна арча билан қопланса... дарёлар бурунгидай тўлиб оқажак, сув яна сероб бўлажак”.

Ҳурматли Нусрат ака, тарихдан яхши маълумки, ўтмишда барча тоғларимиз Тахтиқорача довонидаги каби қалин ўрмонларга бой бўлган. Улар табиатни яшнатган, булоқлару ирмоқларни обиҳаёт билан

таъминлаб, дарёларни серсув қилган. Чунки, дов-
дарахтли, ўрмони кўп жойларга ёғин-сочин одатда-
гидан кўп ёғади ва буни физиклар ҳам тасдиқлашади.
Бугун эса юртимиз ҳудудининг атиги тўрт фоизида-
гина ўрмонлар сақланиб қолган. Шундай экан, деҳ-
қончилик равнақи учун узоқдан сув келтиришга ва
уни сотиб олишга кетадиган маблағ ҳамда ишчи куч-
ларини Тахтиқорачадаги каби сунъий ўрмонзорлар
яратишга сарф этиш тўғрироқ бўлмайдими? Ўрмон
эса қўшимча сув демакдир. Бу — олимларнинг кўп
йиллик тажрибаларида ўз исботини топган.

Бинобарин, ҳозирча “олисдаги қуйруқ” бўлиб
кўринаётган Сибир сувларига кўз тикиб ўтирмай, ўз
сувимиздан тежаб фойдаланиш ва юртимиз тоғлари-
ни ўрмонларга буркаб, беминнат обиҳаётимизни
кўпайтириш йўлидан борганимиз назаримда мақсад-
га мувофиқ кўринади.

УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ
ПОСОБИЕ

АБДУЛЛА ОРИПОВ САБОҚЛАРИ

Эл-улус ардоқлаган, юрт меҳрига сазовар халқ шоири билан ҳамсуҳбат бўлишни орзу қилмаган инсон топилмаса керак. Ва яна у она халқини мудроқликдан уйғотган, ғурурини юксалтирган, ҳатто, ўзи ҳам миллий ифтихор тимсолига айланган бўлса — бундай шоир билан учрашув ҳақиқий мухлис учун чинакам байрамдир. Замондошларимиз учун Абдулла Орипов мана шундай улуғ сиймо.

2002 йилнинг 2 март куни Низомий номидаги Тошкент давлат педогогика университети Абдулла Ориповнинг ижодий кечасини ўтказди. Дорилфунун профессорлари, домлалар ва талабалар шоирни эҳтиром билан кутиб олдилар. Абдулла ака мухлислар ҳузурига кириб келаркан, талабалар унинг “Сен баҳорни соғинмадингми?” кўшигини куйларди. Шундай бир интиқлик билан куйлардики, муҳаббат гимнига айланган бу кўшиқ юрагингиздаги эрка ҳисларни жўштириб юборганидан ўзингизни энг азиз туйғулар оламида учиб юргандай сезардингиз.

Университет ректори олқиш садолари остида шоирни саҳнага — азиз меҳмон учун гуллар билан ороланган жойга таклиф этди. Учрашув ана шундай бошланди. Сўнг яна Абдулла Орипов шеърияти билан мунаввар бўлган куй ва кўшиқлар янгради. Шоир ўзининг ушбу илм даргоҳига аталган дил сўзларини изҳор этаркан, таклиф учун миннатдорлик билдирди. “Жаннатга йўл” драмасидан талабалар ижро этган Она ва Йигитнинг суҳбат саҳнасини кўзлари ёшланиб, ҳаяжон билан кўрди. Сўнг савол-жавоблар бўлди. Мен эл ардоғидаги улуғ шоирнинг ўз мухлислари, адабиёт ихлосмандлари билан юзма-юз учрашувидаги баъзи савол-жавобларни эслаб қолишга ҳаракат қилдим.

Шеър ёзишини нима тўртки бўлган?

— Ҳазрат Навоий бобонгиз дастларига илк бор қалам тутганда ҳали бола Алишер эди. Пушкин ҳам Пушкин эмас, оддий Саша эди. Биз ҳам даставвал ҳамма қатори она, ота, мактаб, табиат, Ватан ҳақида машқлар битганмиз. Сал лофи билан айтадиган бўлсам, — шундай дея Абдулла ака бирор ҳазил гап айтгиси келганда бўладиган одатича ўзига ҳўп ярашадиган табассумдан очилиб кетади, — Сталинга бағишланган шеърларимнинг ўзи бир чемодан эди (мухлислар кулиб юборадилар).

Ҳар ҳолда, шеър бирор тўртки билан ёзилгани яхши. Унинг таъсир кучи бўлиши керак. Тўртки, сабаб шунга хизмат қилиши мумкин. Буларни кейин англадик. Шунгача ноқулай аҳволга тушган пайтларим ҳам бўлган. Ўқувчилик йилларим уйимизга меҳмонлар кўп келишарди. Бир гал уларнинг олдида шеър ўқитишди. “Кремл деворлари” деган шеъримни ўқибман. Меҳмонлардан бири (бу ҳақда Абдулла ака тўрт томлик “Танланган асарлар”ининг биринчи жилдида “Кўрган-билганларим” мақоласида батафсил ёзганлар): “Ўғлим, ўзинг Кремелни курганмисан?” — деб қолди. Мен “йўқ” дедим. У киши “бўлмаса кўрмаган нарсангни бундан кейин ёзма!” — деди. Роса мулзам бўлдим — ҳеч эсимдан чиқмайди! Ўша дашном менга ҳозиргача сабоқ бўлиб келаётир.

— *11 сентябр воқеаларига муносабатингиз?*

— У инсониятнинг энг қора кунларидан бири.

— *Аскияга муносабатингиз?*

— Аския ҳам, ҳажв ҳам шунчаки “хо-хо” деб кулиш ё кулдириш учун қилинмайди. У жудаям катта қурол. Зўраки ҳажв, зўраки аския қитиқлаб кулдиришдай бир гап.

— *Замонавий сайз қўшиқларга қандай қарайсиз?*

— Улар ҳам боя айтганимиз сингари одамни қитиқлаб кулдиришга ўхшайди. Бундай қўшиқларнинг эгаларини, — Абдулла ака кулиб туриб дейди: — жиний жавобгарликка тортса ҳам бўлади.

Кўзимни пирпиратиб ўтаман

Бир шоиримиз, ўзи ёмон ижодкор эмасди, қариллик чоғи армон билан шундай деди:

— Жавоним тўла китоб. Уларни кўздан кечираёттиб, ўз асарларим олдидан кўзимни чирт юмиб ўтаман. Сен эса бахтлисан — китобларинг олдидан кўзингни юммай ўтасан!

Мен: “Китобларим олдидан кўзимни пирпиратиб ўтаман”, дедим.

Қариган чоғинг, бутун умр ёзган, чоп этган асарларингдан кўнглинг тўлмаса — бу, катта фожиа.

Ҳадислар Ҳажжа олиб борди

Чархий домла билан кўп гаплашардик. Ҳадислар ҳақида суҳбатлашардик. Гўзал ривоятлар, мукамал ҳикоятлар мажмуаси бўлмиш пайғамбарномалар, тарихномалар, Қуръону ҳадислар нашр этилмаган ўша йилларда бундай суҳбатлар бизни олийжаноб ва эзгу туйғулардан баҳраманд этарди. Асл диний дунёқараш тирик тафаккурнинг ҳаётдаги жонли қўлланмаси экан. Мустақилликнинг илк йилларида уларнинг таржима қилинганлиги, Қуръон тафсирларининг ўзбек тилида пайдо бўлиши катта ҳодисага айланди. Олийжаноб инсоний туйғулар ҳадисларда ғоят гўзал ташбеҳлар воситасида баён этилганки, биз уларни бадий кашфиётдек қабул қиламиз. Мен ҳам Пайғамбаримиз ҳадисларини бирмунча ўрганиб ва улардан илҳомланиб, “Ҳикмат садолари” мавзуида дастлаб қирқта, сўнг яна анча-мунча шеърлар битдим. Бу шеърларим мусулмонлар идораси томонидан эълон қилинган танловда мукофотга лойиқ кўрилди. Идора вакиллари

мени чақириб, “мукофот пули Маккага бориб келиш учун етади, пулни ўзини оласизми ё Макка зиёратига бориб ҳожи бўлиб келасизми?” — деб сўрашди. Мен, албатта, бораман, дедим. Шундай қилиб, Ҳаж сафарига мени пайғамбаримиз ҳадисларининг ўзи олиб бориб келди.

Армон

Кўп йилларни бек *Армон* иб юборган даврларни эсламан. Буни сиз биласиз — мустабид тузумнинг сиёсати қаттиқ эди. Ҳар нечук, виждонга қарши бирор иш қилмаган бўлсак-да, кўп вақтимиз беҳуда ўтгани рост. Энди, у кунларни қоралайман, деб кўйганимни тошга тўлдириб келган эмасман. Улар — бир армон.

Абдулла аканинг тилига бирор сермаъно гап келиб қолганида юзи гул-гул очилиб кетарди. Ва биз суҳбатдошлар ҳам буни кўпинча у киши ўша гапни айтиб улгурмасдан илғаб қолардик.

Талабалар ҳар бир йилни қайсидир мавзу ва қадриятга бағишлаш анъанага айланган йилдан келиб чиқиб савол берганларида шоир шундай жавоб берди:

— Қарияларни қадрлаш йилида ёшлар синовдан ўтади.

Адабиётга доир саволлар-жавоблар чоғида эса шоир қатъий қилиб шундай деди:

— Адабиёт — кўнгил изҳори эмас!

Бухоронинг тоғ кўчаларида

Ўшанда Абдулла ака Бухорога мени ҳам ўзи билан бирга олиб борди. Биз ҳиндлар томонидан қурилган гўзал замонавий меҳмонхонанинг саккизинчи қаватида — ёнма-ён хоналарга жойлашдик. Универ-

сиадага меҳмон бўлиб борган жуда кўплаб раҳбарлар ҳар қадамда Абдулла акага пешвоз чиқишар, шоирни кўриб хурсанд бўлганларидан юз-кўзлари ёришиб кетарди.

Борган кунимиз оқшом чоғи универсиадага атаб қурилган янги стадион сари йўл олдик. Сал кеч қолган эканмиз, йўллар бекила бошлаган эди. Бизни кўрган ички ишлар вазирининг ўринбосари ўз машинасида тўғри стадионнинг марказий дарвозасидан махсус кириладиган жойга ўтказиб юборди ва биз оппа-осон ўз жойимизга ўтиб олдик. Шу оқшом Бухорои Шарифга улуғ руҳлар ташриф буюргандек эди. Халқ маънавият оламини нурафшон этган улуғ алломаларнинг руҳлари шод эди. Универсиада жуда гўзал ўтди. Шундан сўнг бухоролик таниқли шоир Тошпўлат Аҳмаднинг уйига меҳмонга бордик. Шоиримиз шарафига бухоролик хушовоз хонанда Аҳмаджон Шукуров ҳам келган экан. Аҳмаджон онаси оғир бетоб ётгани учун, унга қараб турган бўлса-да, шоир даврасини обод қилиш учун мумтоз кўшиқлар билан бирга Абдулла ака шеърлари асосида яратган кўшиқлардан ҳам куйлаб ҳаммамизни сархуш этди...

Меҳмонхонага қайтар чоғимиз яна Тошпўлат аканинг «Тико»сига чиқдик. Тунги Бухорои шарифни айланиш мароқли ва сеҳрли эди. Тўсатдан Абдулла ака шундай деб қолди:

— Тошпўлат, бу катта кўчаларингни кўп кўрганман. Сен менга Бухоронинг ўша қадимги тор кўчаларини, ҳеч ўзгармаган, аслида қандай бўлса шундай-ича турган маҳаллаларини кўрсат.

— Хўп бўлади, Абдулла ака. — Тошпўлат ака «Тико»сини Бухоронинг жин кўчаларига томон буриб юборди. Биз бир аср аввал ҳам мавжуд бўлган кўчаларда сайр этиб юрардик. Онда-сонда уйларга тортилган электр симлар, газ ўтган қувурлар янги тамаддун белгилари сифатида кўриниб қоларди.

Назаримда Абдулла ака ўшанда Файзулла Хўжаевдай, Фитрат домладай, Мутавакил Бурхоновдек улуғ инсонларни камолга етказган Бухорои шариф билан ўзича суҳбат қургандек бўлганди... Эртаси куни эса улуғ шоиримиз билан биргаликда ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд бобомизнинг мақбараларини зиёрат қилдик. Тошпўлат ака “Зиёратни ҳазратнинг оналари қабрларини тавоф этишдан бошлайлик”, дея машинани физиллатиб тор йўлақлардан олиб ўтиб, Ориф она мақбаралари сари бошлади. Сўнг қайтиб келиб Нақшбандий ҳазратлари қабрини зиёрат этдик. Зиёратта боришда ҳам, қайтишда ҳам кенг йўлақларни тўлдирган зиёратчилар дарров шоирни таниб олишар, биров ҳайратга тушар, биров эҳтиром ила салом берганча қўл олиб кўришишга, яна кимлардир дастхат олишга, биргаликда суратга тушишга шошарди. Одамлар улуғ замондошларини яқиндан кўрганигига мамнун, ундан ифихор қилишларини яширишмас, тўғриси бу онларнинг ўзи бир мангу лаҳзалар эди. Абдулла ака ҳам одамлар ҳоли-жонига қўймай ўраб олишларига заррача малоллик билдирмас, эҳтимол бунга жуда оддий ва табиий бир ҳол деб қарарди.

Менинг назараримда эса, Абдулла ака билан қанча жойларда неча бор сафардош бўлмайин, бу галгиси бутунлай бошқача, яъни авлиё бобомизни зиёрат этгани яна бир авлиё келгандай эди...

Бу манзилдан чиқиб “Чор Бакр” некраполини зиёрат этдик. Мен аввал ҳам Бухорои Шарифда неча бор бўлган эсам-да, “Чор Бакр”ни биринчи бор кўришим эди. Ниҳоятда улуғвор сокинлик чўккан эди бу муҳташам қабристонга. Зиёратгоҳ яхшилаб таъмирланганидан саранжом-саришга. Айниқса, эътиборимни тортган нарса бу манзилдаги улкан масжиду мадрасалар улуғворлигига улуғворлик бахш этган жилонжийдалар бўлди. Жилонжийда кеч гуллар экан. Майнинг охирида бир ажойиб гуллаб, ўзидан шундай хуш-

бўйлар таратиб турибдики, худди жаннатнинг ҳаво-ларини искагандай бўласиз. Бу неъматнинг барглари шу қадар мусаффоки, гуё уларни ҳозиргина ёмғир ёғиб, ювиб ўтгандек туюларди. Эҳтимол бу ҳам “Чор Бакр”нинг бир сеҳримикан ё?..

“Мафтунокор кўрринмай тоқни равоқдан”

2004 йилнинг 31 декабри. Газетанинг янги йил сони нашрга тайёрланаётган эди. Компьютерчимиз Шоҳруҳ (Бегали Қосимовнинг ўғли) ҳозиргина Абдулла ака машинасида таҳририятта олиб келиб қўйгани, шу сонда босилаётган шеърини телефонда ўқиб беришимни сўраганини айтиб қолди.

Абдулла ака билан Бегали ака қалин дўст бўлишган — бирга ўқиган, ёнма-ён ижод қилган тенгдошлар эди. 2004 йилнинг 25 сентябрида оғир хасталик сабаб оламдан ўтган қадрдон дўстининг вафотидан Абдулла ака жуда музтар бўлиб қолганди. Ҳатто ўша кунни Денов қишлоғида жаноза олдидан сўз берилганда ҳам армонларини:

**Товғларим тийрадир, оқшомлар пурғам,
Бир-бир кетаётир жўраларим ҳам, —**

дея қайғули бошлаган эди. Кейинчалик бу мисралар катта шеърга айланиб, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”да эълон қилинди:

**Бировин йўлини касаллик тўсса,
Бировин йиқитди ғам билан ғусса.**

**Бошига тушса ҳам қанчалик савдо,
Ношукур бўлмади улар, ажабо!**

**Билдимки, нолишни наинки замон,
Оллоҳ ҳам ёқтирмас экан ҳеч қачон.**

Улуғларнинг бир-бирига оқибатини қарангки, Абдулла ака 31 декабр куни эрталаб Бегали аканикига ҳол-аҳвол сўраб борган экан. Шоҳруҳдан буни эшитиб хурсанд бўлдим-да, саҳифа чиққач, телефон қилишни кўнгилга тугиб турувдим, бир пайт Абдулла аканинг ўзлари йўқлаб қолди. Телефонда бўлса ҳам янги йил билан кутладим. Устознинг саҳифадан жой олган “Шоирлар ва юлдузлар” шеърини ўқиб бердим. У киши одатдагидек: “Шеър қандоқ бўпти. Маъқулми?” деб сўради. Абдулла аканинг ҳар бир шеъри мухлислар учун катта байрам. Бу шеър ҳам ҳақиқий мухлисни бефарқ қолдирмасди. Шу боис ҳаяжонимни яширмадим. У киши хурсанд бўлди ва “шеър тагидаги сана тушиб қолмасин”, деб тайинлади.

Абдулла ака яқинда Каршига бориб келган эди. Насафнинг 2700 йиллиги муносабати билан амалга оширилаётган ишлардан мамнун бўлиб сўзлади ва: “Наврўзда ҳаммангни ўзим Кашқадарёга олиб бораман. Илҳомжонни уйлантирамиз. Тўйни чиройли қилиб ўтказасизлар”, — деди.

Устоздан бугун янги йилни қаерда кутмоқчи бўлаётганларини сўрадим.

— Биз янги йилни шаҳарда кутишга қарор қилдик, — деди Абдулла ака. — Неваралар, қизлар ҳам шу ерга келишади...

— Агар газета нашри кечга қолмаса, шеърингиз чиққан янги йил сонидан олиб ўтаман.

— Э, шундай демайсанми! Бу мен учун энг катта совға бўлади. Албатта келгин, кутаман, — деди Абдулла ака.

Газетанинг чиқишини сабрсизлик билан кутдим. Ниҳоят илк нусхалардан иккитасини олиб, Абдулла аканинг шаҳар марказидаги уйига борганимда соат ўнларга яқинлашиб қолганди. Йўлақда устознинг куёви Фуломжонни учратдим. Биргалашиб лифтда бешинчи қаватга қўтарилдик. Шоир хонадонида шоду хурамлик, байрамона кайфият. Абдулла ака бизларни кўриб севиниб кетди. Куёви билан келган набирасини тўйиб-тўйиб ўпаркан, қўлимдан “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”ни олиб, дарров илк саҳифасига кўз югуртирди. Сўнг шошилмай ўқиб чиқди-да, менга одатдагидек, “Ўқи” деди. Абдулла ака шеъри чиққан кунни севиниб кетади, яқинлари, шогирдларига қайта-қайта ўқитишни хуш кўради. Бир вақтлар “Бугун шеъри чиққан шоирдай дунё, жилмайиб боқади барчага масрур” мисраларини бежиз ёзмаган-да. Газетадаги шеърлар ҳам мухлислар учун байрам тухфасидай эди:

**Балки коинотнинг қай пучмоғида,
Кайсидир юлдузда яшар бир шоир.
У ҳам бизга ўхшаб жўшган чоғида,
Балки шеърлар ёзар самога доир.**

Янги йил дастурхони неъматларидан тотиниб, гурунглашиб ўтирарканмиз, устоз олис сайёрадаги шоир билан мулоқот тарзида ёзилган шеърнинг ёзилиш тарихини айта бошлаганда, Қаршидан Нуриддин Зайниев қўнғироқ қилиб қолди. Абдулла ака у кишини кутлар экан, барча соҳаларда вилоят нуфузи ошаётгани, буни кўпчилик эътироф этаётганини айтди. “Яшанг, бўш келманг, Насафнинг юбилейида барча ижодкорларимиз хизматда бўлади”, деди.

Мен телефон орқали кечаётган бу мулоқотни бе-
ихтиёр тинглаб ўтирарканман, уларнинг бир-бирла-
рини ғоятда эъозлашини ҳис этдим. Нуриддин ака
Абдулла акани улуғ шоир ва ҳурриятимизнинг тол-
мас куйчиси сифатида бениҳоя қадрлайди. Унинг она
Ватанни беқийёс меҳр билан севишидан ифтихор этиб,
ўзи ҳам шу эл фарзанди сифатида юртнинг фидойи-
си бўлишга интилади. Қалбидаги ниятлар шоир дили-
даги истакларга эш бўлганиданми, қаерда ишлама-
син ўзидан доимо яхши из қолдиришни истайди. У
кишининг адолатпарвар, меҳнаткаш одамларни
қадрлаши ва қўллаб-қувватлашига муҳбирлик таж-
рибамда ҳам кўп гувоҳ бўлганман.

Муборак шаҳрида, Кўкдумалоқ чўлларида амалга
оширилган ишларнинг ўзи бир дoston. Абдулла ака
Ўзувчилар уюшмаси йиғилишларидан бирида ёш
ижодкорларга: “Муборак ва Кўкдумалоқ чўлларида
ўн йиллаб бошидан каска тушмай, бўронлар билан
басма-бас, эл-юрт ғамида фидойилик ва жасорат
кўрсатиб юрган Нуриддин акадай инсонлар образи
ёшларимиз учун бир тимсол бўлиши мумкинлиги”-
ни таъкидлаган эди. Унинг вилоят ҳокими сифатида
юрт ободлиги йўлида қилаётган ишлари кўпчиликка
маълум. Бу икки сиймо кўнгилларидаги беғубор са-
мимиятлари билан ҳам бир-бирларига ўхшаб кетади.
Эҳтимол, уларнинг дўстлиги боиси ҳам шундадир.

Шоир хонадонидаги телефон тинимсиз жиринг-
лар, узоқ-яқиндаги мухлислар, қадрдонлар дил сўзла-
рини айтиб Абдулла акани байрам билан қутларди.
Бир оздан сўнг Холмамат (Хол Муҳаммад Ҳасан)
ҳам Қаршидан кўнғироқ қилиб қолди. Абдулла ака у
билан гаплашаётиб, эшик кўнғироғи жиринглаб қол-
гани сабаб, гўшакни менга берди-да, “гурунгни да-
вом эттиравер” деди. Меҳмон устига меҳмонлар кела
бошлади. Мен Холмаматга Абдулла аканинг янги
шеър чикқанини айтганимда у севиниб, шеър мав-

зуини суриштира бошлади. У шоиримизнинг чин мух-
лиси, садоқатли шогирдларидан-да, «газетани топ-
гунимча анча вақт ўтади, ўқиб бера қолинг», деб ту-
риб олди. Суҳбатимизни эшитиб ўтирган Абдулла ака
ҳам “ўқийвер” деб имо қилдилар.

Гап гапга уланиб, Абдулла акадан шеър қандай
туғилгани ҳақида боя бошлаган суҳбатни давом эт-
тиришларини сўрадик.

— 24 декабр куни эрталаб кимнингдир наҳорги
ошига бориб келдим-да, одатдагидек, шу уйга кир-
дим, — деди Абдулла ака. — Вақт эрта эди, бир оз
дам олмоқчи бўлдим. Кайфиятим ўртачароқ... Нима-
дир ёзишга ундайверди. Қоғоз-қалам олиб, столга ўти-
рар-ўтирмас ўз-ўзидан сўзлар қуюлиб келаверди.

**У ҳам балки бедор оламни кезиб,
Йироқ-йироқларга учмоқ истайди.
Ўзининг галвали буржидан бешиб,
Бошқа дунёларни қучмоқ истайди.**

**Балки у тунлари энтикиб боққан
Юлдуз бизнинг Ердир, бизнинг Сайёра.
Балки юрагида оловлар ёққан,
Шимол ёғдулари — мовий шарора.**

Хуллас, шеър бир ўтирганда қиёмига етди. Бус-
бутун ҳолича туғила қолди. Тўғри, кейин айрим сўз
ва қофиялар устида ишладим. Лекин ўша куни шеър
ёзаётиб, менда қизиқ ҳол рўй берди. Худди кимдир
ғойибдан сўзларни айтиб тургандай, мен эса эшитиб
ёзаётгандай эдим. Авваллари ҳам баъзи шеърларимни
шундай ҳолатда ёзганман. Эҳтимол, ёшлик йилларим-
дадир. Лекин кўпдан бери бундай бўлмаётганди...

**Балки Фарғонанинг сўлим боғлари,
Уни чорлаб турар кўм-кўк нур бўлиб.**

**Сирли севги ҳиссин туйган чоғлари,
Термулар, шеър ёзар шавқларга тўлиб.**

Шоир шу сўзларни айтаркан, болаларча бир беғуборлик унинг бутун жисми-жонини чулғаб олгандек эди... Соат 12 га яқин қолганда уйга шошилдик. Шоир ҳузуридан қайтар эканман, ҳамон ўша шеър руҳи билан яшаётгандай эдим:

**Унинг бағри буткул заққумга тўлиқ,
Инсон деган жонзот етган бошига.
Кўксидан таралар мунгли бир кўшиқ,
Тавалло қилар у ўз Куёшига.**

Абдулла ака руҳий кўлами ниҳоятда кенг шоир. У замин муаммоларини ўйлаб изтироб чеккан чоғлари бот-бот само қаърига, олис сайёралар оламига тафаккур уфқлари билан тез-тез «сайр» қилиб туришини биламан. Гоҳи-гоҳида юлдузлар билан бўладиган бундай мулоқотлар яхши бир шеър тухфа этиши муҳлис-ларга сир эмас. “Шоирлар ва юлдузлар” шеъри шундай кайфиятда туғилибди. Шеърда инсон Ерда яшай-дими ёки олис бир сайёралик бўладими, барибир, ўз замини ташвишларидан ҳеч ёққа қочиб қутулолмай-ди, деган руҳ бор эди.

**...Оҳ, у содда шоир, билсин қаёқдан,
Гўзал бу сайёра синоатларин.
Мафтункор кўрингай тоқи равоқдан,
Яшириб ҳисобсиз жароҳатларин.**

“Митти юлдуз”дан бошланган инсоний тафаккур эврилишлари “Баҳор“, “Сароб“, “Она сайёра” каби баркамол шеърларда нечоғли теран моҳият касб этган бўлса, фазовий кенгликларга интилган шоир туйғуларининг рангин қирралари янги шеърларида ҳам шундай гўзал тарзда юз кўрсатаётир.

Заминда яшаб, хаёлан осмон кенгликларига сафар қилиб, олис юлдузлар билан сирлашаётган шоир

идроки бир зум бўлсин она Ернинг озурда оғриқларига нажот излашдан чарчамайди.

Қор ёққан кета

Қиш бошлангандан бери ёғин-сочин сероб, лекин одам ҳузур қилгудек қор ҳали ёғмаганди. Борлиқ оппоқ ёпинчигини ёпмаганидан табиатга нимадир етмаётгандек. Қишнинг ҳам ўз гашти бор-да. 15 январ куни тонгда уйғониб, ҳаммаёқни оппоқ қорга бурканган ҳолда курдим. Дарахтлар қор қалинлигидан шохларини кўтара олмайдиган ҳолга келган, болалар мириқиб қор ўйнашарди.

Ҳаво тоза, ҳаммаёқ мусаффо. Одамнинг нечундир бу покликдан дили яйрарди. Шу куни Холмамат билан Дўрмонга, Абдулла аканинг боғига бормоққа келишиб қўйгандик. Бундай чоғлар Дўрмон боғлари ҳам афсонавий гўзалликка чўлғанган бўлади. Лекин тушга яқин Абдулла аканинг ўзи кўнғироқ қилиб қолди.

— Қор-ку, зўр бўлди. Бироқ иссиқ сув йўқ, чироқ ўчиб қолди. Шаҳарга тушмоқчи бўлаяпмиз, — деди.

“Майли шаҳардаги уйингизда учрашамиз”, деб ваъдалашдик. Борипимиздан Абдулла акани хабардор этиб қўйгандик... Кечқурун нима бўлдию мен сал уйда тутилдим. Соат олтилардан ошганда расом Ортиқали Козоқов кўнғироқ қилиб қолди.

— Биз меҳмонлар билан Абдулла аканикидамиз. Сизни излашяпти, — деди ҳол-аҳвол сўрагач. Шу пайт гўшакни Абдулла аканинг ўзи олиб:

— Жўраларинг келишди, тез етиб кел, таксининг пулини ўзим тўлайман, — деб ҳазиллашди.

Абдулла аканинг Яҳё Фуломов кўчасидаги уйи сари борарканман, шаҳар кўчалари оппоқ қордан янаям гўзаллашиб кетганди, одамнинг дили яйрайди. 13-уй ҳовлисида ҳам болалар қий-чув қилишиб, Қорбобо ясаш билан овора эдилар. Худди янги йил кечасидай

ҳаммаёқ нурафшон. Ҳаво ёқимли. Шоир меҳмонхонасида эса гурунг авжида экан. Салом-алиқдан сўнг, Абдулла ака «Холмамат билан Ортиқалини яхши биласан, бу йигит эса Бахтиёржон, — деб хона тўрида ўтирган йигитни таништирди. — Олий қозихонамизда ишлайди. Ёш бўлса ҳам катта вазифада, дедилар. Сўнг мени ҳам роса мақтаб-мақтаб таништирган бўлдилар.

Абдулла ака шу оқшом кўнгли ийиб, яйраб ўтирар, бундай чоғлар одатда биз мухлислар учун кутилмаган янгиликлар кўп бўларди. Аввало, Абдулла ака, бирон воқеа-ҳодиса ёхуд бирон одамга таъриф берса, бу таъриф худди шеърларидаги мисралар каби оригинал бўлар, ифоданинг теран ва аниқлиги, фақат Абдулла акага хос бетакрор бўлиши суҳбатдошларни сеҳрлаб қўярди. Биз Абдулла аканинг суҳбат, гурунгларида худди у кишининг янги шеърини ўқиётгандек таъсирланамиз. Дилимиз ҳам, кўзимиз ҳам яшнайтиди. Шоир даҳоси унинг ҳар айтган гапида ярқ этиб, бутун жозибаси билан намоён бўлиб туради. Абдулла ака ҳузуридаги гурунгларида, бошқа давраларида бўлгани каби, зинҳор майда гаплар, майда туйғулар бўлмайди. Шоир ҳар қандай дамда ҳам ўз шоҳсупасидан асло тушмайди. Устозлари ҳақида сўзлаганда эса уларга эҳтиромини заррача бўлсин камайтирмайди. Шу кун ҳам гурунг одатдагидек ижод ва улуг зотлар хусусида борарди. Гап айланиб Фафур Фулом ҳақида сўз кетди.

*“Алвидо, устозини”нинг
ёзилмиш тарихи*

Фафур Фулом вафот этганида Абдулла ака 25 ёшда бўлган. Ўзбек шеърятини чақмоқдай ёритган шеърлари билан адабиётга кириб келган шоирнинг мухлислари ўша пайтдаёқ ниҳоятда кўп эди.

Шоир Миртемир таҳрири остида чиққан “Митти юлдуз” китоби билан 60-йиллар ўзбек шеърини осмонда ёрқин юлдуз бўлиб шуъла тарата бошлаган, бундан Ойбек, Абдулла Каҳҳордек улуғ ижодкорлар ҳам боши осмон қадар юксалиб севинган йилларда — 1966 йилнинг 26 апрелидаги Тошкент зилзиласидан кўп ўтмай, 9 июл куни Фафур ака оламдан утади. Ўшанда Фафур ака 63 ёшда бўлганлар. Бугун Абдулла ака 64 ёшдалар (2005 йил). Ўша кунни эслаб туриб:

— Менга шоир вафоти муносабати билан шеър ёзишни топшириб қолишди, — деди Абдулла ака. — Майли, ёзаман — дедим. Сўнг “Ўзбекистон маданияти” (ҳозирги “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”)нинг бир хонасини ажратиб беришди. Ичкаридан беркитиб Фафур Фулом хотирасига “Алвидо, устоз” деган шеъримни ёздим.

Шеър Фафур аканинг:

**“Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда халқа-халқа ёш...”**

мисралари билан бошланиб, биринчи банд:

**Сарбоним, қўлингдан кетдимикан эрк,
Сарбоним, не учун кўтармайсан бош, —**

деган мисралар билан тугарди...

Эсимда Фафур Фулом вафоти, шоир хотирасига бағишлаб ёзилган бу шеър жуда катта акс-садо берган. Биз ўша йили университетнинг филфакига ўқишга кирдик. Талабаларнинг ҳаммаси бу шеърни ёд билар, давраларда қайта-қайта ўқиб юрардик.

Абдулла акадан шеърнинг ёзилиш тарихини эшитиб ўтирарканмиз, шеърнинг ўша йиллардаги довуғи, юксак жаранги яна бир бор ёдга тушди. Абдулла ака ҳам ўша кунни, ажиб бир тарих билан қайта учрашгандек эслар, биз эса энтикиб тинглардик, мисраларни шоир билан бирга такрорлардик:

**Ажал, сен найзангни санчдингни чиндан
Ўзбек шеърятин паҳлавонига.**

— Фафур ака раҳматли билан хайрлашув “Баҳор” концерт залида бўлди. Бутун аркони давлат йиғилди. Улуғ шоир билан хайрлашув митингида менга ҳам сўз беришди. Шу шеърни ўқиб бердим. Назаримда шеър жуда жойига тушган эди. Кўп эътирофлар эшитдим. Сўнг ўзимча ўйладим: ўша куни ўқиладиган хотира шеърини менга ёздириш фикри кимдан чиқдийкин? Ўйлай-уйлай, эҳтимол Шароф акадан чиққан бўлса керак, деган хаёлга бордим. Бунинг сабабларини ўзимча ўйлайман-да.

Шароф ака Москва ҳукмронлигининг энг оғир йилларида юртга раҳбарлик қилганди. Москва миллий туйғунинг уйғонишига асло йўл қўймаслик учун курашарди. У ёқнинг қанчадан-қанча шотирлари бор эди у кишининг идорасида, Ёзувчилар уюшмасида. Яна бус-бутун давлат хавфсизлик хизматининг ҳам қулоғи динг эди. Шароф ака ўз элидан чиққан истеъдодларни қанчалик суймасин, қадрамасин, буни уларнинг кўз ўнгида очиқ-ойдин қилолмасди, лекин гоҳи-гоҳида бу борада донишмандларча иш юритаётгани бизга ҳам сезилиб қоларди. Масалан, ўшанда менинг шеърларимни Ойбек, Қаҳҳор, Миртемир, Озод ака каби устозлар, мухлислар нақадар катта қувонч билан кутиб олган бўлмасин, махсус идора хизматчиларининг қовғидан қор ёғарди, ҳар куни хавфсираб яшардим. Менинг шеърларим, шеърятим овози, оҳанги уларга асло ёққан эмас. Уларга урра-уррачи шоирлар керак эди. Тергашлардан жоним халқумимга келганди. Шундай кезде Фафур ака хотирасига бағишлаб, у кишининг тобути ёнида, бутун аркони давлат олдида шеър ўқиш катта шараф эди. Мен ҳайрон эдим, қуёш қаёқдан чиқдийкан, деб. Энди билсам... Шароф ака мени асраб қолиш учун шун-

дай қилган экан. Фафур Фулом бутун иттифоқ билладиган ўриспараст шоир эди...

“Уни хотирлаб шеър ёзган ҳам, ҳар ҳолда, керак одам-да, ахир...”

Бу эътирофни Абдулла ака айтмади-ю, биз у кишининг сўзларидан шуни англадик.

— Ҳа, шундай бўлганди, — дея сўзида давом этти Абдулла ака. — Фафур акани Чигатой қабристонига кўйиб келганимиздан сўнг ҳамма у кишининг Арпапоя кўчасидаги уйига келди. Энди... бу ёғини қандоқ айтай — ростакамига ўрисларнинг паминкаси бўлди-кўйди. Мен бир ўриндиқнинг чеккасига омонатгина ўтирдим. Сарвар Азимов ўшанда Совминда ўринбосар эди. Уч-тўрт одам нарида ўтирган экан, бўлса 35-40 ёшларда, ёш, келишган, забардаст гавдали. Бир ўзи назаримда икки шиша ароқ ичдиёв. Столлар нознеъматга тўла, кетма-кет кабоб келиб турибди. Ароқ сувдай оқиб ётибди. Ё тавба дейман: ўзбек ўшанда бир “кетиб қолган” экан-да...

Шоирнинг ушбу хотираларини қоғозга тушираётиб ўйлаб қоламан: Абдулла ака Фафур Фулом вафотига қадар 1965 йили чиққан “Митти юлдуз” тўпламига кирган “Темир одам”, “Тилла балиқча”, “Дорбоз”, “Севгисиз одам”, “Муҳаббат”, “Куз хаёллари”, “Онамга хат”, “Сен баҳорни соғинмадингми?”, “Мен нечун севаман Ўзбекистонни?”, “Қасам дара”, “Ўзбекистонда куз” шеърларидан ташқари “Юзмаюз” (у кейинроқ босилган эса-да), “Авлодларга мактуб”, “Онажон”, “Сароб” каби энг машҳур шеърлари билан шеъриятимиз осмонида чинакам юлдуз бўлиб чақнаган эди. Агар бирор катта даврада мушоира бўладиган бўлса, одамлар у жойларга сифмай кетарди. Ҳамма Абдулла Ориповнинг шеър ўқишини кутар, шоир минбарга чиққанда эса бутун зал, театрлар олқишдан ларзага келарди. Шоирни қайта-қайта олқиш билан минбарга қайтариб чиқаришар, яна янги-янги

шеърларидан айттиришар эди. Бундай олқишни ўша замонда бирор шоир олган эмасди.

Шунинг учун замон пешволарининг “Хотира” шеърини Абдулла Орипов ёзсин дегани бежиз бўлмаган. Бу таклиф ноёб истеъдодли шоирни асраш учун айтилган тақдирда ҳам шуни назардан қочирмаслик керакки, Фафур Фулом хотирасига бағишлаб, бир-икки шоирнинг у қадар эътибор қозонмаган шеърларини ҳисобга олмаганда “Алвидо, устоз” каби жарангдор шеър ўшанда ҳам, ундан кейин ҳам ёзилмади.

Орадан бир йил утиб, Абдулла ака Фафур Фулом вафотининг бир йиллигига бағишланган “Нутқ” шеърини ёзади:

**Фафур Фулом ўлганига бир йил тўлибди,
Нарёғини ўйлаганда сесканар одам,**

деб бошланади бу шеър.

**Асқад ака лутф этгандай, у мисли кўзгу,
Камалакдек веча рангли дарёларни у
Жамлай олган бир ўзида денгиз мисоли.**

Бу мисралар “Нутқ” шеърининг энг гўзал, мағзи тўқ мисралари бўлиб, ўқиган одамни руҳлантириб юборади. Ўша куни Абдулла ака: “Фафур аканинг тирклигида мен у зот билан яқин бўлган эмасман, лекин кейинроқ биз улуғ шоирнинг ўғиллари билан худди ака-укалардек дўст бўлиб кетдик”, деди.

— Катта ўғиллари Москвада ўқиган, ядершик эди, Мирзоулуғ деб ном қўйган шоир. Бу Мирзо Улуғбекдай бўл деганлари. Қодир Фуломовни Мирзақодир дердилар, Мирзо Абдулқодир Бедилдек бўл деб. Яна бир ўғилларининг номи Хондамир. Хондамирдай тарихчи бўлсин деб ният қилган-да. Айниқса, Мирзоулуғ билан биз жуда яқин бўлиб кетдик. Уйларига кўп борар эдик. Ҳозир музей бўлган уйда, эҳ-ҳе, қанчадан-қанча суҳбатлар қилганмиз. Фафур аканинг не-

не ўқиган китобларини кўздан кечирганмиз. Шоирнинг ижод оламига шу китоблар ва унинг ҳаёт тарзи орқали назар солганмиз. Гоҳи-гоҳида бу хонадонда бўлганда Мирзоулуғ билан бирга шоир яшаган ўша уйда қолиб ҳам кетардик. Муҳаррам аямиз мени ҳам худди ўз боласидай кўрарди. Бизни не-не азиз таомлар билан сийларди.

— Муҳаррам ая асли кўқонлик бўлган эканлар-а, — деб сўз қотамиз.

— Ҳа, Муҳаррам ая Кўқондаги энг маърифатли, аждодлари ҳатто Худоёрхонга бориб туташадиган хонадоннинг қизи бўлган. Фафур ака ўша хонадонга бориб аямизни ёқтириб қолганлар. Фафур ака ўшанда ҳам доврўғли шоир бўлган. Муҳаррам аянинг оталари: “Маъқул” деб шоирни куёв қилишга рози бўлган экан. Муҳаррам аямизнинг оталари қизининг сепига Куръони Каримни ва Бедилнинг бир китобини кўшиб берган экан...

Биз бу гапдан анча таъсирландик. Фафур аканинг Бедил ижодидан ниҳоятда кўп баҳраманд бўлганидан хабардор эдик. Ўғилларидан бирининг номини Мирза Абдулқодир деб атаганлари боисини эса энди билдик.

Абдулла ака Фафур аканинг Миша деган сартароши билан қилган гурунгларини, сўнг Мирзоулуғ ўша чоғлар шоир вафот этганида омонат дафтарчасида бор-йўғи 2 минг 600 сўм қолганини айтганини эсладилар.

— Фафур ака болаларини ҳалол ризқ-насиба билан боққанди — деб давом этди Абдулла ака. — У киши мутлақо бой бўлган эмас. Ўша 2600 га ўшанда берса — битта “Запорожец” берарди. Шоирнинг уйда ҳар куни саккизта қозон қайнаган, уйдан одам оёғи узилмаган. Меҳмонлар, мухлислар дегандай... Шоир кўп ҳолларда бозорни ҳам ўзи қилган. Еганичган, ичирган, дастурхони ҳамиша очиқ бўлган. Бун-

дай одамда пул турармиди! Ҳатто кўпинча айтишадики, Фафур ака гонорарини олдиндан олиб кетарди, деб. Ҳа, ҳақиқатдан шундай бўлган. Фафур ака радио-да шеърни ўқиётиб, лентага ёздириб бўлгунча, муҳарриру ҳисобчилар қалам ҳақини тайёрлаб қўйишган. Шоирнинг шунга эҳтиёжи бўлган-да. Бориб бозор-учарни шу билан қилган-да.

Абдулла ака яқинда Мирза Абдулқодирни бир мажлисда кўриб қолгани, бир фурсат гурунглашганини айтди. У “Шум бола”нинг Абдулла Орипов сўзбошиси билан чиққан нашри учун миннатдорлик билдирибди.

Холмамат боядан бери гап Фафур Фуломнинг буюклигию инсоний қиёфаси ҳақида кетаётгани учунми:

— Шу Шум бола Фафур аканинг ўзи эмасми? Фафур ака ҳам жуда шўх бўлган дейишади, — деб қолди.

— Айни ўзи, — деб тасдиқлади бу гапни Абдулла ака мийиғида кулиб. Ҳаммамиз кулишдик. Сўнг шоир Фафур Фуломнинг шумликлари ҳақида Абдулла Каҳҳордан эшитган гапларни сўзлаб берди:

— Абдулла аканинг ҳозир музейга айланган уйида, иккинчи қаватда гурунглашиб ўтирардик. У киши бетоб эдилар. Оёғининг бир чеккаси, бармоқ учига майдагина яра чиқа бошлаган экан. Қанд касали бор эди.

— Назаримда, шу жимжилоқдай яра-ча мени олиб кетади-ёв, — деди. Ҳақиқатдан ҳам шундай бўлди... Ўшанда Абдулла ака кроватда ётар, мен ёнларида эҳтиром кўрсатиб ўтириб, гурунглари тинглардим. У киши секин-секин Фафур аканинг шумликларидан сўзларди.

30-йилларда Чимёнда шоирларга ўтовлар тикиб берилиб, ҳаммалари бир жойда Пушкинни таржима қилишган. Ўшанда Ойбек кун бўйи ўтовдан ташқари

чиқмай “Евгений Онегин”ни таржима қилган. Бошқа шоирлар бир варақ-икки варақ келадиган шеърларни таржима қилишиб, базми-жамшид қилишган, дам олишни ҳам қойиллатишган. Фафур ака эса атрофига йиғилганларга аския айтиб, кулдириб юраркан.

Ойбек домла бирор қувликни билмайдиган, содадил, кўнгли беғубор одам бўлган. Сўнг гап Ойбек домланинг «Навоий» романига кўчиб, Навоий бобомиз хақида сўз кетди. Абдулла ака:

— Мен ҳазрат Навоий бобомизга доир кўп китобларни ўқитганман. Ижодини умр буйи мутолаа қилиб келаман. Бироқ бир саволимга ҳеч жавоб ололмайман: Навоий ўз уйида, одамлар билан мулоқотда қайси лаҳжада, тилимизнинг қайси шеvasида гаплашган экан? Ҳанузгача бунга бирор аниқ жавоб ололмаганман. Мени шу нарса жудаям қизиқтиради. Албатта, Ойбек домла бунга анча яқин борган бўлсалар керак. «Навоий» романини ёзаётиб, кўздан кечирган манбалар орқали бу саволга жавоб топгандир. Бироқ асарда Навоий бобомиз лаҳжада сўзламайди-да...

Бобур бир-икки ўринда у зот Андижон шеvasида сўзлаган, деган. Лекин у пайтда Андижоннинг ўзи қайси шевада гапирган? Бу бизга қоронғу. Ўйлаб кўринг, ҳозирги Қарши, Самарқанд шеваларини. Ҳар ҳолда Ҳирот шеvasи ҳам шундан унчалар узоқ бўлмаса керак. Ҳозир Афғонистон шимолида яшовчи ўзбекларнинг тилида форсий, пушту тили элементлари кўпроқ сезилади...

Биз ўтирган ўша хонада Абдулла ака Мутаваккил Бурхонов билан биргаликда мустақил давлатимиз мадҳиясини ёзишган. Унинг мусиқаси ёзилган пианино ҳам шу хонада турибди. Уни консерватория музейи сўраган экан. Биз ўз уйингизда тургани яхши, дедик.

Эшик кўнғироғи жиринглаб, яна меҳмон келди...

Қайтар чоғимиз Абдулла ака доимий одатига кўра меҳмонларга тўн ёпди. Устоз ўзига совға сифатида берилган ёки турли сафарлар, учрашувлар чоғи эҳтиром рамзи сифатида елкасига ёпилган тўнларни уйига келган меҳмонларга кийгизиб, уларни хурсанд қилиб юборарди.

* * *

Уйга келаману ҳозиргина бўлиб ўтган гурунг таъсирида сеҳрга тўлиб ўтираман. Гоҳо Абдулла аканинг китобларини қўлга оламан. Бир пайтлар ўзимга ёд бўлиб кетган, энди эса баъзи мисралари хаёлимдан фаромуш бўлган шеърларни қайта-қайта ўқийман. Ўқийману бу шеърлар ёзилган ўша қирқ-қирқ икки йил аввалги лаҳзалар кўз олдимда жонлангандек бўлади. Биз талабалар бу шеърларни илк бор ўқиган, эшитган кезларимиз нақадар бахтли, бахтиёр ҳис этардик ўзимизни. Нақадар масрур эдик, бутун олам гўзал ва пурвиқор эди... Шоир айтганидек, гуё нурдан яралганди инсон деган зот.

Эҳ, у шеърлар ўқилган лаҳзаларнинг, давраларнинг шуқуҳини айтинг. Хақиқий шеърнинг нақадар буюк мўъжиза эканини қайта-қайта ҳис этарканмиз, дилимиз буюк бир мунавварликдан ёришиб кетар, олдимизда улуғ манзиллар турганига ишонар, ёруғ хаёллар гирдобида энтикардик.

Бугун-чи, бу туйғулар бугунги авлодларга ҳам азизми. Бу туйғулар уларга бегона эмасми? Улар ҳам биз туйган ҳайратни туядиларми?

Ушбу сатрларни ёзаётиб такрор-такрор ўзимга шу саволларни бераман. Шоир айтганидек: шеър баҳоси мухлисгадир тан.

Бу гўзал шеърият ҳеч кимни бефарқ қолдирмаган. Биз инсонга ҳаминиша улкан сабоқ берувчи шундай улуғ шеъриятни қўмсаб, шундай сеҳрли шеърларни битган шоирга интилиб яшадик.

«ТОЛСТОЙНИНГ НИЯТИ МЕНИ МАФТУН ЭТГАН»

Ўзбекистон халқ ёзувчиси

Шукур ХОЛМИРЗАЕВ билан суҳбат

— Шукур ака, биласизки, тарбиянинг воситалари кўп. Турли даврларда одамлар тарбиянинг турли усулларига мурожаат қилишган. Ҳатто тарбияда қайси усул афзал, деган баҳслар ҳамон тугагани йўқ. Сиз дунё адабиётининг мумтоз намуналари билан танишсиз ва бу асарларни яратган ижодкорлар ҳаёти, жумладан, уларнинг инсон тарбиясига муносабати ҳақида ҳам яхши биласиз. Хўш, Сизнинг бу масаладаги қарашларингиз қандай, уни қай тарзда баён этган бўлур эдингиз?

— Мен ҳам қай бир даражада «тарбия кўрган» одам сифатида, қолаверса, бир адибнинг Инсон тарбиясига ички бир эҳтиёж-ла қизиқиши тақозоси билан ушбу масала ҳақида ўйлаб-ўйланиб қолардим баъзан.

Кўрни кўзгаганингиз учун раҳмат.

Энди, буюк адибларнинг Инсон тарбиясига муносабати ҳақида сўз юритадиган бўлсак, камина жуда олислаб кетмай, кўшнимиз Русиянинг «олтин асри»да ижод этиб, «дунёнинг талай қисмини забт этган» Лев Толстой ҳазратларининг бу йўригдаги изланишларию хулосалари ҳақида гапирсам девдим. Ёки Жанубдаги кўшнимиз Ҳиндистоннинг «олтин даври» соҳибларидан Рабендранат Тагор (Тхакур)нинг бу борадаги изланишу топилдиқлари ҳақида гапирсамми? Эсларсиз: бу аллома адиб 30-йилларда бола тарбияси бобида маорифнинг тутумларини ўрганиш мақсадида янги Русияга келган ва «Русиядан хатлар» номли рисолаям битган эди.

Келинг, Толтой бобонинг этагини кўйвормайлик.

Маълумингиз, Толстой Ясная Полянада қўним топиб қолганидан кейин беихтиёр Инсоннинг ҳаётдаги ўрни, унинг Аллоҳга эътиқодлари, пироварди, «комил инсон» киму нимадан иборат ва ўша мақомга қандай етмоқ мумкинлиги ҳақида ўйлаб, «Тирилиш» романини ҳам ёзди. Унда бир помещикнинг бир замонлар қилган гуноҳини Ўзи олдида — айна чоғда Тангри қаршисида ювмоқ — покланмоқ учун қилган саъй-ҳаракатлари, ўртаниб тортган изтироблари тасвирланади. Шуниси ажойибки, унга — ўша бош қаҳрамонга (исмлар ёдимдан чиқади-да! Моҳияти қолаверади — нима қилай?) бу борада ҳеч ким, ҳеч бир зот маслаҳат бермаган, дейлик, ғойибдан қандайдир ваҳий-да келмаган. Ҳа, у Ўзи-Ўзлигини поклаш, аниқроғи, ниҳоят, Инсон номига муносиб бўлмоғи учун шу йўлни тутди...

Офарин! Унга эмас, уни Яратган зотга офарин!

— Шукур ака, бир дақиқа. Ўша асарни мен ҳам ўқиганман. Яхши. Лекин, баъзи жойлари одамни ишонтирмайди-да. Масалан, ўша Маслованинг орқасидан сургунларга бориб юришлари қандайдир...

— Тушундим. Сиз-ку — сиз, ўша асар эълон қилинганида, уни дастлаб ўқиб чиққанлардан бири Антон Павлович — Чехов жаноблари ҳам, масалан, «мен фақат ўша мурданинг ётиши тасвирларига ишондим. Мурдани қандай гўзал тасвирлаган. Бошқаси...» ва ҳоказолар деган эди.

Бу — табиий ҳол, албатта. Мен ҳам ишона қолганим йўқ Нехлюдовнинг хатти-ҳаракатларига...

Лекин, Толстойнинг НИЯТИ... мени мафтун этган. Ундай инсонлар инсонига топингим келган. Ҳа, ўша ИНСОНСЕВАРГА... Хуллас, тарбия отли мавзумизга қайтсак, Толстой Инсон Тарбиясига ўта-ўта жиддий ёндашган экан.

Унинг — минглаб «душлари» бор дворян-бойнинг деҳқон болаларини йиғиб, мактаб очиб, уларни ўқит-

ганини эсланг! Нима зарил келибди экан. Унга бу ишлар? Тагин денг, ўша жужуқларга дарслик китоблари ҳам ёзган-а?

Мактабда — ўзбекча дарслиklarимизда ўқиган-миз-ку: «Шер билан кучуквачча», «Айиқ билан икки дўст» ва ҳ.к. Нима кераги бор эди унга бу ташвишларнинг?!

Шу тобда ўзимизда — айна ўша 30-йилларда чиққан маърифатпарвар адибу шоирларимиз, борингки, зиёлиларимиз бўлмиш — Авлонийлар, Мунавварқорилар, Фитратларни эсламай бўладими? Ўз-ўзидан эсингизга тушиб кетади-я, тавба.

Ана, ўзим ҳам хиёл чалғидим... Гапнинг қисқаси, бу аллома адиб, бу дворян-бойвачча Баркамол инсоннинг шаклланиш жараёнлари ҳақида (инчунин Ўзи-ўзлиги ҳақидаям!) ўйларга толиб, шундай бир хулосага келади.

Мен бу хулосани «ўзлаштира гап» қилиб баён этаман. Мана, Инсон тарбиясига замин бўлгич омиллар бор: МАКТАБ (ўқитувчилар, сабоқлар...) бор, ОТА-ОНА (демак, жамият-қўй ҳам шу ҳисобга киради) бор. Тагин, умумий МУҲИТ-да мавжуд (давлат сиёсати, манфаатлари, ташвиқотлари...).

Бу УЧОВЛОН, аниқроғи, икковлон ёш вужуднинг камол топиши, баркамол инсон бўлиб етмоғи учун қўлидан келган ҳаракатни қилади: демак, ақли етган қадар (ўлигидан-да келиб чиқиб) тарбия беради... Аммо, — о, дунёи кўтир, — «тарбия топган» жужуқларнинг тўқсон тўққиз фоизи ота-онасига тортиб кетади.

Толстой ота-онасига тортмаган!

Қарабсизки, бири — анчайин помещик-дворян бўлиб етишибди, бошқа бирови яна «душ»лигича қолаверибди... Уларнинг ҳар иккисида ҳам БАРКАМОЛЛИК кўринмабди.

Толстой ҳазратлари бу ҳолга иқрор бўлганларидан

кейин куйидаги тезис-дастурни олға сурадилар: «ДЕ-МАК, ИНСОН — бўлажак инсон ЎЗИНИ ЎЗИ тарбия қилиши керак!»

Ўрисчасига: «САМОВОСПИТАНИЕ».

— Қаранг, масаланинг шу тарафи ҳақида жуда кам гапирамиз-а? Менимча, гап адабиётга келиб тақалди?

— Худди шундай... Чунки китоб ўқийдиган кимса — ёшми у, кексами у — қатъи назар, КИТОБ билан юзма-юз қолади. Ундаги — асардаги қаҳрамонлар билан ЎЗИЧА гаплашади. Орага биров тушмайди! Йўқ-йўқ. Китобхоннинг ўзи... ўзини тарбия қила бошлаганини сезмай ҳам қолади. Сиз айтган «турли усуллар»дан Толстой домла айни мана шу усулни «энг самарали усул», деб ҳисоблайди ва шунга буткул ишонч ҳосил қилади. Илло бу ҳолга ЎЗИ мисол — ўзлиги шоҳид...

— Шукур ака, илтимос, Сиз ҳам ўзингиздан-ўзлигингиздан бирон мисол келтириб ўтсангиз. Тарбия бобида.

— Энди мисоллар шу қадар кўпки, ҳатто қандай қадам босишим ҳам ўша — Адабиёт билан боғлиқ-дек...

Болалиқдан тушсам. Иккинчи курс... узр, иккинчи синфларда ўқирдим. Ўша ўзингизга маълуму машҳур «Икки сандиқ» эртақ-китобчани ўқиб қолганман. Бу тўғрида ёзганман ҳам... Унда, масалан, «Зумрад сув олгани жилғага тушса, гуллар эгилиб салом берарди», деган жумла бор. Ўлай агар, «гулларнинг эгилиб салом беришига» наинки ишониб қолган эдим, билъакс, уларни илгаригидан ҳам яхшироқ кўриб қолгандим. Оқшомлари баргаклари юмилаётган номозшомгулни кўрсам, «уйкута кетаётир», деб кулимсирардим. Кейин ҳовлининг чироғини ёқиб кўйсам, қурмағур номозшомгул очилиб кетарди-да, мен: «Алдадим, алдадим!» деб кулардим. Кейин унга раҳмим келарди...

Ёки бўлмасам, ўша... йўқ, иккинчими-учинчими синфнинг «Ватан адабиёти» дарслигида бўлса керак: Қуддус Муҳаммадийнинг «Бол ари» деган шеъри бор. Шеърнинг устида учиб юрган асалари билан атиргулларнинг расмиям солинган эди. Шеърда шундай сатрлар ҳам бор эди:

Бол ари, ҳой, бол ари,
Учиб ўйин сол, ари.
Боғчамизда яйрашиб,
Гув-гув нағманг чол, ари...

«Вей, асалари билан гаплашиш мумкин экан-ку?» деб ўйлаган бўлишим аниқ. Ўйламаган эсам-да, арилар билан гаплашадиган бўлувдим. Баъзан уларни қулаган бўлиб, шгу шеърни қўшиқ қилиб куйлардим. Ёки бўлмасам, ўша китобда Зафар Диёрнинг:

Тўрткўз итим ўйнайди.
Ўйнамасам — қўймайди...

деб бошланадиган шеърини ўқиганимдан кейин Қорабой деган маймоқ итимни янаям яхши кўриб қолгандим. Ўша йиллар итлар қулоғидан касал бўлишар, кейин қулоғи... осилиб, боши ҳам ўша томонга қийшайиб, ўлиб кетар эди. Во-о, ўша ит учун қанча қайғурганман:

Энди ким билан ўйнайман, Қорабой жўра,
Сени соғинаман, бир ўйлаб кўр-а...

Умуман, «Табиатни» дейишим мумкин — менга қайта бошдан севимли қилган, дўстга-ҳамроҳга айлантирган «мактаб ҳам, ота-онам ҳам» — аслида Адабиёт бўлади!

Энди, кап-катта йигит, ҳатто университетнинг қайсидир курсида ўқиётганимда Адабиётнинг менга дафъатан кучли таъсир этган моментларидан бирини айтиб берсам.

Ўшанда Ёзувчилар уюшмаси «Первомайский» деган кўчада — икки қаватли иморатда эди. Биз — то-

либи илмларни қайсидир домламиз оборган эдилар ўша ерга — қандайдир йиғинга. Шунда йўлакда сотилаётган китобларни кўриб, кимнингдир маслаҳати билан Эрнест Хемингуэйнинг янги чиққан икки жилдлик русча асарларини 25 сўмга сотиб олдим.

Квартирамга обкелиб, биринчи ўқиганим — «Иметь или не иметь» деган романи бўлди. Ўзбекчаси — «Гардкам!..»ми? Йўқ — «Бўлсанг-бўл, бўлмасанг-ўл». Асар асосан контрабандистлар ҳақида... Тағин унда Испан урушидан келган бир ногирон жангчи ҳам бор. У — таги журналист. Ўша йигит (тағин исми эсимда йўқ. Майли, кебқолар) бир куни денгиз ёқасида сайр қилиб юрганида, плашига ўраниб ўтиб кетаётган бир жувонга кўзи тушади. Жувон ҳам уни кўриб: «О, Генри!» деб изига қайтади. Кўришадилар. Йигит эслайди: бу — машҳур фоҳиша. «Қалай энди?» деб аҳвол сўрайди йигит. «Э, сўрама, уруш тугади-ю, қашшоқлик қачон тугар экан, ҳайронман», деб жавоб беради аёл. Кейин у: «Эй, Генри, мени бир кафега обкирмайсанми?» деб қолади. Йигит жилмайиб: «Юр, яхши бўлади-да», деб уни эргаштириб кетади. Кафедан кафе кўп. Битгасига кирадилар. Швейцарга плашларини ечиб беришади. Кейин ўзлари умумий залга ўтишади. Тамаки ҳиди, виски ҳиди! Фала-ғовур. Танца тушишаётир. Булар иккови ҳам уч оёқли стол ёнига бориб, виски буюришади. Бироз ичишганларидан кейин ўйин тушаётганлар орасидан журналистнинг бир-иккита таниши буларни кўриб қолиб, ёнларига келишади. Яна бироздан ичишади. Кейин улардан бири Генридан сўрайди: «Хоним билан рақс тушсак майлими?» Генри яна кулимсираб: «Ўзи билади. Ўзидан сўра», дейди. Фоҳиша шундай мамнун, чехраси очилиб кетган бўладики, жон-жон деб унинг қучоғига киради. Улар айланиб-айланиб кетишади. Булар гурунг қилиб туришади. Кейин уйинчининг шериги ҳам кетиб, Генри ёлғиз қолади. Тағин бироз отади-да, битта сига-

ретни чекиб бўлгунча, хонимни кутади. Хоним шод-масрур! У йигитдан бу йигитга, бундан яна бошқасига отилиб бориб, рақс тушаверади. Ниҳоят, Генри ярим жилмайиб, ярим хўрсиниб қўйиб залдан чиқади. Швейцардан плашини олиб кияди. Ҳақини тўлайди-да, унга яна ўн доллар узатади: «Менинг ким билан залга кирганим эсингизда бўлса керак?» — «Ҳа, сэр, эсимда. У қизни жуда яхши танирдим», деб жавоб беради хизматкор. «Чиқиб, мени сўраса, мана шу пулни унга беринг. Сўрамаса, обқўйинг, кейин бир киришда оламан». — «Хўп бўлади, сэр», деб уни кузатиб қўяди швейцар.

Орадан анча кунлар ўтгандан кейин Генрининг йўли тушиб, тагин шу кафега кириб қолади ва швейцардан: «Ўша хоним нима қилди залдан чиқиб? Мени йўқладими?» деб сўрайди. «Йўқ, жаноб (сэр). Кайфлари бор эди. Танишлари билан кетиб қолди», деб жавоб беради хизматчи. Сўнг Генрига ўн долларни узатади. Генри пулдан беш долларини унинг олдига ташлаб, чиқиб кетади...

Тамом.

— Буни ўқимаган эканман, Шукур ака. Хемингуэйнинг қаҳрамони жуда олижаноб йигит экан.

— Гап шунда-да... Шунинг ўрнида, ўша журналистнинг ўрнида ўзимизнинг йигитларимиздан биронтаси... келинг, ўзим бўлганимда, нималар қилган бўлардим? Тасаввур этиш қийин эмас. Авваламбор, фоҳишани бунақа даргоҳларга етаклаб кирмасдим. Хўп, етаклаб кирганимдаям унинг бировлар билан танса тушиб кетишига қараб турмасдим. Ниҳоят, унинг йигитдан йигитнинг кучоғига ўтаётганини кўриб, тоқат қилолмасдим-да, уч оёқнинг устидаги бутилкани олиб, секин уларнинг ёнига борардим. Ана тўполон — мана тўполон...

Ёки, ёки анову швейцарга мени эсидан чиқарган аёлнинг эсига яна тушиб қолиб, мени суриштирға-

нида: «Бериб қўйинг», деб ўн доллар берган бўлур-мидим? Тошни берардим...

Э, яна буёғиям қизиқ: бирон ҳафтадан кейин ўша кафега қайтиб кириб, ўша жонон мени сўраган-сўрамаганини суриштирганимда, ўзбек швейцар нима деб жавоб берган бўлур эди?

Бу ёғини тасаввур этишни Сизга қўяман...

Ўшанда жуда ёлғизликни ҳис этганман. Ўзи, ҳақиқатан ҳам ёлғиз ўзим эдим квартирамда. Ўзиму китоб! Ўзиму Генри билан фоҳиша... Ўзлимим ҳақида кейин қанчалар изтироб билан ўйлаб қолганимни тасаввур этишингиз қийинмас. Ўзимни шу қадар юраги тор, яна алламбалолардек ҳис қилгандимки, қўяверинг.

Кейин, табиий равишда, ўша журналистдай Одам-Инсон бўлгим келган эди-да! Тағин денг, ўша пайтда — ўша йилларда совет сиёсати ҳар сония миямизга қуярди: «Америка — империалистик давлат. Чириб бораётти. Халқи жоҳил ва оч. Уларда бўрилар қонуни амалда! Бир-бирини ейиш пайида кун кўрадилар!» ва ҳ.к.

Бадиий асар — Китоб — Адабиёт... менинг кўзимни очиб юборган эди, десам ишонасизми?

Мана — Адабиётнинг кучи.

Мана, у билан ёлғиз (атрофда одамлар бўлсалар ҳам, барибир ёлғизликда суҳбатлашасан асар қаҳрамонлари билан) қолганимда кўнглингдан кечадиган — киши билмас ўйлар-хаёллар, мулоҳаза-фикр, ҳатто — тақлиду қиёлашу қиёсланишлар...

Бир олам ТАРБИЯ беради (ҳар йўсинда) бу мўъжиза-Адабиёт! О, унинг садағаси кетай... Шу ерда «мисол»га нуқта қўйиб, бошқа бир нарсани айтсам, майлими?

— Қани-қани?

— Бундан уч-тўрт ой муқаддам десаммикан, телевизорда — хато қилмасам, — Алишер деган укамиз

«АДАБИЁТ» мавзуида давра суҳбати ўтказди. Ҳим, ўртада яна иккита йигит: бири — шартли равишда қораловчи, бири — оқловчи. Уларнинг ортида — йигит-қизлар...

Ўшанда пачоққина, сурроқ кулимсираб турган бир йигитча бошловчининг саволига жавобан — тахминан шундай деди: «Адабиёт менга керак эмас. Менинг мақсадим бор, компьютерни ўрганаман. Шу мақсадимга мос келадиган илмий қўлланмаларни ўқийман. Мақсадимга, албатта, етаман!»

Мен ўшанда ўзимча шивирладим:

— Мақсадингга етарсан-у, аттанг, барибир одам бўлолмас экансан-да, нодон. — Кейин жаҳлим чиқа бошлади. — Унинг ишшайиб туришини қара. Худди бир нарсани қойил қилиб қўйгандай... Оббо, қаердан чиқди ўзи бунақа гаплар-а: «Ҳар кимнинг ўз ФИКРИ бўлиши керак!» Ҳа-ҳа-ҳа, фикри бўлиши керак!

Лекин оламда шундай ҳақиқатлар борки, жумладан, Яхшилигу Ёмонлик, Нодонлигу Жоҳиллик, Раҳм-шафқату буларнинг акси... Бу тамойилларга нисбатан ҳар хил эма-ас, БИР хил фикр, бир хил кўзқараш бўлиши керак-ку! Акс ҳолда...

...Урғочиси ғажийётган сўнгалки тишлаб тортиб олган йиртқич сиртлондан нима фарқимиз қолади?

Ҳа, бунақа — нигилист йигитчалар ўз МАҚСАДларига етиш йўлида сўнгалдан каттароқ ўлжаларниям ўмариб кетишлари мумкин... Раҳмдиллик? Нега раҳмдил бўлишлари керак? «Мақсад» йўлида олға босаётган шоввознинг бировга меҳр-шафқат кўрсатиб ўтиришга вақти йўқ, ахир! Ёхуд бир мунгли — қайғулардан ҳикоя қиладиган мумтоз мусиқа янграётир дейлик. Уни тинглашга вақти борми унинг? Вақти бўлган чоғдаям тинг-ла-майди. Ахир, бу куй уни ўйлатади... Унга эса, ўйлатмайдиган, МАҚСАД сари юришига кўмак берадиган ё кайфини чоғ қиладиган енгил, ўйинқароқ ва қичимол қўшиқлар керак...

Юнусобод бозорига кираверишда ҳар гал эшита-ман шундай қўшиқларни: «Оқшом кел, бир маза қилайлик...», «До-од», деб чинқириб қўяди мусиқа ёзилган кассеталарни сотаётган йигитча гижинглаб. Унга бошқа шериклариям қўшилади ва ўша кассета-ни харид қилишади... Ҳа бизнинг ўша — МАҚСАД сари интилишга аҳд қилган пучуқ йигитчамизнинг ўзига хос маслақдошлари — булар...

Й-ўўқ, бунақалар билан бир окопга тушиб қолиш-дан Худо асрасин. Мисол учун-да...

Унга жон керак: мақсад сари интилиши учун... Ҳимоя, дўстни ёлғиз қолдириш?

А, нима бўпти!

Даҳшат-а?

Ўша кўрсатувнинг охирида яна битта — қандайдир саволга ўша йигитча шундай жавоб берди: «А-а, «Ўтган кунлар»ми? Ўқимаганман. Отебк («Отабек» эмас) деган йигитнинг фожиаси ёзилган эмиш. Телевизорда кўзим тушган... Йўқ, ўқимайман. Ахир, айтдим-ку, менинг адабиётга ям ўз нуқтаи назарим бор. Ўз фикрим бор...»

Вассалом.

Кейин бошловчимиз ҳам, назаримда, қовун туширдилар. «Мана, маълум бўлдики, — дея палағда-гина товушда хулоса ясай бошлади бошловчи ука-миз, — ҳар бир масалага ҳар хил ёндашиш бўлгани-дек, адабиётга ҳам икки хил қараш мавжуд экан. Бу — табиий ҳол...»

Э, бекорларни айтибсиз!

Тавба.

— Шукур ака... Бундан анча йиллар бурун чиққан бир маъруза-мақолангиз «Адабиёт ўладими?» деб ном-ланган эди. Орадан шунча йил ўтди. Ҳақиқий адабиёт тақдирига доир мунозаралар эса ҳамон давом этиб келаяпти... Ҳаваскор шоиру носирлар топса — ўз пу-лига, топмаса — уддабурролик қилиб — ўзига яқин

ташкilotларнинг бошини қотириб, машқларини китоб қилиб чиқараяттилар. Ҳатто баъзилари ўша — бир пулга қиммат китобларини кутубхоналарга жойлаштириб пул ишлаёттирлар... Шу ўринда иккита нарса ўйлантиради. Биринчиси — уша пул қайси манбадан олинишидан қатъи назар, барибир — жамиятнинг бойлигидир. У беҳуда совурилаяпти! Иккинчиси: майли, қоғоз, босмахона ҳақини айтмаган тақдирда ҳам, уларни китоб қиёфасига келтириш учун нашриётларда меҳнат қилаётган қанчадан-қанча ижодкорлар ақлий меҳнатларини самарасиз ишга сарфламоқдалар... Боз устига ҳақиқий адабий меҳнат билан қиёмига етмаган асарларини журналларда, китобларда турфа жанрлар билан бостириб, ўқувчилар дидини ўтмаслаштираётганлар-да, йўқ эмас.

— Аввало, ўша маърузамга «Адабиёт ўладими?» деб ном қўйган бўлсам, бу — Адабиётнинг куни тўлаётганидан хавотирга тушганимдан эмас эди! Мен ушбу сарлавҳани қўштирноқ ичига олган эдим ва бир-икки саҳифадан кейин шу мазмундаги гаплар қулғимга чалинаётганини илова қилган эдим. Шу боис бировнинг гапини қўштирноққа олиб, сарлавҳага чиқаргандим. Зеро, бу сарлавҳа ўқувчилар диққатини кўпроқ тортса ўзига, деган ниятим ҳам йўқ эмас эди.

Сиз таъкидлагандек, маъруза-мақолага (маърузанинг учдан бири ўшанда «ЎЗАС» саҳифаларида қисқариб чиққан) нисбатан турли-туман муносабатлар билдирилди. Ҳатто битта тузуккина ёзувчи укам: «Шукур ака, адабиёт ўлмаслигини биламан. Шунинг учун ўша йиғинга бормай қўя қолдим», деган эди. «Ажаб, мен буни билмас эканманми?» деб кулимсираб қўйган эдим мен ҳам...

Адабиётнинг ўлими — Инсоннинг ҳалокатига тўғри келади: илло бу инсониятнинг тадрижий тақомилидаги ақлий ва ҳиссий Ўсувининг ҳосиласидирки, Инсон ундан кечиб орқага — ибтидоий

сезимлару фикрлаш тарзига қайтолмайди. Биль-акс олға бориб, Адабиётнинг янгидан-янги им-кониятларини очадики, Адабиёт, ўз навбати-да, ана шу Инсон(ият)нинг ақлий ва ҳиссий такомил даражасини ойнадагидек кўрсатиб ту-ради: булар — узангги-йўлдошдир.

Энди бозор иқтисоди шароитида ҳар хил қорала-маларнинг китоб ҳолида чиқиб кетаётганига келсак, бундай муаллифларга эргашаётган айрим ёзувчилар-ни ҳам ана ўша «ҳаваскорлар» сафига қўшмоқ керак. Чунки уларнинг адабий савияси ҳам, ном чиқариш-га ишқибозлик даражалари ҳам бир хил.

Шу тобда раҳматли Асқад Мухторнинг бир му-лоқотда айтган гаплари ёдимга тушиб кетди: айт-масам бўлмас... «Асқад ака, — деб сўраганман мен, — нимага бу одам чол-мўйсафид бўла ту-риб, бунчалар нодон-а?» Асқад ака жавоб бер-ганлар: «Чунки, Шукуржон, улар ёшликларида-ям нодон эдилар. Демак, нодон ёшлардан доно қариялар пайдо бўлмас экан». Зўр гап-а?

— Асқад ака — донишманд одам эдилар-да!

— «Хўш» деганингиздан билдик — ўзбек экан-сиз, деганларидек, бир-биримизни тушундик. Энди мен сизга бир эмас, иккита мисол айтаман-да, кей-ин биргалашиб ўйлаб кўрамиз... Остап Бендер ролини кинода ўйнаган машҳур актёр, ҳозирда режиссёр (исми нимайди? Руревми, Гуревми — шу-да!) теле-визорда мухбирга интервью берар экан, «Нима учун бемаза сахна асарлариям кўпайиб кетди?» деган са-волга анча ўйланиб қолиб, афтидан не-не андиша-лар билан шундай жавоб берган эди: «Бизда цензура йўқотилди. Бу, бу — жуда яхши иш бўлди. Аммо ле-кин бадиий асарни ўқиб чиқиб, мулоҳаза билдира-диган, керак бўлса — уни таҳлил қиладиган, керак бўлмаса — қайтариб юборадиган зукко муҳаррирлар ҳам ғойиб бўлишди. Ёзганингни чиқаравер — қўлингдан

келса, демократия замони бу!» дейилди, демак. Ана шунинг учун «Яхши асар» билан «Ёмон асар»нинг фарқига боролмай қолдик. Бу соҳада «замона — зўр графаманники ё пулдорники бўлиб кетди».

Бу теран ва аччиқ мулоҳазалар — боёқиш режиссёрнинг юрагидан ситилиб чиққан дард — бизнинг ҳам дардимиз эмасми?..

Энди, иккинчи мисолни айтаман. Бир куни Антон Павлович шогирди Бунин билан Қора денгиз соҳилида сайр қилиб юриб, иттифоқо тўхтаб қолишади. Толстой... Лев Толстой сув ёқасидаги бир қояда қоядек бўлиб ўтирганмиш. Оппоқ соқоли елпиниб, елкаларига учармиш. Чехов ўзига хос назокат ва дўхтирларга хос хотиржамлик билаб дебди: «Иван, Толстой қариди. Яқинда ўлади. Биласанми, унинг ўлими мени унчалик ҳаяжонга солмайди. Бошқа нарса ҳаяжонга солади: адабиётимизда қаланғи-қасанғи ёзувчи, хомхатала асарлар бодраб кетади. Диднинг бузилиши бошланади. Демак, одамга зиён етади... Толстойнинг авторитети адабиётимизни ана ўша лойқа оқимлар босқинидан асраб турибди ҳозир...»

...Буюк авторитетлар, Адабиётни виждони пок ҳолда кўтариб тургувчи билимдон истеъдод соҳиблари... Қани? Қаҳҳору Ойбек қаторидаги чинорларимиз қулаб кетди. Танқидчи-адабиётшунос олимларимиз ҳақидаям шу гапни айтиш мумкин. Масалан, Озод ака Шарафиддинов батамом публицист бўлиб олдилар. Домла Кўшқонов анчайин ҳаваскор адибнинг ҳам бошини силаяптилар, холос. Умарали ака шоирона эҳтиросларга бериладиган бўп қолдилар. Норбой ака, умуман, сафдан чиқиб кетди. Иброҳим Фафуров бошқа йўлда ижод қилаяпти. Қозоқвой Йўлдошев зўр-у, баъзан унинг шахсий «мен»и «шунос»лигини босиб кетади...

Хаёл қиламанки баъзан, азиз умрларини адабиётимизга тиккан бу олимларимиз худдики селдан —

бўтана тўлқинлар қаъридан соҳилга чиқиб бир қаттиқ силкинишда анча-мунча лойқа сув зарраларини сочиб ташлаб, атрофларга чимирилиб қараган тулпордек, би-ир силкени-иб олсалар, олам гулистон бўлиб кетадигандек.

Аммо айна чоғда сезиб ҳам тураман: буларнинг ортида суюнадиган тоғлари бўлиши билан бирга қўллари ҳам узун — нашриёту журналларга бемалол етадиган бўлиши керак... Ўзини ҳурмат қиладиган ёзувчи ҳам йирик жанрдаги ҳар қандай асарини шу соҳа мутахассислари муҳокамасига қўймасдан эълон қилиб юборишни... ор билгани тузук.

Ҳа, шундай бўлиши керак. Акс ҳолда китобхоннинг савияси — бизнинг савиямиз орқага кетиши тайин... Ҳолбуки, биз комил инсон, баркамол жамият йўлини тутганмиз. Шундайми?

— Албатта... Чарчатиб қўймадимми, Шукур ака?

— Йўқ.. Айтдим-ку, бу масалаларда маслаҳат беришга мен ҳам «ёшлик қиламан». Сиз айтган муаммоларга бирмунча муносабат билдирдим, холос.

— Майли. Сўхбатингиз учун, раҳмат, Шукур ака.

— Сизгаям...

АДИБНИНГ КҮНГИЛ ЧИРОҒИ

Соч-соқоли оқ, юзидан алломалик нури балқиб турган хушрўй бу инсон, замондошларининг этироф этишича, бир қарашда қаттиққўл, сиёсатли одамга ўхшаб кўринса-да, гоят зийрак, кўнгли очиқ, адабиётга кириб келаётган истеъдодли ёшларни астойдил қўллаб-қувватлайдиган инсон бўлган экан.

Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий ва инсоний қиёфасини тавсифловчи бу чизгилар нақадар ҳаётий эканини адиб умрининг сўнгги икки-уч йилидаги ўзим гувоҳ бўлган бир-икки воқеа мисолида ҳам рўй-рост кўриш мумкин, деб ўйлайман. Ўшанда — бундан қирқ бир йил муқаддам Абдулла Қаҳҳор деган ном ўзбек миллий адабиёти доирасидагина эмас, собиқ иттифоқ кўламида ҳам алоҳида эътибор билан тилга олинарди. Асарлари хорижий тилларга таржима қилинган, “Сароб”, “Кўшчинор чироқлари” романлари, “Ўтмишдан эртақлар” қиссаси, ўнлаб машҳур ҳикоялар муаллифи бўлган адибни адабиёт мухлислари бениҳоя севишарди, китобхонлар асарларини қўлдан қўймай ўқишар, драмаларини завқланиб томоша қилишарди. Радио тўлқинларидан “Шоҳи сўзана”, “Оғриқ тишлар”, “Аяжонларим” каби пиесалар, “Синчалак” қиссаси асосидаги радио спектакллар тез-тез таралиб турарди.

“Тобутдан товуш” спектакли Ҳамза театри сахнасидан олиб ташлангани ҳақида ҳар хил гаплар ҳам юрарди. “Литературная газета” саҳифаларида босилиб турган ижтимоий-маънавий мавзудаги ўткир мақолалари эса муҳим янгилик сифатида кутиб олинарди. Адиб бу мақолаларида республикада айтиш қийин бўлган, бироқ одамларнинг ҳаёт тарзларида юз кўрсатаётган ижтимоий муаммоларни ҳозиржавоблик билан тилга оларди. Бу гаплар ҳар қанча тағзаминли,

пишиқ-пукта асосларга эга бўлишидан қатъи назар мустамлака республиканинг расмий идораларида хушланмай қабул қилинади. Шунга қарамай, адибнинг эл орасида, айниқса, адабий жамоатчилик ўртасида обрўи баланд эди. Одамлар дилидаги оғриқли гаплар жамиятнинг виждони сифатида адиб томонидан ошкора айтилиши барчани руҳлантирар, эзгуликка ишонччи муштаҳамлар эди.

Кўпчилик адибнинг катта шухрат қозонишига сабаб Абдулла Қаҳҳорнинг ёзувчилардан биринчи бўлиб, руҳий қашшоқлик, моддий дабдабазлик кетидан қувиш, порхўрлик, таниш-билишлик, алдамчилик каби ижтимоий иллатлар ҳар қандай тузумни ичидан емириши мумкинлигини ўз асарлари орқали кўрсатишга ҳаракат қилганида, деб биларди. Ёзувчи жамиятнинг онгли аъзоси сифатида ҳаётдаги мана шу жараёнларни фош қилишга, адолатни ҳимоя этишга ҳаракат қилгани катта ибрат эди.

“Қиз-жувонларнинг гўзаллиги пахта жўякларида қолиб кетмоқда” деган гапни ҳам биринчи бўлиб Абдулла Қаҳҳор айтган. Бундай ўйлаб кўрсангиз, бу гап аслида эндиликда кескин қораланган пахта якка-ҳоқимлигига, собиқ иттифоқнинг бу борадаги мустамлакачилик сиёсатида кескин бир эътироз бўлган. Шунинг учун ҳам маҳкамачи тўралар адибнинг ҳар бир гапини оғринмасдан қабул қилмаганлар.

Истиқлол орзусидаги минг-минглаб оддий одамлар эса адибни ана шу ҳақгўйлиги учун қадрлашар ва олқишлашарди. Маҳаллий тўраларнинг ҳайиқиши шундан эди. Аслида ўша замоннинг катта-кичик раҳбарлари ҳам ич-ичидан адибнинг бу гаплари тўғрилигини билишган, бироқ Москванинг қаттиқ назорати остида буни очиқ эътироф этиб бўлмасди. Адиб ва раҳбарлар ўртасидаги хушомадгўй таъмагирларга эса мана шу керак эди. Улар сувни лойқалатиб, орани бузишга ҳар дақиқада ҳозир у нозир эдилар.

Шундай кунларнинг бирида ҳозирги Амир Темур хиёбонида жойлашган университетнинг филология факультетида таниқли ёзувчи Пиримқул Қодировнинг эндигина эълон қилинган “Қора кўзлар” романи муносабати билан бир учрашув бўлди. Унга Пиримқул аканинг устози сифатида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор ҳам ташриф буюрди. Миллат ифтихорига айланган адибнинг бу ташрифини талабалару домлалар худди байрамдек қарши олишгани, учрашув ҳаммага зўр кайфият бағишлаб, руҳимиз кўтарилиб кетгани кечагидек эсимда.

Адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов олиб борган ва янги роман ҳақида тўлқинланиб сўзлаган бу учрашувда айтилган ҳар бир гапни жон қулоғимиз билан эшитишга ҳаракат қилардик. Абдулла ака сўзга чиққанда талабаларнинг чуғур-чуғури босилиб, залга жимлик чўкди. Абдулла Қаҳҳор нима деркин, деган ўй ҳамманинг фикри-зикрини забт этган эди. Сочлари оқарган, юз-кўзларидан нур ёғилиб турган Абдулла ака ўзига ярашган бир ажиб вазминлик билан сўз бошлаб, ўзбек адабиётининг ривожи аксарият ҳолларда ёш ижодкорларнинг янги асарлари орқали намоён бўлаётганига эътибор қаратди-да, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов каби истеъдодли шоирлар, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Шукур Холмирзаев ва бошқа истеъдодларнинг ижодий истиқболи умид уйғотаётганини эътироф этиб ўтди. Адиб Пиримқул Қодировнинг янги асари ҳақида ҳам кўнгли тўлиб гапиргани эсимизда. Ўшанда эҳтимол ёзувчини ошириб мақтаб юбормадимми, дегандай андишада бўлса керак, янги асар ҳақида сўзлаётиб, “Пиримқул русча фикрлаб, ўзбекча ёзади”, деб кулиб қўйганди. Бу Пиримқул аканинг узоқ йиллар Москвада ишлагани учун бир дўстона ҳазилми ёки ҳақиқатан ҳам асарнинг айрим қаҳрамонлари талқинида бу ҳол сезилиб қолган бўлса, шунга ишорами,

билолмаганмиз. Эҳтимол, бу катта адибнинг шогирдларига дўстона айтган сабоғи бўлиши ҳам мумкин. Дарҳақиқат, Абдулла аканинг устозлик меҳридан баҳраманд бўлган шогирдларнинг эътироф этишича, ўша йилларда адабий муҳитда “Абдулла Қаҳҳор нима деркин?” деган ибора кенг урф бўлиб, жуда кўп ёзувчиларни шошмашошарлик ва ижодий меҳнатга бепарволик билан ёндошишдан огоҳлантириб турган.

Талаба сифатида хотирамда муҳрланиб қолган воқеаларнинг иккинчиси олтмиш еттинчи йилнинг ўн еттинчи сентябрида Навоий номидаги катта театрда бўлиб ўтган Абдулла Қаҳҳор таваллудининг олтмиш йиллиги кечасидир. Ўшанда театрнинг иккинчи ошиёнасидан жой текканига шукр қилиб, юбилей кечасида айтилаётган ҳар бир сўзни онгимизга жойлаб олишга ҳаракат қилганмиз. Кечанинг нуфузини шундан ҳам билиш мумкин эдики, бу тадбир Константин Симонов таржимасидаги “Синчалак” повести билан жаҳон китобхонлари эътирофига сазовор бўлган, “Шоҳи сўзана” комедияси эса собиқ марказнинг давлат мукофотига сазовор бўлиб, Москва, Санкт-Петербургу бошқа шаҳарларнинг театрларида ҳам намоёиш этилган улкан адибнинг юбилейи эди.

Адиб ижоди ҳақида атоқли адабиётшунос олим Иззат Султон маърузаси тингланди. Ўшанда Иззат ака, бундай пайтларда кўпинча одатланиб қолинганидек, рус тилида эмас, соф ўзбек тилида сўз айтгани гулдурас қарсақлар билан олқишланган эди. Шундан сўнг Иззат ака ўз нутқини рус тилида ҳам баён этишга тараддудланаётиб: “Азиз ўртоқлар, ўттиз-қирқ йиллаб шу юртда яшасалар-да, тилимизни ҳанузгача ўрганмаганлар орамизда борлиги учун мен маърузамни рус тилида ҳам такрорлашга мажбурман!” дегани кўпларнинг хотирасида сақланиб қолган.

Узоқ-яқиндан келган ёзувчилар қутловидан сўнг ниҳоят Абдулла акага сўз берилганда театрга йигил-

ган бутун жамоатчилик адибнинг ҳар бир сўзини жон қулоғи билан эшита бошлади. Абдулла Қаҳҳор ҳеч қачон оддий, ҳамма ўрганиб қолган сўзларни айтмас, унинг ҳар бир чиқиши ва ҳар бир сўзи бетакрор бўларди. Адиб ўз эътиқодларига содиқ ҳолда ижодкорнинг жамият олдидаги бурчи, адабиётнинг умуминсоний вазифаларидан келиб чиқиб, ўз миннатдорлигини баён этар экан: “Мен қирқ йиллик ижодий фаолиятим давомида кўп иш қилолганим йўқ, чунки бу қирқ йилнинг кўпини тажриба орттиришга сарф қилдим”, деди бениҳоя улуғ камтарлик билан. “Азиз ўртоқлар!” — деб бошланган ана шу нутқнинг охири тахминан мана шундай мазмунда яқунланган эди: “Баъзи дўстларим сен хушмуомалаликни билмайсан, кўполсан, гапни эплаб гапира олмайсан, дейишади. Нима қилай феълим ўзи шунақа. Мен партиянинг “есть” деб честь бериб турадиган солдати эмасман. Мен партиянинг онгли аъзосиман!”

Бу гапдан сўнг зал бир тўлқинланиб олгандай бўлди. Бу гап кимгадир ёқди, кимгадир ёқмади. Аслида у қадар ёмон гап айтилани йўқ эди. Абдулла Қаҳҳор бор-йўғи: “Мен ўзим яшаётган жамиятнинг онгли аъзосиман” деган эди, холос. Бироқ бундан қирқ йил муқаддам шўролар салтанати энг гуллаган даврда жамиятнинг онгли аъзоси бўлиш мустамлакачи тўраларга очиқдан-очиқ ёқмасди. Шунинг учун ҳам адибнинг бу гапи жуда оғир қабул қилинди. Унинг ижодига, ҳар бир айтган сўзига “қора кўзойнак” билан қараш давом этди.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган журналист, таниқли адиб Алиназар Эгамназаровнинг эслашича, Абдулла ака “Тобутдан товуш” асари муносабати билан ижодкор талабалар ҳузуридаги учрашувларнинг бирида ўша пайтдаги мафкура раҳбарларини назарда тутиб: “Баъзилар ижодкорлар билан суҳбатда ўзларини худди салтанатни кифти билан тутиб тургандек

бўлиб гаплашадилар. Ахир Сиз бу салтанатни елкан-гизда тутиб турган бўлсангиз, биз ҳам шу иморатга гишт қўйиб келяпмиз-ку”, деган эканлар.

Абдулла Қаҳҳор билан боғлиқ учинчи хотирани эслаш эса оғир. Бу улуғ адиб вафот этган кун, уни сўнгги йўлга узатиш маросими. Шўро мафкураси шоввозларининг совуқ муносабати адиб билан видолашув лаҳзаларида ҳам тарқамаган эди. Буни шундан билдикки, ўша чоғлар Абдулла Қаҳҳор даражасидаги бирор атоқли арбоб ҳаётдан кўз юмса, бу хабар эълон қилиниши билан радио орқали мотам куйлари янграрди. Абдулла ака вафот этганда эса ундай бўлмади. Адибни сўнгги йўлга узатиш маросими ҳам одатдагидан ўзгачароқ — ҳозирги биржа маркази ўрнидаги эски концерт залида ўтказилди. Ижодкорлар, муаллимлар, талабалар, Абдулла Қаҳҳорнинг вафоти ҳақида эшитган ва кўнглида буюк адибга нисбатан эҳтиром сақлаган зиёлилар бу маросимга келишган эди. Биз атеизм руҳи уфуриб турган замоннинг ёшлари ҳам одатда бундай тadbирлардан четроқда юришга одатланган бўлсак-да, ўзимиз яқиндан билган, учрашувларида иштирок этган, китобларини севиб мутолаа қилган адибни сўнгги йўлга узатиш маросимида қатнашишни ўзимиз учун бурч деб билганмиз. Бошқача айтганда, ўша куни Абдулла Қаҳҳор гўё отамиздай бўлиб, бизни ҳам элга қўшган эди. (Ўшанда Ойбек домлаю Миртемир акаларни илк бор кўрганмиз. Ойбек домланинг концерт залига кираверишдаги айвонча устунига қўлини тираганча узоқ ўйга толиб турган ҳолати хотирамда муҳрланиб қолган. Орадан бир ойча ўтиб адабиётимиз Ойбекдек забардаст адибидан ҳам жудо бўлган эди).

Концерт залидаги видолашувдан сўнг Абдулла Қаҳҳор тобутини Форобий қабристони сари олиб бораётган одамлар оқими дарёдай тошди. Бу улуғ издиҳомда барча — ёзувчию олим, талабаю профессор,

оддий ҳайдовчию сотувчи, муаллиму шифокор— ҳамма теппа-тенг эди. Адиб тобути дастасига қўли тегиб қолишга интиланларнинг ҳаммаси унинг мухлислари, миллатдошлари, юртдошлари эдилар.

Улуғ адибнинг жисми тупроққа қўйилган маросимда ҳукуматнинг барча раҳбарлари иштирок этди. Атоқли ёзувчи Шуҳрат Абдулла Қаҳҳорнинг сўнгги кунлари ҳақида сўзлаётиб айтган гаплар қулоғимизда қолган. Адиб ўз умрининг сўнгги чоғларида Шуҳрат акага шундай деган эканлар: “Одамлар мени душмани кўп деб ўйлайди. Ваҳоланки, менинг душманним йўқ. Мен ҳам ҳеч кимга душманлик қилган эмасман. Мабодо бирор одамга қаттиқ гапирган ёки у ҳақда ёзган бўлсам, жоним ачиганидан, ўша одамнинг талантсизлиги ёки ёмон асар ёзгани учун шундай қилганман”.

Ўша куни кўпчиликнинг тилида юрган ва айтмасликнинг ҳеч иложи бўлмаган яна бир гап шуки, Абдулла ака ҳаётлик чоғларида: “Мен асло ўлимдан кўрқмайман. Бироқ ўлганимда фалончининг қабрим устида нутқ ирод этишидан кўрқаман”, дер эканлар. Тақдирнинг ҳазилини қарангки, ўша куни худди атайлаб қилгандек, Шуҳрат аканинг жуда кўпчиликни тўлқинлантириб юборган юқоридаги сўзларидан сўнг, ўша русийзабон ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг қабри устида сўз айтишга таклиф этилди...

Абдулла Қаҳҳор миллатпарварлик тимсоли эди. Адиб қалбидаги бу туйғу унинг Матёкуб Кўшхонов, Озод Шарфиддинов, Одил Ёқубов, Пиримкул Қодиров, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Шукур Холмирзаев каби жуда кўплаб ижодкор шогирдлари томонидан эъзоз ила шарафланди. Бу адибларнинг яратган асарлари, ҳаётий аъмоллари шундан далолатдир.

Адибнинг “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланиши истиқлолни соғиниб яшаган ва шўролар даврининг иллатларини фош этиб чарчамаган улуғ

ёзувчининг ватанпарварлик йўлидаги беқиёс хизматлари зарур даражада эътироф этилганининг шаҳодадир. “Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги Президент қарорида ёзувчи ижодий меросининг ёш авлодни Ватанга муҳаббат ва садоқат, миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш борасида муҳим аҳамиятга эга экани таъкидлангани ҳам бежиз эмас.

Адибнинг юз йиллиги юртимизда катта адабиёт байрами сифатида кенг нишонланди. Ўзбекистон Миллий боғида Абдулла Қаҳҳорнинг улкан ҳайкали қад ростлади. Адибнинг яқин сафдош ва шогирдларидан атоқли адабиётшунос олим, Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов ёзганидек, “Абдулла Қаҳҳор асарлари бугунги маънавий қиёфамизни шакллантиришда, қалбимизда одамийлик туйғуларини алангалантиришда, инсоний покликка доғ туширадиган ҳар қандай иллатлардан ҳазар қилишни ўрганиб олишимизда катта хизмат қилди ва бундан кейин ҳам хизмат қилади”.

Жамиятнинг онгли аъзоси бўлиб, ҳамيشа ҳақ сўзни айтиб яшашни ўзига ҳаётий аъмол деб билган улуг адибнинг кўнгил чироғи истиқлолдан дили нурафшон минг-минглаб қалбларга эзгулик ва адолат ёғдуларини сочишда давом этаётгани Абдулла Қаҳҳор умрининг боқийлигидир.

АБДУЛЛА ҚУТБ МАДРАСАСИ ТОЛИБИ

*Пиримқул Қодировнинг
“Амир Темур сиймоси” асарини ўқиб...*

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодировнинг “Амир Темур сиймоси” асари атоқли адибимиз истиқлол йиллари яратган «Она лочин видоси», «Тил ва эл» асарлари каби китобхонлар учун катта янгилик бўлди. Бу илмий бадиа Амир Темурдек буюк сиймонинг камол топишида зарур омил бўлган маънавий муҳит масаласига алоҳида эътибор берилгани билан диққатни тортади. Муаллиф бу ҳақда фикр юришиб шундай деб ёзади: *“Унинг отаси Тарағай баҳодир бутун Туронзаминга ҳоким бўлган Қорачорнўённинг авлодларидан эди. Темурбекнинг онаси Тегина бону Бухоройи шарифда шариат ишлари бўйича юксак лавозимларни эгаллаган Садри-Шариа Убайдулла Маҳмуднинг қизи эди... Парвардигор улуғ фарзандларни ота-онанинг улуғ муҳаббатидан яратади, деган ҳикматли гап бор. Тарағай баҳодир билан Тегина Бону орасида улкан бир меҳру оқибат бўлмаса, шаҳарлик аслзода қиз узоқ қишлоққа бориб яшаши ва гўзал табиат бағрида Темурбекдай бўлажак даҳони дунёга келтириши амримаҳол эди. Темурбек болаликдан ота-она бағрида жуда яхши тарбия олди. Ростгўй, ахлоқи пок, адолатли, диннатли ва меҳру оқибатли фарзанд бўлиб ўсди”.*

Мана шундай беназир муҳитда ўсиб-улғайган Темурбек ўн ёшида Кешдаги Абдулла Қутб мадрасасига ўқишга борган. Мударрислар унинг Куръон оятларини икки-уч ўқишдаёқ ёд олишини кўриб ҳайрон қоладилар. Ана шу йиллари бўлажак Соҳибқирон озарбойжон шоири Шабистарийнинг “Сирлар гулшани”

китобини севиб ўқиб, унинг кўп жойларини ёд олган экан. Вақти келиб жаҳонгирлик мартабасига эришган бобомиз Озарбойжоннинг Шабистар қишлоғидан ўтганда ўша китобни ёзган шоир турбатини сўраб-суриштиради. Маълум бўлишича, унинг қабри жуда қаровсиз ҳолда экан. Амир Темури фармон бериб, гўзал мақбара қурдиради, вақф ерлар ажратиб, ундан келадиган даромад ҳисобига зиёратгоҳни обод сақлашни буюради. Шу қишлоқлик олти мингдан зиёд аҳолининг ҳар бирига шоир ҳурмати учун беш мисқолдан олтин улашилади...

Асарда Амир Темури маънавий қиёфасини гавдалантирувчи муҳим чизги-деталлардан бири сифатида келтирилган бу маълумотни ўқирканмиз, бир ҳайратимизга ўн ҳайрат қўшилди ва беихтиёр Навоий ҳазратларининг ушбу лутфлари бежиз эмаслигига иқроп бўлди: “Темури Кўрагон — агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ ҳўб маҳал ва мавқеъда ўқибдурларким, анингдек бир байт ўқиғони минг яхши байт айтқонича бор”.

Адиб Соҳибқироннинг ёшлик ва ўсмирлик йиллари тасвирида Амир Темурининг буюк жаҳонгирлик рутбасига эришуви бежиз эмаслигига аҳамият қаратади, у китоб мутолаасини севишини, алломаларни жуда ҳурмат қилишини асословчи кўпгина тарихий манбаларга мурожаат этади. “Темури тузуклари”дек буюк асарни Амир Темурига раво кўрмаган хорижлик тарихчиларнинг (Бартолд ва Якубовский) бухтонларини пучга чиқарувчи мисолларни таҳлилдан ўтказди. Афтидан, “Темури тузуклари”ни Амир Темури ёзмаган дейиш буюк Соҳибқиронни марказлашган давлат асосчиси, улуғ маърифатпарвар сиймо эмас, балки ўзга мамлакатларни куч билан бўйинсундиришга ишқибоз шахс сифатида талқин этиш учунгина зарур бўлган кўринади.

Муаллиф ҳақиқатдан юз ўтириб, фирром сиёсат-

ни асослаш учун Соҳибқиронни саводсиз деб ёзган айрим шўро олимлари ғаламислигини фош этади. Аждодларимизга гайрикўз билан қараган бундай тадқиқотчилар “Амир Темур китобларни бошқаларга ўқиттириб эшитарди”, дея даъво қилишган. Соҳибқирон ўз юришлари чоғида зарурат юзасидан ислом уламолари, мулла ва қорилар, илмли, зеҳни ўткир кишиларга эҳтиёж сезган. Амир Темур солномасини ёзган барча тарихчилар унинг ўзи билан бирга Куръони каримни олиб юргани, бу муқаддас китобни ёд билган сиймо эканини қайта-қайта эътироф этадилар.

Агар саркарда қироатдан бош кўтармай барча китобларни ўзи ўқиш билан банд бўлса, унинг она юрти ва яна не-не элларни муғуллар асоратидан қутқариш йўлидаги халоскорлик фаолиятини ким амалга оширар эди? Китобларни шахсий котиблар ва қироатхонларга ўқиттириб эшитиш буюк саркардага давлат юмушларини бир зум ҳам эътибордан соқит қилмаслик учун зарур бўлгани ҳаммага аён ҳақиқат-ку!

Шўроларнинг тарихни ўз сиёсатига мослаб ўзгартириш йўлидаги бундай машғум идеологияси қатағон-қирғин даврининг ҳам асосий қуроли бўлган эди. Беҳбудий, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва улар сингари минг-минглаб миллат фидойилари “халқ душмани” деган сохта айбловлар билан отиб юборилгани асл сабаби уларнинг буюк боболари саводсиз, босқинчи ва талончи эмас, балки миллатпарварлар йўлини мудом ёритиб турувчи маёқ эканини жуда яхши билганларида эди. Билганлари учун ҳам ҳар қандай босқинчилик сиёсати, уйдирмалар томирига болта уриб, миллатни уйғотиб юборишга қодир зотлар эканлигидан чўчирдилар...

Пиримқул Қодиров бу асарида фақат адиб эмас, айни чоғда зукко тарихнавис эканлигини ҳам намоён этади. У Шомий ва Яздий “Зафарнома”ларини “Темур тузуклари”га қиёсан ўрганиб, Амир Темур

ҳаётининг ўта масъулиятли бурилиш палласи Шомий томонидан бир ўринда бутунлай тескари баён қилинганини аниқлайди. ”Шомий “Зафарнома”-сидан кейин ёзилган Яздий “Зафарнома”сида ҳам Темурбекнинг халқ озодлик ҳаракатига бошчилик қилгани ва Тўғлуқ Темурхон уни ўлимга буюргани мутлақо кўрсатилмаган“, деб ёзади адиб. Ёзувчи Темурбекнинг салтанат бошига келишига қадар бўлган ҳал қилувчи жанглар тафсилотини бир йўла бир неча манбадаги тарихий далиллар асосида, улардан босқичма-босқич олинган иқтибослар орқали холис баён этиб боради. Шу тариқа, китобхон кўз ўнгида Соҳибқирон ҳаётининг тўлиқ манзарасини гавдалантириб беради.

Пиримқул Қодиров зукко тадқиқотчи сифатида “Зафарнома”лардаги узилишларни тўлдириб ўқиш зарур бўлган жиҳатларни ҳам кўрсатади ва бошқа тарихшуносу адиблардан фарқли ўлароқ, Амир Темурни халқ озодлик ҳаракати майдонга келтиргани ва юзага чиқарганига алоҳида аҳамият беради.

Амир Темурнинг бир қанча ҳудудларни (Шероз, Ҳамадон, Кирмон каби вилоятлар) қурол кучи билан эмас, дипломатик йўл билан ўз қаламровига киритгани хусусида Шоҳ Шужонинг эътирофилари далил сифатида келтирилгани эса асарнинг илмий-бадий қимматини оширган. Исфаҳон ҳам бир неча маротаба жангсиз Амир Темур тасарруфига ўтган. Бироқ бу шаҳарни кўриқлаш учун қолдирилган Амир Темурнинг уч минг йигити ва шаҳар доруғаси тунда ухлаб ётган маҳали ўлдирилиши буюк жаҳонгирнинг қаттиқ ғазабига, энг катта хиёнат ва орқадан пичоқ санчиш деб баҳоланишига, исфаҳонликларнинг қатли ом қилинишига сабаб бўлади. Амир Темур бутун умр ўзининг барча давлатчилик ва ҳарбий юришларида адолат тузуқлари асосида иш тутиб келгани, кўп ҳолларда мардлик ва танглик, жўмардлик кўрса-

тиб айбдорларни кечирган бўлса ҳам асло хиёнатни кечира олмаслиги мана шундай воқеаларда аниқ намоён бўлади. Адиб тўғри баҳо берганидек, бу ҳол ўша замоннинг кўпгина вакиллари, шу жумладан Шоҳ Шужо томонидан ҳам хиёнатга қарши қаттиқ жазо сифатида баҳоланган.

Биз шу чоққача соҳибқирон Амир Темурни Ваннинг даҳо халоскори сифатида билардик ва буюк бобомизга шунинг учун ҳам катта эҳтиром кўрсатар эдик. Пиримкул Қодировнинг ўнлаб, юзлаб илмий ва тарихий манбаларни, игна билан қудуқ қазгандек, синчиклаб ўрганиши асосида ёзилган мазкур асарни ўқиб, унда иқтибос сифатида келтирилган аниқ далилларни кўздан кечириб, яна бир бор иқроп бўлаётирмизки, Соҳибқирон икки аср мобайнида мўғул босқинчилари асоратида азоб тортиб ётган Евроосиёдаги қанчадан-қанча мамлакатлар, хонликлар, князликларни чингизий Олтин Ўрда асоратидан батамом озод қилган ва шу элларнинг ҳам ҳақиқий халоскори бўлган улуг сиймо экан.

Амир Темурнинг жаҳон тақдирини ҳал этган ва тарихнинг буюк бурилиш нуқталарида амалга оширилган ҳал қилувчи муҳорабаларидан бири 1391 йили Волганинг чап соҳилидаги Кандирча дарёси бўйида, иккинчиси эса, 1395 йилнинг 15 апрелида Кавказ тоғларидан бошланиб Каспий денгизига қуйилувчи Терек дарёси бўйида юз берган эди. Кандирчадаги жангда Тўхтамишнинг енгилиб қочиши, адиб ёзганидек, тутқун элларни чингизийлар асоратидан қутқаришда янги саҳифа очган бўлса, Терек бўйида Тўхтамиш лашкарлари билан бўлган сўнгги муҳораба ва кўп ўтмай Сарой Беркадан Занжирсарой ўчининг олиниши, француз олими Люсен Кэрэн эътироф этганидек, Олтин Ўрданинг тиз чўкиб ўнганмайдиغان даражада тор-мор этилишига, рус князликларини озодликка чиқариб, бўлажак рус империясига

пойдевор қўйилишига шарт-шароит яратди.

Узоқ йиллар мобайнида тан олинмай келган ҳақиқат, ниҳоят, 2004 йили ёш тарихчи Михаил Арнолдов томонидан “Наука и жизнь” журналида мардона эътироф этилгани ибратлидир: “Куликово майдонидаги жангдан кейин... юз йил давомида Россия бирор марта ҳам Олтин Ўрда билан йирик тўқнашувга борган эмас. Аммо шу вақт ичида Олтин Ўрданинг ўзи тор-мор бўлиб тарих сахнасидан ғойиб бўлди. Бундан чиқдики, бизни кимдир ўзимизнинг иштирокимизсиз озод қилган экан-да? Ким у жўмард? Ким бўларди, айнаи ўша зот — кўп йиллар ноҳақ қоралаб келинган “буюк ва шафқатсиз” Амир Темур бизни озод қилган. Тўғрироғи, Олтин Ўрда зулмидан озод бўлишимизга олиб келган”.

Ҳақиқатни ҳеч қачон абадул абад йўқ қилиб бўлмаслигини кекса тарих ўтмишга адолат мезонлари билан ёндошувчи олим ва тадқиқотчиларнинг иқрорлари орқали яна бир бор намоён этди.

Пиримқул Қодировнинг ушбу асари, гарчи илмий-бади тарзида ёзилган бўлса-да, унинг ҳар саҳифасида буюк Соҳибқироннинг тафаккур дунёси, қалб тебранишлари, меҳр-муҳаббати ва изтироблари, қаҳр-ғазабини ҳис этиб турасиз. Бади худди гўзал бадий асар сингари ўқилади. Тарих сахнасида ҳаракат қилаётган буюк инсоннинг орзу-ҳаваслари, ҳалоллигу тантилиги, мард инсон сифатидаги ҳимматидан шодланиб, ёвуз кимсалар хиёнатига дуч келганда у билан бирга изтироб чекасиз. Назаримда, бу ҳақиқий бадий асарнинг хос хусусиятларидир.

Пиримқул Қодиров мана шу улуғ тарихни катта муҳаббат билан ўргангани ҳамда уни китобхонга жонли тарзда, содда ва самимий тилда ҳавола этгани ҳар жиҳатдан таҳсинга сазовордир. Адибнинг бу хизмати яна шу жиҳатдан эътиборлики, бугун Амир Темур тарихига доир китоблар, тарихий, илмий ва бадий

асарлар кўп ёзилмоқда. Бу ҳол Амир Темурдек буюк сиймо тарихини ўрганишда катта имконият бўлса-да, манбаларнинг ҳаммасини ўқиб, бир фикрга келиш оддий китобхон учун қийин кечади. Кўп ҳолларда, бу манбаларнинг турли даврларда турли қараш ва иқтидордаги муаллифлар томонидан ёзилгани учун ҳам ўқувчини бир қадар чалғитадиган ўринлар топилиб турибди. Шу боис, манбаларни катта тажриба ва салоҳиятга эга, тарихни яхши ўрганган адиб нигоҳидан ўтган ҳолда сайқалланиб китобхонга тақдим этилиши кўпчилик учун фойдалидир.

Яна, айтиш мумкинки, темурийлар тарихининг жонкуяр билимдони Пиримкул Қодировнинг ушбу бадиаси асосида киносанъаткорлар томонидан йирик маърифий филм яратишга ҳам эҳтиёж бор. Асарни мутолаа этишдан олинadиган энг катта таассурот шуки, соҳибқирон Амир Темур бутун умр Абдулла Қутб мадрасасида олган сабоғи — исломий қадриятларга эътиқод қўйиб катта иймон-эътиқод билан яшагани, куч-қудратни адолат ва ҳақиқатда, Аллоҳга бўлган ишончда, деб билгани туфайли Парвардигор у зотга улуғ зафарларни ёр этди. Шу эътиқодда собит турган Соҳибқирон авлодлари уч-тўрт аср мобайнида улкан салтанатлар тузиб, жаҳон тамаддунида ёрқин из қолдиришга муваффақ бўлдилар.

Бизга, ҳазрат Амир Темур авлодларига улуғ бобомиздан мерос бўлиб қолган табаррук сабоқ ҳам ана шудир.

ЎЗ ОСМОНИ БОР

Ўша куни — минг тўққиз юз тўқсон биринчи йилнинг бешинчи апрелида, офтоб чарақлаб, назаримда, бобоқуёш янада ўткирроқ ёғду сочаётгандек эди. Севимли шоиримиз Абдулла Ориповнинг элик йиллиги нишонланаётган кунлар давом этарди. Самарқанду Қаршида ҳаяжонли дийдорлашув, катта анжуманлар, шеърият байрами руҳида ўтган тантаналарнинг охирги куни кўҳна Шаҳрисабз элу юртнинг ардоқли шоирини соғинчли бир шукуҳ ила шарафлади. Учрашувлардан сўнг ижодкорлар Оқсаройнинг шундай биқинидаги хос ҳовлида кутиб олинди. Тошкентга қайтиш олдидан меҳмонлару мезбонлар буюк Соҳибқирон руҳи файзиёб этган мўътабар шаҳарга, унинг тирик обидаларига тўймай боқишарди. Бутун ижодида юрт озодлигини ташналик ила куйлаган ва бу туйғуни минг-минглаб қалбларда ниш олдирган Абдулла аканинг, ундан бениҳоя ифтихор этувчи юртдошларнинг чеҳрасини шоир юбилеи тимсолидаги шеърият байрами, ҳали кўпчиликка ноаён бўлса-да, яқинлашиб келаётган Истиқлол шукуҳи нурлантириб юборгандек эди.

Пойтахтдан шоиримизга ҳамроҳлик қилиб келаётган ижодкорлар қарвони сафида машҳур адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов, ҳассос шоиримиз Жуманиёз Жабборов, атоқли танқидчи Иброҳим Фафуров ва яна қанчадан-қанча таниқли олиму журналистлар, адабиёт мухлислари, ёш шоирлар бор эди. Қарши шаҳридан бу қарвонга қўшилган ижодкорлар орасида ҳали ўзини катта давраларда намоён этиб улгурмаган, бироқ шеърият оламида ўзига йўл ахтарётган истеъдодлар ҳам оз эмасди.

Оқсаройнинг кунгай томонидаги мўъжаз ҳовлида

ажиб кўнгилхушлик ила давом этаётган даврани таниқли шоиримиз Нормурод Нарзуллаев бошқариб борарди. Шу куни иштирокчиларнинг деярли ҳаммаси кўнглидаги эзгу сўзларни айтиб, Абдулла акани муборак ёши билан қутлашга муяссар бўлди. Кўпчилик унинг унутилмас мисраларини ёд айтиб, давра файзига файз қўшар, бошқа биров эса шоирга бағишланган шеъри билан кўнгилларни чоғ этарди. Абдулла Орипов ва унинг устозлари даврасида ўзининг нурсизгина ашъорини шеър сифатида тақдим этишга кўплар журъат этолмас эди.

Нормурод ака ҳурмату эътибор, янада аниқроқ айтсам, даврадаги сурур ва файзиёбликдан бениҳоя яйраб ўтирган устозларнинг табригу қутловларидан сўнг “яна кимга сўз навбатини берсам экан”, дегандек ёш ижодкорлар тарафга ҳам бот-бот қараб қўярди. Мен ўзини катта давраларда намоён этишга кўпинча ийманиб юрса-да, бироқ гўзал шеърлар битиб тенгдошлари орасида ўз овозига эга бўлган, айти чоғда шеър ва сўз қадрини бениҳоя юқори тутувчи ёш шоирлардан бирини имкон туғилгудек бўлса Абдулла акага яқинроқ таништириш ниятида эдим. Шу боис Нормурод акага: “Ҳол Муҳаммад Ҳасан ҳам бир сўз демоқчи”, дегандек имо қилиб қуйдим. Фурсати билан Ҳол Муҳаммадга сўз берилганда давра бирдан жонлангандай бўлди. Чунки унинг маънодор шеърлар ёзишини шу анжуманда иштирок этаётган Самар Нуров, Сувон Соқий, Исмоил Тўхтамишев, Муҳаммад Очил, Амир Худойберди, Норкул Тилов, Али Ниёз каби қашқадарёлик ижодкорлар илгаридан яхши билишар эди. Ҳол Муҳаммад табрик сўзини бошқаларни такрорламаган ҳолда оҳорли ифода этди:

— Устозларимиз бизга ҳар бир ижодкор ўз йўли, ўз овози, ўз услубини толиб куйласин, деб сабоқ бердилар, — деб бошлади у сўзини. — Тўғри, ҳар бир ижодкор шунга интилиб яшаши керак. Бироқ риёзи-

ётда шундай аксиома (исботсиз қабул қилинадиган фикр) бор: икки нуқтани туташтирувчи энг қисқа чизик, бу — тўғри чизикдир. Яъни бу икки нуқта ўртасидан ўтказилган бошқа барча йўллар ундан узун бўлади. Шеъриятда ўша энг қисқа ва тўғри йўлни топиш бахти Абдулла Ориповга насиб этган. Ҳарчанд уринмасин энди бошқа ижодкор Абдулла ака кашф этган ушбу йўлдан мукамалроқ иккинчи ё учинчи йўлни топиши даргумон. Шундай экан, биз аввало, устозимиз ижодининг асл сарчашмасини, унинг моҳиятини теран илғаб олмоғимиз керак. Шеърини сабоқни шу йўлда олмоғимиз зарур, деб ўйлайман...

Бу гап Озод акага ҳам жуда маъқул бўлди ва ёш шоирни синаш учун луқма ташлади. Бироқ шоир довдираб қолмади. Озод ака унинг жавобидан мамнун бўлди. Сўнг шоир “Йигитнинг” радибли бир шеърини ўқиди. Кейинчалик кўплаб тўйбоши суҳандонларнинг тилак сўзларига, хонандаларнинг машҳур кўшиғига айланиб кетган бу шеър ўшанда даврани янада жонлантириб юборган эди.

...Тивглаганни маст қиладиган,
Ғаюр дилин паст қиладиган,
Ағёрни-да дўст қиладиган
Тил-забони бўлсин йигитнинг...

Қавми бўлсин аридай аҳил,
Орасидан ўтолмасин қил,
Иймон қадар бутун, бедахл
Хур макони бўлсин йигитнинг.

... Бут имони бўлсин йигитнинг.
Ўз осмони бўлсин йигитнинг.

Ҳол Муҳаммад Ҳасан ўшанда ўзининг халқона оҳангларга эш бўлган шеърлари билан устозларнинг ҳам назарига тушди. Улуғ шоирнинг тўйи кунлари,

тантаналар авжида бундай истеъдодларнинг кашф этилиши халқимиз бағри теран чашмадай истеъдодларга бой экани, озгина рағбат бўлса, милтираб турган бу юлдузлар чарақлаб нур сочиши мумкинлигидан шаҳодат берар эди. Бу туйғу Абдулла аканинг ҳам кўнглини кўтариб юборди. Шу боис, менга юзланиб: “Бу шоирни менга бир олиб боргин”, деб тайинлади.

Ўша куни болалар Оқсаройнинг кунгай тарафидаги қизғалдоқлар ўсиб ётган энг тепа жойгача чиқиб борганига ҳайрат ила боқиб қўярдик. Менинг хотирамда шу манзаралар муҳрланиб қолди. Ҳа... Оқсаройнинг мунаққаш пештоқлари ажиб бир синоат ва виқор ила намоён бўлган кунни кейин ҳам кўп эслаб юрдим. Энди ўйлашимча, буюк Соҳибқирон қурдирган Оқсарой қўйинини мунаввар нурларга тўлдирган офтоб яна бир шоирнинг ижод оламига ёғду сочган экан...

Пойтахтда, Алишер Навоий номидаги театрда юбилей катта тантаналар билан нишонланганидан кўп ўтмай, мен ваъдага биноан Ҳол Муҳаммадни шоиримизнинг Дўрмондаги камтаргина чорбоғига бошлаб бордим. Кекса чинор тагидаги ором курсида жойлашиб ўтирган Абдулла ака ўша куни унинг жуда кўп шеърларини аввал дафтардан ўқиб чиқди, сўнг ўзига ҳам ўқиттириб эшитди. Баъзи мисралар, сўзларга таҳрир киритди. Ва дафъатан бир варақ оқ қоғозга “оқ йўл” ёзиб, “Адабиёт ҳафталиги”да беринглар, дея менга узатди. Мана 1991 йилнинг 15 ноябрида “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”да босилган ўша “Оқ йўл”:

“Дунё билади: бизнинг юртимиз ҳам чинакам истеъдодлар юртидир. Улар гоҳ шахри азимда, гоҳ номи ҳеч кимнинг ўйида йўқ чекка бир қишлоқда намоён бўлади. Бизнинг бахтимиз шундаки, улар бор. Мана, яна бири, бу сафар Деҳқонобод тоғлари бағрида милтирабди.

Бир замонлар у тоғларни сайр қилиб, оху, какликларни кузатиб, афсоналар оғушида “Қасам дара” деган баллада ҳам ёзганман. Ҳол Муҳаммаднинг шеърлари ўша узоқ йилларимни эслатди...

Дўстларим! Биз муттасил равишда ён-атрофимизга назар ташлаб йилт этган ҳар бир чироғимизнинг “пилигини кўтариб” қўйишимиз шарт.

Ҳол Муҳаммад, сенинг шеърларинг шу замин фарзандларининг руҳиятини равшан қилсин. Ана ўшанда муродингга етган бўласан”.

Шу эътирофдан сўнг Ҳол Муҳаммад Ҳасан кўп мазмунли шеърлар битди. Уларни саралаб “Охува”, “Қадимий кўшиқ” каби гўзал китоблар чоп эттирди.

“Ҳол Муҳаммад Ҳасан битикларидан дашт ҳиди анқийди. Каврак исси, қоқигул исси ўқувчини сармаст этади. Қулоқларимизга дўмбиранинг мунгли-мунгли саси, чанқовуз фарёди эшитилади. Беихтиёр учқур тулпор ёлига бош қўйиб ҳўнг-ҳўнг йиғлагинг келади...”, деб ёзади Ўзбекистон халқ шоири Усмон Азим “Қадимий кўшиқ”қа ёзган сўзбошисида. Унинг ижодини “шаршарадек соф шеърят”, деб эътироф этади. Атоқли шоирнинг бундай эътирофи бежиз эмас. Ҳол Муҳаммад Ҳасаннинг шеърларида чин инсоний дард бор. Бу дард поэтик образлар силсиласида китобхон қалбига кўчади. Унинг-да дардларини шунчаки янгилаб қолмай, кўнглига равшанлик ҳам бағишлайди. Шоир миллат орини уйғотишга, кўнгилларда уни камол топтиришга ўзини бурчли сезади:

**Ғужури музлаган, қони тўнглаган,
Ёй тугул қозикнинг учин йўнмаган,
Чиборни кўя тур, чўбир минмаган,
Бир дадар ўзини кўнғирот дейди,
Демагин, дема-я, кўкайим куйди...
Кўнғирот — ўзбекнинг ўзаги, билсанг,**

**Бир уруғ бир элнинг безаги билсанг,
Гапирма бир гапни юзаки билсанг,
Алп Кунбек —Алпомиш қобоғин уйди,
Ҳол Муҳаммад, яна кўкайим куйди.**

Ҳол Муҳаммад Ҳасан шеърӣ мушоҳада қамрови кенг ижодкор. Унинг янги сайланмасини ўқиб, шоиримиз халқ тилини, халқона оҳангларни, устозлар босиб ўтган изланиш йўлларини пухта эгаллагани ва мудом изланишда эканига амин бўламан. Шеърлари ўзи униб-ўсган Деҳқонобод шалолаларидек тиниқ ва сермавжлиги, ҳар бир айтган сўзи оҳорли маъно-мазмунга бойлиги, ўзгалар кашф этган “поэтик ихтироларни” такрорламаслиги, ўз йўлини очиб, ўз билгича сўзлаш иштиёқи баландлигидан завқ оламан.

Унинг поэтик манзара яратиш санъати ҳам ўзига хос. Буни шундан англаш мумкинки, у худди бахшилар каби ўхшатишу қиёслаш, сифатлашу менгзалмаларни шеърларида маржондай тизишга қодир. Менимча, булар гоҳо рангларни қуюқлаштириб юборгандай бўлиб ҳам туюлади. Бироқ бу унинг ўз йўли, ўз овози сифатида қадрли. Рангларнинг қуюқлигини мен шундай тушунаман: табиатда ранглар кўп. Шоирнинг уларни теран идрок этиши бадий ифода моҳиятини ёрқинлаштиради. Бироқ шоир имкон қадар уларни танлаб-танлаб, энг ёрқинларини нурлантиришга ҳаракат қилгани мақсадга мувофиқ.

Шу ўринда мен Абдулла Ориповнинг ижодий тажрибасидан мисоллар келтираман. Гоҳо бирон мақола ё суҳбатни ёзиб олишда котиблик қилаётиб, шоиримиз сўзга ниҳоятда талабчан эканига қайта-қайта иқрор бўламан. Шеър равон ўқилиши учун шоир баъзан ҳатто энг яхши шеърӣ образларидан ҳам воз кечган ҳолларни ҳайрат билан кузатганман. Шоир: “Китобхон шеърни ўқиётганда бирон жойда “тўқиниб” кетмаслиги керак”, дейди. Бунга эришиш учун

мисралар устида бетиним изланишдан ташқари, айрим топилмалардан воз кеча билмоқлик ҳам зарур экан.

Мен шу ҳақда сўзласам, Ҳол Муҳаммад Ҳасан: “Абдулла ака — шунинг учун ҳам Абдулла Ориф-да! У киши кўзига хирароқ кўринган бир образдан воз кечаётиб, ундан ҳам зўрини топишга асло шубҳа қилмайди. Файришуурий бир қудрат Абдулла аканинг тилига оҳори тўкилмаган янги-янги образларни инъом этишига кўплар ҳайрат билан қарайди. Шунинг учун ҳам шоиримиз ранглару образларнинг истаганидан воз кечиб, истаганини оқ қоғозда қолдираверади. Абдулла Орипов поэтик истеъдодининг қудрати ҳам мана шунда. Айни пайтда бу барча ёш шоирлар учун сабоқ ҳам бўлиши мумкин”, дейди.

Шоирнинг тасвири тиниқ чиқса, табиат ёки инсон туйғуларининг манзаралари нафис ва тўлақонли акс этган бўлса ўқувчида завқ уйғонмаслиги мумкин эмас. Қайсин Қулиевнинг ушбу мисраларига эътибор беринг:

**Дарёлар гувиллаб чопар денгизга,
Кушлар хаёлининг завққа ўрайди.
Замин мўъжизалар берару бизга,
Эвазига фақат ҳайрат сўрайди.**

Рассом яратган гўзал манзарани завқланмасдан томоша этиб бўлмаганидек, шоирнинг ҳаёт ва инсон туйғулари манзарасидан яратган бадиий образларини ҳам ҳайратсиз идрок этиб бўлмайди. Ҳол Муҳаммад Ҳасаннинг поэтик топилмаларида ҳам китобхон идрокига завқ бағишлайдиган манзаралар оз эмас.

**Сулувнинг сирғасидай
Сирғалади кўкда ой...**

* * *

Ой айланиб чимилдикда
Келин бўлиб сузилсин-а...

* * *

Кетди ёр, омон-омон,
Оловланиб-олланиб.
Белида қирқта илов
Соқчиликка ёлланиб.

Барини тутди гуллар,
Пойини ўпди йўллар,
Сочин силар сумбуллар,
Сяполаниб-солланиб.

* * *

Сибизғамни синдирди-я бу қизлар,
Кўзгинамни тиндирди-я бу қизлар,
Оталари тўйга ҳали кўнмасдан,
Кўй боқишга кўндирди-я бу қизлар...

* * *

Ай, бу тун, ой бутун, ойдинми,
Ойдинга ё бетинг чайдингми?
Йиғладинг сел-себор, лайливор,
Мендав-да мажнунни суйдингми?..

Ҳол Муҳаммад Ҳасан шеърларидаги ажиб сеҳр ва жозибани мен яна унинг Махтумқули оҳангларига эш бўлган пандномаларида ҳам кўп кузатаман:

Нокасан нон тилама, очдан адо бўлсанг ҳам,
Ҳузурига йўлама, ҳубдир гадо бўлсанг ҳам,
Беш кунлик шу умрингда беминнат олгин нафас,
Бош эгма ҳеч бировга, бошдан жудо бўлсанг ҳам.

Ҳақирдан ҳол сўраб қўйгин
дарду дялинг очаринг бор,
Гоҳи яёв юриб қўйгин,
қайдам... отдан тушаринг бор.
Мол — омонат, жон — омонат,
давр ҳам, даврон омонат.
Мозорларга бориб қўйгин,
бир кун тупроқ кучаринг бор.

Шоир айна ижодий балоғат ёшида кўҳна дунё тил-симларидан маънолар излаш, лаҳзаларни мангуликка муҳрлаш, қадим қўшиқларга янги битиклар қўшиш умидида' халқ бахшилари сингари дўмбирасини ажиб оҳангларга созлаётир.

Ўз осмонига эга йигитнинг бу йўлдаги илҳоми янада баракали бўлсин.

**ОНА ТАБИАТ
ЭЪЗОЗИ**

МУАЛЛИМ АРЧАГА БОЛТА УРДИ

Ҳисор тоғлари бағрида Омонхона деган шифобахш маскан бор. Унинг сувларидан роҳатланиб, Аллоҳ тоғлар бағрида инсон учун яратиб қўйган бемисл муъжизалардан ҳайратланиб юрганимизда шу ерлик бир муаллимнинг кўп йиллик арчаларни кесиб, қамалиб кетгани ҳақида эшитиб қолдим. Гарчи, бундай воқеалар тез-тез бўлиб турса-да, негадир муаллим кишининг шу ишга қўл ургани ва қамалгани менга жуда оғир ботди.

Шу ҳақда кўп ўйга толдим. Бечора муаллимни нима мажбур қилдийкин? Тирикчилик ташвишими ёки шунчалик ҳамма қатори қилинган оддий бир хатоми бу? Нега бундай бўлди? Муаллимнинг ҳамма қатори хато қилишга ҳадди йўқми?

Саволлар кўп эди. Ҳар қалай шу ҳақда фикр юри-таётиб, аввал ўша муаллим билан суҳбатлашсам, унинг нега бу ишга қўл ургани сабабларини ўргансам ёмон бўлмасди. Шу ўйга келдим-у, тагин фикримдан қайтдим. Унинг ярасини янгилаб нима қиламан. Туман судининг айблов хатида ҳамма нарса равшан ёзиб қўйилган-ку. Шундай бўлса-да, ўша арчага болта солган муаллим билан хаёлан узоқ суҳбатлар қурдим. Унинг айбдор қиёфаси кўз ўнгимдан кетмади. Негадир, юз ифодаларида бир оз таъна, гинахонлик ҳам кўргандай бўлдим, фикримни банд этган ўйларни кўпчилик билан ўртоқлашгим келди...

Юнусободдаги гавжум чорраҳалардан бирининг муюлишида арчасимон ёш ниҳоллар ўраб турган бир туп қарағай (ножу) бўларди. Йўлқадан ўтаётиб уни негадир сарвқомат гўзалга, атрофини гуж ўраган арчаларни эса ёш келинчакларга ўхшатардим. Қарағай ёмғир ёғиб турган ёки майин эпкинлар эсган чоғлари ўзидан шундай ажиб ифор таратардики, беихтиёр

йўлкада бир зум тўхтаб қолардим. Ҳидлаб-ҳидлаб бу нозик хушбўйга тўймасдим. Ортидан қора қурум чиқариб, тўхтовсиз автоқўликлар ўтиб турган чорраҳада олис тоғларнинг бир қатим тоза насими бўй таратгандай бўларди. Айниқса, шаҳарни ғубор қоплаган оқшомлар ишдан қайтаётиб, қарағай ёнида бир зум нафас ростлагим келар, гоҳида ажриқ қоплаган супачада ўтириб, унинг хушбўйини симирар, кеч тушганда базур қўзғалардим.

Эссиз, бир янги йил оқшоми, не кўз билан кўрайки, қарағай жойида йўқ эди. Арчасимон “келинлар” унга мотам тутишаётгандек изғиринда маъюс чайқалиб туришибди. Нима бўлдийкин, наҳотки, бирон кимса уни янги йил арчаси учун қирқиб кетган бўлсая?! Ахир, атрофдаги дўконларда табиийи ҳам, сунъийи ҳам — ҳар хил арчалар қалашиб ётувди-ку! Қандай бефаросат, жоҳил одам унга арра солдийкин?

Яқинроқ бориб кўрдим: хақиқатан ҳам ердан икки қарич юқоридан бир кичкина шох қолдириб, ўн йиллик дарахтни танасидан арралаб кетишибди. Ҳали у бирон уйга ёғоч бўлар даражага етмаган эди. Фақат қутичага ўхшаб қурилган кўп қаватли уйларда атиги бир кунгина янги йил арчаси вазифасини адо этиши мумкин, бироқ бу жоҳиллик инсоннинг ўзи турган дарахт шохини арралашдек бир иш эди. Ахир у турли машиналардан чиқаётган ва биз иложсиз симираётган неча тонналаб захар-заққум ҳавони ўзининг бир ҳовучгина тоза насими билан поклаб ётган минглаб дарахтларнинг бири, бири бўлганда ҳам энг энг нодири, энг гўзали, энг хушбўйи, энг безиёни эди-я.

Аттанг! Ким қилиши мумкин бу ишни? Йўқ, шунчаки ножўя иш эмас, жиноят эди бу. Қай бефаросат, беақл сенга арра тортди, ножужон! Ахир сенинг кимга оғирлигинг тушувди?!.

Ҳар оқшом ишдан қайтаётиб, ўша арчазорга маъюс қарайман. Арра тушган жойдан пастда қолган бир

кичик шохча ўсаяптими, дея назар ташлаб ўтаман. Йўқ, арчасимонлар ўзи секин ўсади, бунинг устига арранинг захри ёмон, у ҳар қандай дарахтни қуритади. Шунинг учун боғбонлар дарахт бутаганда бу ишни ниҳоятда эҳтиёткорлик билан бажаришади. Танаси арраланган ножудан қолган ёлғиз шохча ҳам қуриб-қақшаб бораяпти. Билмадим, у арранинг захрини енгиб ўтадими ёки буткул қуриб қоладими, ҳар нечук ҳар ўтганда мени оғир ўйларга ботиради. Одам бола-сининг, инсониятнинг ўз келажагига бепарво бўлиб бораётганидан далолатдай бўлиб туюлади менга у. Яна ўз-ўзимга савол беравераман: ким қилдийкин бу ишни, дейман. Катта ёшдаги одамлар-ку, бундай ёвузликни ўзларига эп кўрмас-ов. Биронта ёш-яланг бир эркалик қилиб шу ишга қўл урдимикин? Мактабда экология дарслари яхши ўтилмаяптими? Ёки экологиядан дарс ўтувчи муаллимлар етишмаяптими? Биронта ёмон муаллим қўлида таҳсил олган болакай қилмадими бу жиноятни... Ҳали, бу саволларга нуқта қўйиб ҳам улгурмагандим, тоғда арчага болта солиб, камалиб кетган муаллим ҳақида эшитганларим, ўша гавжум чорраҳа муюлишидаги танаси арраланган ёш қарағайнинг нохуш манзарасини кўз олдимга келтирди.

Гўзал тоғлар бағридаги арчазорлар йил сайин камайгандан камайиб бораётир. Ўз гўзаллиги билан тоғлар бағрини безаб ётган минг йиллик арчалар фақат Зомин тоғ-ўрмон қўриқхонасида, камдан-кам ҳолларда эса Чотқол ва Ҳисорнинг баланд тизмалари бағрида сақланиб қолган. Гоҳи-гоҳида уларга-да арра ва болта урувчи нокас кимсалар учраб туради. Ахир бу арчалар, биринчидан, тоғларни нураш ва емирилишдан, сел хавфидан асрайди. Унинг бағрида қор узоқ ётиб, минглаб булоқлар учун обиҳаёт тўпланади. Булоқ бор жойда ҳаёт қайнайди, серсув жилғалар пайдо бўлади. Бағри яшилликка, арчаларга қоплан-

ган тоғлар салқин муҳит яратиб, осмондан қор ва булутни чақиради, арчали тоғларга ёгин кўп тушади. Сув шундан мўл бўлади. Арчаси кесилган тоғлардан файз кетаяпти, минг йиллар давомида қайнаб ётган чашмалар қуриб, атроф ялангланиб бораётир. Буни ҳамма билади. Наҳотки, тоғ-тошларда яшаётган муаллим шуни билмаса? Ахир у истиқолат қилаётган жойда сувнинг олтинга тенглиги ҳаммага кундай равшан-ку!

Муаллимни бу кўргуликка нима мажбур этдийкин? Тирикчилик ташвишида арчага болта урган тақдирда ҳам уни кечириб бўлмайди. Тўғри, тирикчилик оғир. Бироқ турмуш ташвиши, деб ўзинг турган дароҳт шохини арралайсанми, номард?! Ахир сен, оддий одам эмас, муаллим бўлсанг. Мулланинг айтганини қил-у, қилганини эмас, экан-да. Сендан сабоқ олган болакайларнинг кўзига энди қандай қарайсан? Улар кимдан ибрат олади энди?..

Бу жиноятни бошқалар қилганда ҳам ташвишга тушар эдик. Табиатга зиён етказган ким бўлмасин, барибир она табиат фақат уни эмас, ҳаммамизни кечирмайди. Бу ахир ҳаммамизнинг лоқайдлигимиз, эътиборсизлигимиз важдан келиб чиқаётир. Фақат муаллим арчага болта урганидан даҳшатга тушаётганимиз боиси шуки, бизни бундай жиноятлардан биринчи бўлиб шу муаллим қайтариши керак эди. Мурғаклигимиздан бошлаб онгимизга бунинг жиноят эканини шу муаллим сингдириши керак эди. Бунинг ўрнига ўзи шу оғир жиноятга қўл ургани — бу, оқибати ёмон маънавий жароҳат. Чингиз Айтматовнинг “Оқ кема”сидаги Мўмин чолдан унинг нима фарқи бор! Муаллимки, шу ишга ҳеч нарсадан тап тортмай қўл урган экан, демак, жамият ўз ақл-идроки, маънавиятида ниманидир, гоят қимматли бир нарсасини йўқотиб улгурибди.

Уч-тўрт йил бурун Мингзиё Сафаровнинг бир

ҳикоясини ўқиган эдим. Ҳикоя Шукур Холмирзаевнинг сўзбошиси билан, ёзувчи оламдан ўтиб кетганидан анча сўнг, дафтарларда қолган ёзувлар сифатида биринчи бор ўқувчиларга ҳавола этилган эди... Куни кеча Шукур акадан ҳам айрилиб қолдик. Чиғатой қабристонини сеvimли адибнинг мухлисларига тўлиб кетди. Ҳамманинг кўзи нам. Оҳ, Шукур ака-я, она табиатимизни, одамларимизни қанчалар буюк муҳаббат билан севар эдингиз. Шу куни Абдулла ака қанчалар дилгир бўлди. Видолашув чоғида ўзи ҳам ҳаммани йиғлатгудек бўлиб, адабиётимиз учун бу йўқотишнинг нақадар катта эканини изоҳлаб шундай деди: “Шукур Холмирзаев адабиётимизда ўз мактабини яратган эди”.

Дўстининг вафотидан сўнг Шукур ака нашрга тайёрлаган ўша ҳикояда Мингзиё ака қишлоқ муаллимнинг билиб-билмай қилиб қўйган ана шундай бир хатосини жуда таъсирли қилиб ёзган ва охири ўз ўқувчиларининг кўзига кўринишни ор билиб, кўчиб кетишга мажбур бўлган муаллим ва шабнамдан ҳам тоза, беғубор ўқувчи қиз образини яратган эди. Энди билсам, табиатни бутун вужуди билан севган, умрининг охирида Амударё ўртасидаги Пайғамбар оролида яшаган Мингзиё ака бизни катта бир хавфдан, одамлар онги ва шуурида, тафақурида, турмуш тарзида юз бера бошлаган лоқайдлик тушовидан огоҳ этган экан.

Бироқ китоб ўқимайдиган одамлар буни қаёқдан ҳам сезсин, қаёқдан ҳам билсин?!

Яқинда бир мақола ўқидим. Бурчмулла ўрмон хўжалиги директори Абдукарим Абдужамилонинг гувоҳлик беришича, Чорвоқ сув омбори атрофини ўраб турган тоғ ўнгирларини қоплаб ётган дов-дарахтлар йилдан-йилга камайиб кетаётган экан. Бунинг сабаби сўнгги йилларда тоғлар аҳолиси анча тез кўпаймоқда, бироқ ҳали у жойларга табиий газ етиб бор-

маган. Шу боисдан одамлар қишга ўтин ғамлаб, оддий дарахтларни-ку кўя туринг, баъзан кўп йиллик ёнғоғу арчаларга ҳам болта солаётган экан. Бунинг натижасида тоғ ёнбағирларининг сел ва ёмғирда ювилиши кучайиб, Чорвоқ денгизининг туби гилга — тоғ-тош жинсларига тўлиб бормоқда. Натижада Чорвоқ денгизининг умри, лойиҳада кўзда тутилганидек олтмиш беш-етмиш йилга бормасдан, эрта қариётган экан. Денгиз тубини тозалаш эса ҳали кашф этилмаган. Бу ҳам катта муаммо. Муаммо ниманинг оқибатида келиб чиққанлиги эса ҳаммага аён. Демак, лоқайдлик ва мудроқликдан уйғониб, кўзни катгароқ очиш, она табиатни асраш учун елиб-югурмоқ пайти айни ҳозирдир.

Мушоҳадамызга қишлоқ муаллимининг тоғлардаги арчаларга болта уриб, қамалиб кетгани сабаб бўлган эди. Энди ўйлаб кўрайлик: Чорвоқ денгизи атрофидаги тоғ-тошларнинг минг йиллик арчаларию серҳосил ёнғоқларигача кўзи қийиб, ўтинга кесаётганлар ичида фақат муаллимларгина эмас, эҳтимол менинг ҳамкасбларим ҳам, борингки, касби тақозоси билан дарахаткесарлар йўлини тўсишга бирдан бир мутасадди бўлган вакиллар ҳам бордир. Ўрмон хўжалиги раҳбари тезроқ тоғ аҳолисини ўтин-кўмир ва газ билан таъминлаш чорасини кўрайлик, акс ҳолда тоғлардаги қолган-қутган боғлардан, энг ёмони миллионлаб аҳолини ичимлик сув, деҳқончиликни оби-ҳаёт билан таъминлаб турган денгизимиздан ҳам айрилиб қоламиз, дея бонг урмоқда.

Биз ҳам шу бонг садоларига қулоқ тутайлик, дейман-у, бироқ бойсунлик муаллим нима сабабдан арчаларни қийратганига ҳали-ҳануз тушунолмаيمان. Ахир Бойсунга газ борганига уч-тўрт йил бўлди! Муаллимни қандай етишмовчилик бу қадар тубанлик сари бошлади экан? Беихтиёр муаллимларнинг турмуш ташвишлари кўз олдимга келади. Уларнинг одам-

лар орасидаги, жамиятдаги ўрни, инсоний қадр-қиммати ҳақида ўйлайман. Биз муаллимнинг қадрини жойига қўя билияпмизми? Ахир у сабоқ беради. Сабоқ берувчининг ўзи ҳам сабоғини тугал олган бўлиши, ўз устида ҳамиша изланиб, ўқиб-урганиб, ижодий фикрлаб турадиган шахс даражасидаги етук инсон бўлмоғи зарур. Бугунги муаллимнинг ташвиши билан ҳеч қизиқиб кўрганмизми?

Бозор иқтисодига ўтаётган дастлабки йилларда “Муаллимлар ҳам ўзини бозорга ураётир, болаларимиз саводсиз ўқитувчиларнинг қўлида қолиб кетмоқда, ўқитувчилар етишмаётир”, дея дод деганларимиз ҳам бўлди. Ҳукумат ўқитувчиларга катта имтиёзлар берди. Қишлоқ жойларида истиқомат қилувчи муаллимларимизнинг аксарияти дала бригадирининг иш буюришидан, болаларни ёнига олиб, далама-дала изғишдан, айна сабоқлар пайти турфа сафарбарликлардан қутулган.

Бу ҳам уларга кўрсатилаётган ғамхўрлик нишонлари. Бироқ халқ таълими жонкуярларининг ўзи ва касбдошларига нисбатан лоқайдлик қилишгани ёмонда. Айтайлик, ҳалигача муаллим — сабоқларга ҳозирланиш, ўз устида изланиш, кундалик оммавий ахборот саҳифалари билан танишиб бориш, лоақал ўз наشرларига кўз таплаш, бадий асарлар ўқиб, маънавий дунёсини бойитиш учун зарур бўлган қимматли вақтини ўғирловчи ортиқча расмиятчиликлардан қутулган эмас...

Ўқитувчи вақтини бекорга совурадиган вақтютар ҳангомалар, афсуски, оз эмас. Уларни ипидан игна-сигача санайверсангиз адоғига етиш қийин. Шуларнинг ҳаммаси бир бўлиб муаллимнинг қадр-қимматига таъсир этмайдами? Албатта таъсир этади. Муаллимнинг қадр-қимматини ўйлаш бутун жамиятнинг вазифаси. Ахир унинг қўлига келажагимизни ишониб топшириб қўйибмиз-ку! Эртамыз қандай бўли-

ши муаллимга, унинг бутунги кайфияти, ташвиши, савиясига боғлиқ экан, нега жамият бу масалаларга лоқайд муносабатини ўзгартирмайди?

Ўқитувчиларга кўрсатилаётган беқийёс ғамхўрликларни айтдик. Улар орасида юксак унвонлар билан тақдирланаётганлар ҳам оз эмас. Бунга халқ таълими соҳасида амалга оширилаётган ислохотларни ҳам қўшсак келажак пойдеворини яратишга ҳукумат нечоғлиқ катта эътибор қаратаётганига амин бўламиз.

Кўплаб туман ва шаҳарлар, йирик қишлоқларимизда янги академик ва касб-ҳунар лицейлари фаолият кўрсатаётир. Уларда минг-минглаб фарзандларимиз янги дастурлар бўйича ўқитилаётгани, мактаб ва синф хоналарни замонавий комьпютерлар безаб, халқ таълимини ислох қилиш йўлида умуммиллий дастур рўёбга чиқарилаётгани, янги мактаблар қурилиши ва мавжуд мактабларнинг аксариятини қайта қуриш юзасидан олиб борилаётган кенг кўламдаги ишлар кимни қувонтирмайди, дейсиз.

Шу ўринда собиқ шўролар даврида кўп бор баҳс ва мунозараларга сабаб бўлган бир масала эсга тушаётир. Бу ҳар бир синфда қанча ўқувчи бўлса дарслар яхши ўзлаштирилади, деган масала эди. Ўқувчи қанча оз бўлса дарслар шунча яхши ўзлаштирилиши, муаллимнинг барча ўқувчига кўнгилдагидек сабоқ беришга улгуриши — бу ҳаммага аён ҳақиқат. Барибир қандайдир меъёр бўлиши керак-да. Ана шу меъёр бир синф учун 20 - 25 ўқувчи даражасида белгиланганида яхши самаралар кузатилганига қарамай ҳозир 35 — 40 ўқувчининг ўқиётгани ўқувчиларнинг ўзлаштиришини қийинлаштирмоқда.

Шу тариқа мактабларда яна бир муаммо пайдо бўлди. Хўш, ўттиз олти нафар ўқувчига муаллим қандай сабоқ беради. Қайси биридан сўраб улгуради. Қайси бир тартиббузар ўқувчига дашном берадими ёки сабоғини ўтадими? Масаланинг бу жиҳати, иқро

бўлиш керакки, халқ таълими мутасаддилари томонидан пишиқ-пухта ўйланмаган кўринади. Ҳамма нарсадан тежаш, иқтисод қилиш мумкиндир. Бироқ халқ таълими соҳасидаги, эртанги келажагимиз билан бевосита боғлиқ бўлган муҳим бир соҳадаги тежамкорлик, ким нима деса десин, ўзини оқлашига асло ишониб бўлмайди.

Болаларнинг аксарияти муаллимнинг ундан дарсни сўрашига қараб сабоққа тайёрланишга одатланган. Муаллим сабоқни сўраб улгурмаган ўқувчида дарсларни мунтазам тайёрлаб боришга эҳтиёж сўнади, ўйинқароқлик бошланади. Буни жуда кўпчилигимиз мактабдан қайтган болаларимизнинг юриштиришию, саволларимизга жавобларидан ҳам сезишимиз мумкин.

Бу масаланинг бир томони, иккинчи томони муаллимнинг манфаатдорлиги масаласи. Ундан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Синфлар катталашиб, дарс соати камайган муаллим бошқа ишнинг этагини тутишга кечиккан бўлса, ўз тирикчилик ташвишлари ичида ёлғизланиб қолмайдими? Бойсунлик муаллим каби арчага болта уришдан ўзини тия олмаса-чи? Шу тариқа эътиқодига, виждонига қарши боришга мажбур бўлса-чи!

Жамият бу ҳақда ҳам ўйлаб кўриши керак. Жамият ким? Сиз, мен ва у. Барчамиз биргаликда жамият аъзоларимиз. Ва келажагимиз, эртанги кунимиз, фарзандларимиз истиқболи, мамлакат истиқболи ҳақида ҳаммамиз қайғуришимиз керак. Болаларимиз келажагини ишониб топшириб қўйган муаллим қадр-қиммати ҳақида ҳар куни ва ҳар доим ўйлашимиз керак. Ана шунда кўнглимиз ёруғ бўлади.

АЛЮМИН ЖАЗАВАСИ

Жаҳон Жануби-шарқий Осиё мамлакатларига уммондан ёпирилган мисли кўрилмаган довул асоратлари билан курашаётган, даҳшатли қор бўронлари Америкаю Европа шаҳарларини забтига олган, бутун дунё олимлари Ернинг эндиги тақдири нима бўлади, инсон ўз она сайёрасида яна қанча бежавотир яшай олади дея, бир-биридан таҳликали ҳаётмамот масалаларини муҳокама қилаётган бир пайтда экологик мувозанатга таҳдид солувчи янги-янги офатлар ҳақида хабарлар таралди.

Тасаввур қилинг, пурвиқор тоғлар пойида кўза кўтарган Помир қизларининг гўзал табассумию шўх рақслари, бетакрор шарқона оҳанглар қатидаги навозишлар бир зумда саробга айланадию жаннат насимларини уфурган водийлардан бутун тирикликни маҳв этувчи — алюмин оғуларига тўйинган заҳарзаққум аждаҳодек олов пуркаб кела бошлайди.

Алҳазар, дейсиз.

Ер юзи инсоннинг қўли, унинг очофатликлари боис табиатга етказилган чексиз жароҳатлар асоратидан азоб тортаётган бир пайтда кимлардир собиқ Регар шаҳрида йигирма йиллар муқаддам оғзидан заҳар соча-соча, қанча бўстонларни совура-совура ҳолдан тойган алюмин аждаҳоларини яна тирилтиришга зўр бериб уринишмоқда.

Улар кимлар? Тожикистонлик журналист Мирзо Шабдолов интернет сайтларидаги мақоласида уларни кўҳна россиялик саноат магнатлари деб атади. «Мамлакат эндигина оёққа тура бошлаганида россиялик саноат магнатларининг «алюмин истилоси» кўринишидаги яна бир янги ҳужуми бошланди, — деб ёзади у. — Бу ҳужумнинг оқибатлари Марказий Осиёни

майиб-мажруҳлар билан тўлиб тошган чўлу-биёбонга айлантириш учун таҳдид солаётган экологик ҳалокат бўлиши мумкин».

Беш аср аввал Колумб изидан борган европалик корчалонлар олтин, ҳа сариқ олтин учун ҳиндиларнинг не-не жаннатмакон гўшаларини вайрон этиб, қанчадан-қанча ҳинди қабилаларини гўёки қуртқумурсқалардек топтаб ташлаган бўлса, бугун ҳам ўша чоғлардаги каби олтин жазавасига тушган корчалонлар «алюмин истилоси»дан келадиган мўмай бойликни деб шундай машъум жиноятдан тап тортмаяптилар.

Бунинг учун улар нефт сотишдан келаётган долларларини зудлик билан бир неча бор катта фойда берадиган соҳаларга йўналтиришни афзал кўришмоқда. Жаҳон кўламида бозори чаққон бўлган алюмин ишлаб чиқариш шундай соҳалардан ҳисобланади. Бироқ Мирзо Шабдолов қайд этганидек, Россиянинг ўзида тезда фойда берадиган экологик жиҳатдан зарarli ишлаб чиқариш соҳаларини йўлга қўйиш мушкул. Чунки демократияга ўрганиш йилларида россияликлар ҳокимиятнинг ҳар қандай зўравонликлари билан курашишнинг анчайин ҳадисини олишган. Боз устига, Россия давлат Думаси 2004 йилнинг охирида атроф-муҳитга зарarli моддалар чиқаришни чеклаш бўйича Киото Баённомасини ратификация қилди.

«Русский алюминий» (РУСАЛ)нинг йирик магнатлари ҳар нарсага кўнаверадиған собиқ республикалар ҳудудини мўлжалга олаётганлари бежиз эмас. Уларга Марказий Осиё аҳолиси саломатлигию жаннатмонанд табиатимиз завол топишининг сариқ чақачалик қадри йўқ. Ҳолбуки, янги «алюмин истилоси» ҳақида бонг урган ҳамкасбимиз ёзганидек, «Табиатнинг бебаҳо инъоми ҳисобланган ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини йўқ қилиш инсониятга қарши жиноятдир... Россиялик магнатлар шу кунларда на-

фақат мамлакатимизни (*Тожикистон назарда тутилмоқда*) балки қўшни Ўзбекистонни ҳам ўзининг чиқиндилари билан заҳарлаётган Турсунзодадаги алюминий заводининг ишлаб чиқариш қувватини икки баробарга оширишни режалаштиришган. Бундан ташқари, россияликлар Хатлон вилоятида янги алюминий заводини барпо этиш ниятидалар. Уларнинг бу нияти осонгина амалга ошиши ҳам мумкин. Чунки бизда МДХ давлатлари ичида энг арзон ишчи кучи ва жаҳон бўйича ҳар нарсага сотилиб кетаверадиган ҳукумат мавжуд».

Бу хабарларни эшитиб ёқа ушламаслик мумкин эмас. Ахир, ҳозирнинг ўзида қанчадан-қанча одамларнинг соғлигини кемириб ётган корхона қуввати яна икки баробар оширилса, бу ҳам етмагандек, яна бир заҳар сочадиган завод қурилса, бусиз ҳам экологик танг вазиятда яшаб турган одамларнинг аҳволи не кечади? Уларнинг боболардан мерос очиқ осмон остида тоза ҳаводан нафас олиб, умргузаронлик қилишга ҳақ-ҳуқуқи йўқми? Бу ҳақ-ҳуқуқни назар писанд қилмаётган корчалонларнинг қўли шу қадар узунми?

Бу ҳақда мушоҳада юритганда «алюмин оғуси»нинг таъсир доирасида яшаётган одамларнинг арздодлари қулоққа чалинади:

«Ярим тундан сўнг кўчада нафас олиб бўлмайди. Уйда эса эшик ва деразаларни беркитмасангиз, нохуш ҳаводан жон сақлаш қийин. Куйган кигизнинг ҳидидек бадбўй ис бўға бошлайди. Эрталаб соат бешдан саккизгача ҳам завод томондан заҳарли ҳаво келади. Тун бўйи какра чайнаб чиққандек оғзимиз тахир. Уйқудан танангиз оғирлашиб, оғзингиз қақраб турасиз. Одамларнинг белидан мадор кетиб, иш фаолияти сусаймоқда, жигар, буйрак, турли нафас йўли касалликлари ошмоқда».

Алюмин заводи таъсиридаги Сарийосиё ва Узун

туманлари ҳавоси таркибида газ ҳосил қилувчи фтор бирикмалари меъеридан бир неча баробар юқори. Тиббиёт ходимлари аҳоли бош оғриғи, бўғин касалликлари, кўзнинг яллиғланиши, бурун бўшлиғининг ачишиши, лоҳаслик, уйқусизлик ва толиқишдан шикоят қилишини, турфа касалликлар урчиб кетаётганлигини куюниб эътироф этишади.

Одамларнинг соғлигига таҳдид солаётган алюмин оғулари туфайли бу минтақада пилла етиштириш бутунлай барҳам топди. Молларнинг тиши тушиб кетмоқда. Одамлар ва жонзотлар соғлигини кемираётган фтор бирикмалари боғларга ҳам завоқ келтирмоқда. Тирикчилик неъматлари етиштиришдан файз кета бошлади, Аввало, Дашнобод анорларининг доврўғи сўнди. Сўнг ўрик дарахтларига ҳам касал тегди. Полиэкинларининг эса ҳосили кескин камайиб кетди.

Хуллас, алюмин балоси одамларни ҳаёт-мамот масалаларига юзма-юз қилиб қўйди. Сариосиёлик журналист Маъмуржон Ботиров куюнганидек, одамлар тез қариб, ёш оилаларда бепуштлик касаллиги кўпайиб бормоқда.

Бундай маънавий жароҳатлар ҳам «алюмин оғуси» ни жаннат водийларга сочишдан пул топаётган саноат магнатларининг виждонига ҳавола. Шу мавзуда бундан йигирма икки йил аввал «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида эълон қилган мақола-мизни «Тан олинмаётган ҳақиқат» деб номлаган эдик. Орадан ўтган шу йиллар мобайнида Турсунзода шаҳридаги алюмин заводи билан боғлиқ масала турли доираларда бир неча бор кўтарилди. Комиссиялар, экспертлар иш олиб борди. Ҳавога чиқарилаётган захарли моддалар миқдорини камайтириш юзасидан келишувлар белгиланди. Бу тадбирлар ўша йигирма йил аввал тан олинмаган ҳақиқатнинг расман тан олиними эди.

Бироқ тан олинган, эътироф этилган ҳақиқат яна

унутилган кўринади. Алюмин жазавасига тушганлар учун бу ҳақиқатнинг заррачалик қиммати йўққа ўхшайди. Акс ҳолда, яқин-яқингача гуллаган бўстонларни совуриб, жаннатмонанд зароатзор водийларга завол етказган, одамлар соғлигини барбод этаётган, болалар кўзидан қувончни ўғирлаб, не-не мурғак чақалоқларнинг ҳаёт шамини, қизлар юзидан латофатни, йигитлар кўзидан шижоатни сўндираётган ўша ёвуз мўрилардан фтор оғуларини тинимсиз пуркаб турган завод қувватини яна икки баробар ошириш, бу ҳам етмаганидек, ундан сал нарироқда янада улкан янги алюмин гигантини қуришга уларнинг ҳадди сигармиди?!

Наҳотки, жаҳон ҳамжамияти бундай сурбетликка индамай қўл қовуштириб қараб турса?. Наҳотки, МДХ давлатлари орасида ўзини тенг ҳуқуқли суверен мамлакат ҳисоблаб келган қардош Тожикистон ҳукумати алюмин истилосидан келадиган жарақ-жарақ долларлар кўзини ўйнатаётган россиялик саноат магнатларининг тазйиқу таҳдиддан иборат хоҳиш-истакларига қарши тура олмаса?!

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасида бўлиб ўтган Марказий Осиё трансчегаравий муаммоларини бартараф этиш ва экологик хавфсизликни таъминлашга бағишланган анжуманда Турсунзода шаҳрида жойлашган алюмин заводи билан боғлиқ экологик муаммо нуфузли ташкилотлар иштирокида яна бир бор таҳлил этиб чиқилди. Ушбу анжуманда қатнашган Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология бош бошқармаси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Марказий Осиё минтақавий экология марказининг мамлакатимиздаги ваколатхонаси, Барқарор ривожланиш бўйича давлатлараро комиссиянинг илмий-тадқиқот маркази вакиллари, олимлар ва мутахассислар томонидан Сурхондарё вилояти чегара туманларида экологик

тангликни келтириб чиқараётган алюмин корхонаси билан боғлиқ масалаларга ҳаққоний баҳо берилди. Ҳозирги мавжуд корхонани янада кенгайтириш ва йилига икки юз минг тонна алюмин ишлаб чиқарувчи янги корхонани барпо этиш борасида тузилган келишув жамоатчилиқни жиддий ташвишга солаётгани қайд этилди.

Инсон саломатлиги ҳамда атроф-муҳит мусаффолигига салбий таъсир кўрсатаётган саноат чиқиндиларини кескин камайтириш, экологик хавф-хатарнинг олдини олиш учун ҳамжиҳатликда иш кўриш ва ўзаро ҳамкорликни кучайтириш ниҳоятда зарурлиги таъкидланди. Жамоатчилиқнинг, давлат идораларининг бундай қатъий позицияси, албатта, кўнгилга таскин беради.

Бу саъй-ҳаракатлар нечоғлиқ самара беришини, албатта, келажак кўрсатади. Шундай бўлса-да, алюмин ишлаб чиқаришга бу қадар ружу қўйиш қўшни республикада арзон электр энергияси берадиган гидроэлектростанциялар қурилиши авж олдирилишига боғлиқ равишда келиб чиқаётганини ҳам назардан соқит қилиб бўлмайди. Мирзо Шабдолов бу жиҳатни, яъни гидроэлектростанциялар қурилишига сарфланаётган Россия сармояларининг худудга нур олиб келиниши сифатида тарғиб-ташвиқ этилиши замирида ҳам «алюмин балоси» борлигини рўй-рост ёзиб, уни «Ильич чироғи» тўғрисида янги эртақ» сифатида баҳолади.

Бизни эса масаланинг бошқа бир жиҳати ташвишга солади: бу режалар кеча ё бутун эмас, бундан ўттиз-қирқ йиллар муқаддам шўролар ҳукмронлигининг айни гуркираган даврларида «Орол денгизига кафан бичган» режалар билан бир пайтда туғилган эди. Режа муаллифлари Орол денгизини-ку ўлимга маҳкум этиб улгурдилар. Бироқ алюмин гигантларини қуриб, миллионлаб аҳолини экологик хавф-хатарга юзма-юз

қилишга муваффақ бўла олмаган эдилар. Бунга собиқ иттифоқнинг парчаланиб кетгани халал берган эди. Мана шундай ҳавойи иддаолари боис парчаланиб кетган собиқ салтанатнинг «совуқ режа»лари наҳотки ҳали ҳам ўз кучини сақлаб келаётган бўлса?!

Бундай бемаъниликлар собиқ иттифоқнинг ўзи билан бирга барбод бўлганига-ку, асло шубҳа йўқ. Аммо «ўлган илон»ни тирилтириб, манфаат кўришдан ҳамон кимларнингдир илинжи борга ўхшайди.

Бизни шу нарса ташвишга солади.

* * *

Умид шулки, она Туркистоннинг қадим дарёлари мавжларини булғаб, боғларимиз заволи бўлаётган, жамики тирикликка таҳдид солаётган алюмин оғусининг йўлини тусадиган тоза насимлар албатта эсгайдир.

БУХОРО ОҲУЛАРИ

Мунис мавжудотга маъру шафқат бу!

Қачонлардир Осиёнинг бепоён кенгликларида ёввойи от, қулон, туялар пода-пода бўлиб эмин-эркин кезиб юришган. Эндиликда бундай йирик сут эмизувчиларнинг айримлари буткул йўқолиб, баъзи бирлари эса ноёб турларга айланиб қолган. Йирик ҳайвонлар билан бирга жуфт оёқли кавш қайтарувчи сайғоқлар, оҳулар, жайронлар ҳам сурув-сурув бўлиб ўтлаб юришган. Тоғлар устидаги биёбонларда ёввойи буғу, дарёбўйи туқайларда эса зубр, ёввойи чўчқа ва бошқа жониворлар яйраб ўтлашган. Ҳозир айрим жойлардагина сайғоқ, жайрон ва оҳуларнинг баъзи турларигина сақланиб қолди.

Машҳур шоиримизнинг “Қўриқхона” деган шеърини кўплар ёд билади. Уни ўқиганда, ёвуз кўзлардан зада оҳу ва тождор турналар, ноёб арслонлару неча минг хил безавол гиёҳлар, турфа қушларнинг камёб зотларини асраб қолиш учун юксак тоғлар, поёнсиз саҳролар қўйнида, дарёлар бурилиб оқадиган қайирлару яна кўплаб ғажур кўзлардан пана жойларда вужудга келтирилган қўриқхоналар кўз олдимизга келади.

Ўқ отар қуролларнинг кашф этилиши табиат мувозанати бузилишига олиб келди. Бугунга келиб, инсон Ер юзининг барча бурчакларида чўл ва тропик чўллардаги бепоён ўтлоқларни ҳайдаладиган ер ва мол боқиладиган яйловга айлантириб, йирик ёввойи ҳайвонларни деярли қириб юборди. Бу жойларда табиий ҳолда ўсувчи гиёҳларнинг барҳам топиши билан улар орқали тирикчилик қилувчи майда ва ўрта турдаги

хайвонот олами ҳам йўқола бошлади. Фақат миллий табиат боғлари ва қўриқланадиган экология ҳудудларидагина миллион йиллар мобайнида Ер юзида табиий кўпайиб келган тирик мавжудотнинг айрим турларигина сақланиб қолди. Кўлига ов милтиғи тутган инсон дашту чўлларнинг ноёб экотизимлари яратган не-не жониворларни-да буткул маҳв этди.

Техник тараққиётнинг жадаллашуви нафақат наботот ва ҳайвонот оламига, айти чоғда, инсоннинг ўзига хос ҳаёт тарзи, аждоқлар руҳи ва кўҳна заминнинг безавол қадриятлари билан боғлаб турган пок туйғуларига ҳам даҳл қилаётир. Тарихчилар афсус ила ёзганидек, бир вақтлар шимолдаги улкан салтанатни учта асос тутиб турган — булар: қишлоқ муҳити, унинг қўрғони ва роҳибхона. Эндиликда, бу уч илдизнинг барчаси барбод бўлган. Шу боис гиёҳвандлик, шафқатсизлик, беҳаёлик каби маънавий таназзул иллатлари миллатни ичдан емириб бораётир. Аллоҳга шукрки, кўҳна Туроннинг истиқлолга етишган халқлари одамизот наслини буткул маҳв этувчи бундай балолар йўлига пок эътиқоддан қалқон бунёд этаётир.

Қоровулбозордаги Қизилқум барханларига туташиб кетган “Жайрон” экомарказининг мовий кўлларию туқайга айланган қуюқ саксовулзорлари бўйлаб кезаётиб, ҳуркак оҳуларнинг “ўз уй”ларида жуфтлари билан бежавотир юрганларини кузатар эканман, беихтиёр хаёлимдан шу ўйлар кечади.

Қулон кўкўрғинга сир айтмас...

Гўзал жайронларгина эмас, атоқли адиб Суннатулла Анорбоев тасвир этганидек, “иссиқда мудраётган чўлга файз киритиб, оққушникидай чиройли бўйнини роз тутганча” йўрғалаётган йўрға тувалоқ (товуққа ўхшаш катта қуш)дан тортиб, “Қизил ки-

тоб”га киритилган Пржевальский отлари, қулонлару архар каби Бухоро тоғ қўйларигача шу экомарказда яйраб юришибди. Она табиатнинг нодир жониворлари беҳадик урчиб кўпайиши учун бу манзилда барча зарур шароитлар яратилгани меҳр туйғунгизни жўштиради.

Ўзбекистонда экотизимлар хилма-хиллигини тўқис муҳофаза қилиш учун тўрт тоифада махсус қўриқланадиган ҳудудлар ташкил этилган. Булардан бири давлат қўриқхоналари. Юртимизда жами тўққиз қўриқхона бўлиб, ҳудуди 209,6 минг гектар. Давлатга қарашли иккита Миллий табиат боғининг умумий майдони 6062 квадрат километр. Ов қилиш тақиқланадиган ва ўсимликлар алоҳида қўриқланадиган махсус буюртмахона-қўриқхоналар эса ўн бирта бўлиб, улар 1716,2 минг гектар майдонга эга.

Қушлар ва ҳайвонларнинг ноёб турларини кўпайтириш марказлари ҳам махсус қўриқланадиган табиий ҳудудларга киради. 1976 йили илк бор Бухоро вилоятида жайронларни кўпайтириш учун ихтисослашган питомник ташкил қилинди. Дастлаб унинг майдони 5145 гектар бўлган. 1989 йили қўриқхона “Жайрон” илмий-ишлаб чиқариш экомарказига айлантйрилиб, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тасарруфига ўтказилган. Ҳозир унинг майдони етти минг гектардан ортиқ.

— Экомарказимизни жануби-ғарбий Қизилқумнинг ўзига хос табиатини севувчи 33 турдаги сут эмизувчи ва 250 хилдан ортиқ қушлар макон тутган, — дейди марказ илмий ходими Наталья Солдатова. — Нафақат “Қизил китоб”даги охулару қушларнинг, ҳатто балиқларнинг ҳам Аму-Бухоро гулмои каби ноёб турлари мавжуд.

Бу бежиз эмас, экомарказ ҳудудининг бир томони Термиз — Қўнғирот темир йўли билан чегараланган, иккинчи томондан Аму — Бухоро канали оқиб

ўтади. Тиниқ сувли “Гўзалкўл”, катта ва кичик шўр кўллар Амударё суви билан тўйинади. Уларда балиқлар билан бирга турли қушларнинг озиғи бўлган планктонлар ҳам яшайди. Бундан ташқари, қўнғир эчкиэмар, илонлар, бир қозон деб номланадиган тумшуғи остида мешкопи бўлган йирик сув қушларининг икки тури: пушти соқоқуш ва жимжимадор сақоқушлар, фанда фламинго деб аталувчи бўйни ва оёқлари узун, оч пушти тусли қизил ғозлар мавжуд.

Экомарказ аслида жайронларни урчитиб кўпайтириш учун ташкил бўлган. Юз бошга етар-етмас гўзал жайронлар ўтган ўттиз йилда минг бошга қадар кўпайган эди. Эндиликда уларга баъзан озиқ етишмайт қолаётгани, худуднинг улар сонига нисбатан торлик қилаётгани сезилмоқда. Бу ҳол жайронлар сонига таъсир кўрсата бошлабди. Экомарказга ёндош бўлган ўн саккиз минг гектар худуд табиий муҳитни асрашга доир амалдаги тартибларга биноан экомарказ ва хўжалик мақсадларида биргаликда фойдаланиш учун ажратилган. Худудда аҳоли, шунингдек фермер хўжалиқларининг моллари боқилмаслиги керак. Бироқ баъзан бу тартибни бузиш ҳоллари учраб тургани жайронлар кўпайишига халал бераётган экан.

— Шу чоққача Бухоро тоғ қўйи деб номланган алқорлар бутунлай завол топиб кетган, деб ҳисоблаб келинарди, — дея ҳикоя қилади кўп йиллардан буён экомарказда жониворлар шифокори бўлиб ишлаган ва ҳозир унинг директори бўлган Эркин Йўлдошев. — Ўтган йили Боботоғ ва Бойсун тоғларида уларнинг жуда кам туёқларигина борлиги ҳақида эшитиб, ўша ёққа йўл олдик. Машҳур овчи-мерганлардан сўраб-суриштирдик. Аллоҳ ҳаётнинг тўқислиги учун яратган бу жониворлар бутунлай барҳам топиб кетмаслиги инсоннинг бурчи эканини тушунтириб ёрдам сўрадик. Алқорларнинг сонини кўпайтирсак, ер юзиде шу турнинг сақланиб қолиши учун шароит яратган бўла-

миз, дедик. Бошида бир урғочи ва бир эркак алқор олиб келган бўлсак, ҳозир уларнинг сони ўн бошга яқинлашиб қолди.

Халқ тилида архар ҳам, алқор ҳам бир жониворни англатади. Кўпчилик уни тоғ эчкиси дейди. Бироқ Бухоро тоғ қўйининг фарқи шуки, аста-секин ияги тагини соқол қошлаб боради. Экологлар тилида Северцев қўйи деб аталаётган Қизилқум қуйида эса бундай соқол ўсмайди. Бухоро қўйининг асл ватани жанубий минтақаларимизнинг тоғли ҳудудлари бўлиб, улар бир вақтлар Бухоро амирлигига қарагани учун ҳам тоғларни макон тутган архарларимиз Бухоро тоғ қўйи сифатида қайд этилади. Улар шохдорлиги, гавдасининг дуркунлиги, бақувватлиги ҳамда табиат яратган ноёб гўзаллиги билан бошқа шу турдаги жониворлардан фарқланади.

Пржевальск отларининг асл ватани Мўғулистон. Экомарказда 35 бош шундай отлар бор. Қулонлар эса отдан кичикроқ, кўпроқ эшакка ўхшаб кетадиган ёввойи хачирдир. Халқимиз тилида “қулон бошпига иш тушса, қуйруғига сир айтмас”, деган мақол ҳам бор.

Далътапдан ортида... турналар

— Она юртимиз осмонида парвоз қилувчи жуда кўшлаб кўчар қушлар, айниқса қизил ғоз ва оқ турналарнинг учиш йўллари экомаркази орқали ўтади, — дея мароқли ҳикоясини давом эттиради бир неча йилдан буён шу марказда фидойилик билан илмий тадқиқот олиб бораётган Наталья Солдатова. — Сибирнинг шимоли-ғарбидаги Ямал-ненец миллий округини макон тутган оқ турналар Эрон ва Покистон ҳудудидаги қишлоқ жойларига қайтаётганда ва яна баҳорда узоқ шимол ўлкалари сари йўл олганда, албатта, бизнинг осмонимизда арғамчи солиб учадилар. Бироқ оқ турналар тобора камайиб бормоқда. Бунга

Эрон ва Покистон томонларда уларни отиб олишга ишқибозлар ҳаддан зиёд кўпайиб кетгани сабаб. Шу боис эндиликда ноёб оқ турналар кўпайиши учун ҳам жон куйдираяпмиз.

Олимлар шу мақсадда оқ турна тухумини инкубаторда очириб кўпайтириш ниятида. Аслида турналар табиий шароитда икки-учтадан тухум қўяди ва полонлар очиб чиққач, улардан биттаси учишга ярқли қушга айланади. Сабаби ҳаёт учун кураш лаҳзаларида улардан бири иккинчисини маҳв этади. Шунинг учун олимлар полонларга ем бераётганда табиий шароит ҳосил қилиб, уларга ўзларини кўрса тишмайди. Полонлар озиқни она турна берапти, деб ўйлайди. Улар каттаргач эса оқ халатли қушсеварлар турначаларни учишга ўргатади. Бунда дельтапланлар, айниқса, қўл келади. Олимлар турначаларни она турнага ўхшаб кетадиган дельтаплан изидан югуришга ва шу тариқа учишга ўргатишади.

Тадқиқотчининг айтишича, Россия, АҚШ ва Ўзбекистон экологлари ўртасида тузилган келишувга биноан ноёб оқ турналарни ана шу усулда кўпайтириш юзасидан катта саъй-ҳаракат бошланибди. Экомарказга оқ турна тухумлари Фарбий Сибирдан самолётда олиб келинарсан. «Биз уларни очириб, март ойи бошида учиб келадиган кулранг турналарга қўшиб учирамиз. Қушларнинг хотираси кучли. Экомарказ худудида урчиб кўпайиш учун бежавотир шароит борлигини унутмадилар ва ўз “тил”ида буни бир-бирига билдирадилар, деб умид қиламиз», дейди у.

Бу тажриба олимлар томонидан қўлланиб, яхши самарага эришилган. “Умид дастури” лойиҳасига мувофиқ Қорақалпоғистон ва Қозоғистон худудида ҳам кўчар қушлар йўлида зарур шароит яратиб оқ турналарни минтақамизга ўргатиш кўзда тутилмоқда. Ноёб қушларни улар бежавотир урчиб кўпаядиган жойлар-

га ўргатиш учун космик радиоалоқа воситаларидан ҳам фойдаланиш мўлжалланмоқда.

Жайронларни табиий шароитда урчитиб кўпайтиришга ихтисослашган жаҳонда ягона экомарказ шу тариқа ўз фаолияти кўламини кенгайтормоқда. Узоқ-яқиндаги кўпгина зоопарклар, кўшни давлатларнинг кўриқхоналари, араб мамлакатлари ва Афғонистондан ҳам Бухоро жайронларига буюртмалар келиб турди.

Айни пайтда, экотуризм ишқибозлари ҳамда мактаб ўқувчиларининг “Жайрон” экомарказини келиб кўришга эҳтиёжи ошиб бормоқда. Уларнинг қизиқишларини ҳам ҳисобга олишга тўғри келади. Шунинг учун жайронларнинг табиий кўпайиш шароитларига ҳалақит бермаган ҳолда сайёҳлар ва мактаб ўқувчиларига хизмат кўрсатиш учун экомарказ ҳудудига ёндош майдонда махсус “ташриф маркази”га эҳтиёж сезилмоқда.

Безавол охулар ва ноёб қушлар гўзаллигидан завқ олиш, бинобарин, она табиатга меҳр уйғотишдан кўра савоб иш йўқ.

ОФТОБ НАҚШИ БОР

Дон ва нон ҳақида уй ҳикоя

Кўп йиллар бурун раҳматли отам томорқамизга ғалла экиб, пишган бугдойга ўроқ соларкан, урушнинг охирги йиллари бўлган бир воқеани гапириб берганди. Шу гап хотирамда узоқ сақланиб қолди.

Ўшанда айни ёз, ғалла ўрими авжида экан. Эркаклар фронтда, ўроқчиларнинг аксари аёллар ва ўсмирлар. Кун бўйи ўроқ сермаб мадори қуриган аёллар кечки пайт дала четидаги анғиздан машоқ териб қайтаётганда нимадандир доим тажанг юрадиган Жаббор раис отини гижинглатиб келиб қолибди. Машоқ дегани ўроқ текканда тўкилган ярим-ёрти арпа-бугдой бошоғи бўлиб, астойдил ерга эгилсангиз, бир соатда аранг бир ҳовуч териш мумкин. Баъзи қамчисидан қон томадиган раислар ана шу бир ҳовуч донни ҳам одамларга раво кўрмаган.

Замон оғир бўлган, машоқ термаса — уйда гўдаклар оч қолган. Эртадан кечгача бели қотиб ўроқ ўрган, қайтар чоғи норасидаларини деб етти букилганча машоқ терганларнинг шу арзимас насибасига ҳам болшавой тўралар хасислик қилишган. Шу бир ҳовуч машоқни ҳам уларга кўп кўрганлар.

“Ҳамма машоғини хирмонга тўксин!” деган буйруқ янграйди. Жаъми ўроқчи бу талабни бажарган, биргина Бибигул иккиланиб туриб қолади. Уйда унинг иккита жигарбанди оч ўтирибди, тонг чоғи: “Кечқурун сизларга нон ёпиб бераман”, дея далага юрган. Эри урушда ўлиб, бева қолган аёл бир ҳовучгина бошоқни енги ичига беркитади. Баттол раис шуни ҳам сезган экан, Бибигулни тўхтатиб, енг ичидаги бошоқларни хирмонга тўктиради.

”Раис, сал инсоф қилсангиз бўларди. Бечоранинг норасидалари шунга кўз тикиб ўтирибди”, дейишади одамлар. Бироқ дийдаси тошга айланган Жаббор, ода-тича, бу гапларга қулоқ осмайди.

Бибигул йўл бўйи уввос солиб йиғлаб қайтади. Йўл бўйи Жаббор раиснинг етти авлодини қарғаб қайтади. Дардларини сел бўлиб, шамол бўлиб айтади. Еллар унинг армонлари, оҳ-зорларини қанотларида олиб учадилар:

— Уйгинанг куйгур Жаббор, уйгинанг куйсин. Илойо, болаларинг томоғидан нон ўтмай қолсин-а, нон ўтмай!..

Шўро даврининг чопқирлари шундай тошбағир бўлган. Бибигул келиннинг қарғиши раиснинг ўзига тегмаган бўлса-да, унинг бутун авлодига, болаларига урганини одамлар кўришган. Кўришгану ҳайратдан тонг қотишган... Кейинчалик Бибигулнинг, йўқ, биргина Бибигулнинг эмас, у сингари минглаб уруш беваларининг дардли нолалари Шомурод бахшининг ўлмас қўшиқларига кўчган дейишади...

* * *

Иккинчи воқеани эса талабалик йиллари Аҳмад Яссавий бобомиз турбатлари жойлашган Туркистон шаҳри атрофидаги қишлоқларда эшитган эдик. Биз ўзбек тили шевалари бўйича амалиёт ўтказган Қарноқ қишлоғида ҳам Отабой деган шундай раислардан бири ўтган экан. У қаҳатчилик йиллари одамларнинг бор дон-дунини тортиб олиб, уруғликка ҳам бермасдан омборда чиритиб юборибди. Далалар экилмай қолган ана шу пайтда унинг бу иши қаттиқ норозилик уйғотадию колхозчилар тўполон кўтариб, раисни одил судловга тутиб бермоқчи бўлишади. Бироқ у қочиб қолишга уринади, ғазаби тошган уч-тўрт одам судгача кутмай Отабойни ўлдириб қўя қолишади. “Болшавой”лар уни жабрдийда қаҳрамон санаб, узоқ йиллар колхозни унинг номи билан атаб келишган.

Собиқ тузум қулагач, Қарноқ қишлоғининг асл номи қайтадан тикланди, уруғликни элдан яшириб чиритиб юборган раиснинг номи эса тарих саҳифасидан ўчириб юборилди.

* * *

Дон ва ноннинг нақадар азизлигига доир яна бир ибратли воқеани Қўнғиртов атрофидаги қишлоқларда ҳали-ҳануз эслаб юришади. Машҳур шоиримиз Абдулла аканинг падари бузруквори раҳматли Ориф ота ҳам ана шу оғир уруш йиллари хўжаликка раис бўлган экан. Эрлари урушга кетган аёллар ёки уларнинг болалари дон янчгани хирмонга келишса, уларга секингина: “Эртага эрингнинг калишини кийиб кел”, “Отангнинг калишини кийиб юравер...”, деб қўяркан. Калиш каттароқ бўлса, бир-икки сиқим ғаллани билдирмаган-да. Элнинг ҳақиқий жонкуяр оталари одамларга далда беришга шундай йўл топишган.

Жаббор баттол ёки Отабой раис кабиларга ўхшаб қарғиш эмас, элнинг раҳматини олган оталарнинг болалари эса улуғ юртнинг ардоқли фарзандлари бўлиб, эл-улус ифтихорига айландилар.

* * *

Дон ва нонимиз билан боғлиқ бу уч воқеани бежиз эсламадим. Уруш ва ундан кейинги қаҳатчилик йилларини қўя турайлик, олтмишинчи йиллар бошидаги “тўқчилик” кунлари ҳам Хрушчевнинг валломатлиги боис жухори уну арпа нон еганимиз эсимизда. Халқимиз оғир ва адолатсиз шўро даври қийинчиликларини босиб ўтиб, истиқлолга муяссар бўлди. Одамлар ғалла экиб, ўроқ ўриб бир ҳовуч машоқ теришга ҳадди сифмаган замонлар ортда қолди. Давлат раҳбарининг ташаббуси ва халқимиз иродаси билан илк бор ғалла мустақиллигига эришдик. Нон-насибаси бутун халққа айландик.

Донимиз хирмонларга тоғдек уюлиб, эл дастурхони оппоқ буғдойимиз неъматларидан файзиёб бўлган кунларда ўз нонимиз, ўз донимиз кўзимизга беихтиёр иссиқ кўринаётгани сабаби ҳам шунда.

Пахта яккаҳоқимлиги барҳам топиши шарофати билан ғаллазорлар кенгайгандан кенгайди. Соҳага хорижнинг юксак унумли техникалари кириб келди. Бироқ дала-қирларимизда гоҳо эски техникалар ҳам судралиб юрганини кўрасиз. Айни ўримнинг қисталанг кезида улар дон-дунни тўкиб-сочиб, ҳосилнинг баракасини учириб қўяётган ҳоллар бўлиб турибди. Уларнинг ўрнига Германия ва Россиянинг янги ўрим техникалари келаётганини кўриб кўзингиз қувонади. Бу жараён янада жадаллашиб, хирмонларимиз тобора юксалиб бораверади.

Нонимиз ҳар қанча мўл-кўл бўлмасин, у энг тансиқ неъмат сифатида ҳамиша азиз ва мўътабар! Зеро, нон она юртнинг ризқ-рўзи. Миллий қадриятларимиздаги жуда кўп асотирлар ҳам ноннинг қадри, уни эъозлаш билан боғлиқ. Демак, биз бу азиз неъматимизни ҳам мусаффо сув ва ҳавомиз каби эъозлаб асрашимиз, тансиқ нонимиз сифатига гард юқтирмашлигимиз керак. Зотан, дастурхонлар минг хил нон-неъматга тўлиб турганида ҳам ноннинг ўрни ва қадри бўлақдир!

Нон бор экан, энг азиз неъмат сифатида у ҳақдаги таърифу тавсифлар ҳам давом этади. Асл хунарманднинг қўлида темир олтинга айлангани каби, сифати бир хил буғдойдан бир нонвой таъми оғзингиздан кетмайдиган ширмой ёпса, бошқа бири кўмач пишириши мумкин. Баъзилар унни увол қилиб, бўрдоқисига атала пиширади. Тансиқ неъматнинг боқибегамлик ёки бели оғримаслик оқибатида исроф бўлиб кетаётганини кўриб ичингиз ачийди.

Самарқанд нонининг машҳурлигини ҳамма тан олади. Бу ҳақдаги ривоятлар ҳам бежиз эмас. Бироқ

ноннинг энг яхшиси фақат Самарқанддагина пишади, дейиш унчалик ҳам тўғри эмас. Қаршию Шаҳри-сабзнинг офтобдек кулиб турган нонлари таъми билан ҳам, кўриниши билан ҳам Самарқанднинг машхур нонларидан сира қолишмайди. Тошкент бозорларига-ку, Самарқанд нонидан ками йўқ нонлар чиқаётганига анча бўлди.

Истиқлол йилларида хусусий тадбиркорликнинг равнақ топиши нонпазлик саноати ривожига ҳам таъсир кўрсатди. Бироқ яхши булка энди айрим туманлардаги эски нонвойлик дастгоҳларидагина пишаётганини ҳам айтишимиз керак.

Сифатнинг эмас, соннинг кетидан, бинобарин, мўмай даромаднинг ортидан кувиб қимматбаҳо уни-мизни исроф қилаётганлар нондек улуғ неъматнинг қадрини тушираётганларини ўйлаб кўрсалар, фақат бу дунёнинг роҳатини эмас, у дунёнинг азобларини ҳам ўйласалар, ёмон бўлмасди, дегинг келади.

Тошкентни бежиз нон шаҳри, дейишмаган. Оғир қаҳатчилик йиллари пойтахтимиз очарчилик гирдобига тушганлардан Осиёнинг офтобдек иссиқ нонларини аямаган. Биз мана шундай улуғ эл, шавкатли ажлодлар фарзандимиз. Нони ширин, насибаси бутун халқимиз!

• • •

Тандирдан эндигина узилган оппоқ нонимизда офтобнинг нақши, ота юртнинг тафти бор! Она Ўзбекистон саховати бор!

ДЕҲҚОННИНГ ОРЗУСИ

Қуронбойо Шўра Раҳмонлар

нима деди?..

Кузнинг офтоб чарақлаб турган кунлари эди. Эллиқалта ҳокими Неъматулла Худойберганов тумандаги Фани Одилов номли хўжалик пахтазорларига боришни маслаҳат берди. Теримчилар айна тушликка чиққан маҳал хирмон бошида учрашув бўлди. Шоир ҳамроҳларимиз қиз-жувонлар меҳнатини алқаб шеър ўқишди, эсдалик учун суратга тушишиб, китобларига дастхат ёзиб беришди.

Қуронбой Бобожоновнинг даласи кўзни яшнатарди. Ғўзалар бамисоли бутазордаги дарахтларни эслатади. Ҳар тупда саксон-тўқсонтадан кўсак. Ҳар чаноқда етти-тўққизтадан чигит.

— Бу ўзи қандай нав? — ҳаммамиз бараварига қизиқиб сўрадик.

— Бу, янги нав, — деди мийиғида кулганча Қуронбой. — Икки йилдан бери тажриба қилиб кўраяпмиз. «Оқдарё — 6» нави. Раисимиз дарагини эшитиб, Самарқанддан топиб келган.

Унинг айтишича, янги нав бир йил аввал саккиз гектарлик шу далада етмиш центнердан пахта берган. Ҳосилнинг ҳозирги чўғи ҳам ундан кам эмас.

Албатта, Қуронбой бу навга алоҳида эътибор қаратиб, ундан меҳнатини ҳам, меҳрини ҳам аямаган. Вақтида озиқлантириб, вақтида суғорган, барча юмушларни кўнгилдагидек қилиб бажарган. Бироқ бу қадар юқори ҳосил олишнинг сири нимада экан? Агар бунинг сири фақат Қуронбойнинг тажрибасида, пах-

тага бўлган алоҳида меҳр-муҳаббатида десак, у сингари пахтадан меҳнатини аямайдиган миришкорлар жуда кўп. Бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам ҳосил чўғини бу даражада юқори кўтара олишмайди. Ҳатто, ҳар қанча меҳнат қилсанг-да, пахта эллик центнердан ортиқ ҳосил бермайди дегувчилар ҳам кам эмас. Демак, ҳамма гап навда экан, навшунослик олми савиясини кўтара олсак, деҳқоннинг қозони ҳам, чўмичи ҳам мой бўларкан-да, деган фикрга боргандик ўшанда.

Орадан йил ўтиб, нишонлик фермер Тўра Раҳмонов даласида ҳам элликқалъалик Куронбойнинг пайкалида кўрганимиз сингари мўл пахта ҳосилига дуч келдик.

— Сизлар ҳам «Оқдарё» навини синаб кўряпсизларми? — деб сўрадик фермердан.

— Йўқ. Бу ўзимизнинг «Бухоро — 6», — деб жавоб берди у. — Ҳосили олтмиш центнердан ошиб кетди. Кўриб турибсизлар, ҳали яна пахта бор далада.

— «Бухоро — 6» дан ҳам шунча ҳосил олса бўларкан-да, — дея ажаблангандик, фермер ўз тажрибаларидан баъзи бирларини айтиб қолди:

— Бу дала олти гектар. Тажрибамни шу ерда ўтказаман. Тўғриси айтсам, нав-ку — ҳамма далаларимизда бир хил. Бироқ бу пайкалга алоҳида қараймиз. Аввало, тупроқни нурига «бас» деганча тўйдираман. Кузда ҳам, баҳорда ҳам. Ҳатто суғориш чоғида ҳам қўйнинг қийини оқизамиз. Иккинчидан, бу далада трактор култиватори то учинчи сувга қадар ишлатилган, холос. Шундан сўнг роса ўсиб кетган шохлар синмасин, деб ғўзага қўлда, кетмонда ишлов бердик. Натижани эса мана кўриб турибсизлар.

Ҳосил шу қадар мўлки, қанча терсанг ҳам кун сайин очилиб ётган чаноқларни сира адо қилиб бўлмайдиганга ўхшарди. Сал фурсат ўтиб, “Қорақалпоқтомат” корхонасининг Нуриддин Орифхўжаев раҳбарлигидаги ғўзани томчилатиб суғоришга ихти-

сослашган тажрибакорлари ҳам етмиш центнердан ҳосил олаётганини эшитдик. Қани энди ҳамма пахтазорларимизни мана шундай парваришлаш даражасига эриша олсак! Афсуски, ҳозирча бунинг имкони йўқ. Ҳамма далаларга бундай ишлов беришга деҳқоннинг қўли қисқалик қилади. Гоҳида навларнинг аралшиб кетиши, техника етишмаслиги, ернинг шўри, минерал ўғитларнинг қимматлиги каби кўпдан-кўп омиллар панд бериб қолади...

Агар бу муаммолар ҳал этилса, биз бебаҳо ери-мизни, олтинга тенг сувимизни янада қадрлаган бўлардиқ. Яхши ҳосил олинмаётгани, тупроқ унумдорлигининг пастлиги оқибатида қанчадан-қанча ерларнинг умри бекор ўтмасди. Ер ва унинг унумдорлиги экологик муаммолар ичида энг долзарбидир. Биз ер билан боғлиқ экологик муаммоларни ҳал қилиш орқали жуда катта иқтисодий вазифаларни ҳам адо этамиз. Негаки, бугун ўзбек деҳқонининг моддий манфаатдорлиги кўп жиҳатдан у ердан олаётган ҳосил салмоғига боғлиқ. Ҳосил салмоғини эса пахтанинг нави ва деҳқоннинг чўнг меҳнати, унинг замонавий техника ва технологиялар билан қай даражада қуроллангани белгилашини юқорида айтилган мисолларда кўрдик. Аслида бу манзара пахтачилигимизнинг яқин келажақдаги истиқболидан далолат беради. Бинобарин, деҳқон-фермерларимиз ерга ҳақиқий эгалик туйғуси қандай самара бериши мумкинлигини ўз меҳнати, билими ва тажрибаси мисолида яққол кўра бош-лади.

Пахтанинги янги бозори

Ҳар йили куз ойлари бошида Тошкентда ўта бошлаган жаҳон пахта бозорининг асосий мақсади ҳам қимматбаҳо тола етказиб берувчи пахтакор деҳқоннинг, бинобарин, заҳматкаш халқимизнинг моддий

фаровонлигини янада юксалтиришни кўзда тутати.

Бу хусусда сўз юритар эканмиз, жаҳон пахта бозорининг юртимизга кўча бошлагани моҳият эътибори билан, мустақиллигимиз тақозо этаётган заруратлар сифатида юз берганини айтмасдан бўлмайди. Негаки, истиқлолга қадар ўзбек деҳқони, ана шу жафокаш бободеҳқон сиймосидаги она халқимиз не-не азоблар билан пахтани етиштирарди-ю, бироқ олтинга тенг бу неъматни қандай нарҳда, кимга ва қачон сотиш буткул унинг инон-ихтиёридан ташқарида эди. Бошқача айтганда, оқ олтинни ўзбек деҳқони машаққат чекиб етиштирарди-ю, бироқ бу бойликнинг ҳузурини бошқалар кўрарди.

Бугун мамлакатимизда деҳқончилик бутунлай янги тизимда шаклланмоқда, фермерлик ҳаракати ҳал қилувчи кучга айланди. Тайёрланаётган толанинг асосий қисми фермерлар етиштирган ҳосил ҳисобига тўғри келмоқда. Фермерлар даласидаги ҳосилдорлик ошиб бормоқда. Шу боис мамлакат Президенти бошланган ана шу хайрли жараёни янада изчил давом эттиришга даъват этаётир. Дарҳақиқат, фермерлар янги иқтисодий ислоҳотларни рўёбга чиқараётиб, эндликда нафақат экин экиш, парваришlash, айни чоғда етиштирилган ҳосилни сотиш ва ундан тегишлича даромад олишнинг ҳам пухта ҳисоб-китобини юритадиган даражада замонавий фикрлаши зарурлигига аҳамият қаратилмоқда.

Яқин келажакда фермерлар пахтани фақат етиштириб, хомашёсини пахта заводларига топширибгина қўя қолмай, ундан тола ажратиб олишдек янада мураккаб жараёнда ҳам бевосита иштирок этиши зарур бўлади. Президентнинг бу даъвати замирида жуда катта ижтимоий адолат мужассам. Сабаби, бугун фермерлар пахтани бошқанинг аралашуви, кўрсатмасисиз ўзи мустақил етиштира бошлади. Бироқ етиштирган ана шу ноёб неъматини ўзи хоҳлаганидек сота

олиш даражасига эришгани йўқ. Бу борада ҳамон монополист корхоналарнинг айтгани — айтган, деганидеган. Бу ишни ҳозирча «Пахтасаноат» уюшмалари амалга оширмоқда.

Бошқача айтганда, хомашёни етиштирувчи билан ундан олинган тайёр маҳсулотни харид қилувчи ўртасида ҳозирча воситачи тарзидаги “учинчи одам” муаммоси бор. Хўш, бу жараёнда муаммо нега пайдо бўляпти? “Учинчи одам” тимсолидаги бу бўғиннинг деҳқон-фермерга ёқмаётган жиҳати нимада зоҳир бўлаётир? Ҳозирги шарт-шароитдан келиб чиқиб айтиладиган бўлсак, кўп ҳолларда “учинчи одам” фермерни, бинобарин минг азоб билан пахта етиштирувчи деҳқоннинг хоҳласа қўлини боғлайди, хоҳласа «тушовлайди». Бу механизмнинг тўғри ишлаши амалда қийин кечаётир. Аввало, пахтани деҳқон-фермерлардан қабул қилиб олаётган заводлар пахта етиштирувчи билан уни харид қилувчи ўртасида олтин кўприк эмас, уларни бир-биридан йироқлаштирувчи ортиқча бўғин бўлиб қолаётир. Бу унинг ўз манфаатини ҳалдан зиёд юқори қўйиб, кўп ҳолларда, хомашё етиштирувчи манфаатдорлигига раҳна солаётганида намоён бўлмоқда.

Шу ўринда пахта бозоримизга ташриф буюрган хорижий компанияларнинг вакиллари фикрини ҳам эшитиб қўяйлик. Улар “Биз шу чоққача ўзбек пахтасини турли воситачилар орқали сотиб олардик. Энди эса ўртадаги ана шу олиб-сотарларсиз тўғридан-тўғри Ўзбекистоннинг ўзидан олаяпмиз”, дея ўз мамнунликларини изҳор этишади.

— Биз ўзбек пахтасининг сифат жиҳатидан рақобатбардошлиги, халқаро талабларга жавоб беришини аввалдан ҳам яхши билардик, — дейди Вьетнамдаги «Даму» компанияси раҳбари Фан Тан Сон. — Чунки компаниямизда асосан ўзбек пахта толасидан тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

— Ярмарка сабаб ўзбек пахта толасининг жаҳон миқёсидаги обрў-эътибори яна бир поғона ошди, — дейди «Коттон Бангладеш» журнали бош муҳаррири Куамрул Ахсан. — Дунё пахта саноати етакчилари ўзбек деҳқонининг хомашё етиштиришда пухта иш юритишига юқори баҳо беришди.

Ҳа, пахтанинг ҳақиқий жаҳон бозорини шакллантириш бўйича қўйилган қутлуғ қадам ўз самараларини намоён эта бошлади. Шубҳасиз, бу жараён бундан буён ўзбек халқи учун мустақилликнинг энг катта неъматларидан бири сифатида янада янги имкониятлар эшигини очажакдир.

“Учинчи одам”га ҳоҳшат борми?

Хорижлик харидор-ку, ўзбек пахтасини бирор европаликдан эмас, ўзбекнинг ўзидан олаётганига, орадаги “учинчи одам” тимсолидаги даллол воситачининг хизматидан воз кечганига шунчалар қувонаётган экан, энди тасаввур қилингким, етиштирган хомашёсини ҳозирги пахта заводларига топшириб, улар ажратиб олган тола сотилганидан сўнг қўлига тегаётган ҳаққа қаноат қилиб келаётган ўзбек фермери толани ўзи етиштирган хомашёдан ўзи ажратиб олишга эришса, сўнг тайёр толани истеъмолчига ўзи тўғридан-тўғри сотиш имконига эга бўлса, бундан-да ортиқроқ қувонмасмиди! У албатта хорижлик харидордан ҳам кўпроқ суюнган бўларди. Умид қиламизки, бу жараён оддий воқеага айланадиган кунлар у қадар йироқ эмас.

Унга қадар эса ҳали орада деҳқон «нонини туя қилишга иштаҳаси зўр» бўлган “учинчи одам” тимсолидаги бўғинлар жуда кўп. Ана шундай бўғинларнинг энг оғриқли нуқтаси бугунги пахта заводлари, улардаги катта раҳбарнинг измидан чиқмайдиган нав синаш лабораториялари ва устаси фаранг тарозибонлардир.

Тарозибон-ку, аслида жудаям кичик шахс. Бироқ унинг ортида беш панжасини оғзига тикқан бутун бир тўда турибди. Ана шу тўданинг фирром манфаати билан тарозибоннинг ҳам ҳакалак отган ҳавойи нафси бирлашиб, ноҳалол муҳитни вужудга келтирган. Бугун биринчи навбатда деҳқонни уларнинг ана шундай “ҳомийлиги”дан тезроқ қутқариш керак. Бу жараён қанча тезлашса, деҳқону фермер ҳам, пахтакор халқимизнинг моддий манфаатдорлиги ҳам шу қадар кўпроқ барака кўрган бўлур эди.

Даъвоимиз қуруқ бўлмаслиги учун пахта заводлари ҳаётдан бир-икки мисол келтиришга ҳаракат қиламиз. Айни йиғим-терим авж олган кунлари заводларнинг пахтани қабул қилиш жойларида тарозибон билан деҳқон-фермер ўртасида шундай гап-сўзлар тез-тез қулоққа чалиниб қолади:

— Ҳов ака, ўзи сизда инсоф борми? Шундай оппоқ пахтани ҳам иккинчи навга оламан дейсизми?

— Инсофни ўртага тикманг. Биринчи навга оладиган бўлсам вазндан чегиришга тўғри келади. Билдингизми! Ё навни туширишга, ё вазндан чегиришга кўниш керак. Бўлмаса, бу пахтани олмайман”, — дейди тарозибон.

— Қани, олмай кўр-чи! — дейди фермер. Орада сорт учун, пахтанинг ҳақиқий вазни учун талашини, тўғрироғи кураш давом этади. Талашаётганларнинг ҳар бири ўзини ҳақ ҳисоблайди. Ҳар бирининг ўз далил-исботи бор. Лекин кўп ҳолларда деҳқон унинг нонини туя қилишга ишқибоз тарозибоннинг айтганига кўнишга мажбур бўлади. Чунки унинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилишга қодир бўлган ҳакамни ҳар қадамда ҳозир у нозир қилиб бўлмайди. Тарозибон ана шундан фойдаланиб қолишга устаси фаранглардан топиб қўйилган. Балки топиб қўйилгангина эмас, у ўша «ёғли жой»ни фалон пулга сотиб олган бўлиши ҳам мумкин. Буни қишлоқда яшовчи ҳамма билади...

Кимдир бундай талашишлардан кўра “қистир-қистир”ни афзал кўради. Буни ўзига эп кўрмаганлар эса пахта ортилган тележкаларни тўғри ҳокимлик биноси олдига олиб бориб, ўз ҳақини талаб қилган ҳоллар, тарозибонларнинг улар ортидан югургилаган вақтлари бўлиб туради. Ҳуқуқ идоралари ходимларининг бу ишга аралашган кезлари ҳам оз эмас.

Афсуски, ҳар бир тарозибон олдига биттадан назоратчи қўйиб бўлмайди. Қўйилган тақдирда ҳам улар аста-секин тил бириктириб кетмайди, деб ҳеч ким кафолат бермайди. Ана шундай фирромликдан куйган бир фермернинг ҳангомасини эшитинг:

— Чўлда деҳқончилик қиламиз, бизда ҳашарчи камроқ, — дейди у. — Шу боис теримга кечроқ киришдик. — Октябр ойининг бошларида биринчи терим пахта борлигини эшитган ҳашарчилар ҳар томондан ёпирилиб келишди. Шу денг, икки кундаёқ салкам йигирма тонна пахта терилди. Уларни заводга олиб борсам, иккинчи навга оламан, дейди. «Ҳов, менга қара, кўзинг кўрми, бу, ахир биринчи теримники-ку, ҳали осмондан бирор томчи нам тушмаган, қуёш чарақлаб турган бўлса! Шундай оппоқ пахтани иккинчи нав дейсанми, имонсиз», дедим. «Хоҳласангиз шу, ана лабораторияда текширтириб кўринг, барибир, иккинчи нав чиқади», дейди кўзини лўқ қилиб. «Бўпти, — дедим, — қани ўша сенинг йўриғингга юрадиган лабораториядагилар иккинчи нав чиқариб кўрсин-чи, биласанми, нима қиламан!» «Ҳа, нима қиласиз?» «Ўша анализга олинган пахта билан бирга тўғри вилоят прокурорига бораман. Бошқа фермерлардан олинган пахта хирмонларининг ҳам ўлча-таман. Кимдан қанча ўмариб қолганинггача ошкор бўлмасдан қолмайди. Ана ундан сўнг ҳолингта маймунлар йиғлашини ўйлаб кўравер. «Ул-бул» бериб қутулиб кетганингда ҳам, ҳойнаҳой, анча-мунчага тушасан бола», дедим. Ҳа, шундай дедим! Ё тавба,

гапим таъсир қилди. Бола пақир дарров юмшаб қолди. Ҳар куни кимдан қанча ўмариб турганини ўзи билди-да! Бошқалар ҳам биледи. Бироқ ҳеч ким мен сингари типпа-тик тортишмайди.

Фермер жуда тўғри айтди. Ҳамма ҳам у сингари тиккама-тикка тортишмайди. Биров юз-хотир қилади, бошқа бировнинг дурустроқ натижа чиқаришга кўзи етмайди. Қолаверса, бунга кўп фермерларнинг вақти ҳам, имкони ҳам йўқ. Пахта заводларига уя курган тўдалар мана шундан фойдаланиб, деҳқоннинг нонини туя қилиб ётишибди.

Деҳқоннинг бели букчайиб етиштирган ҳосили қадрини ҳеч бели оғримасдан туриб ерга ураётган мана шундай фирром тарозибону сифат бўйича ҳакамларни шоир назарда тутаётган “учинчи одам”ларга қиёсласак асло муболаға бўлмайди. Тасаввур қилиб кўринг: бир тонна пахтанинг нави туширилса деҳқон элликолтмиш минг сўм ютқзади. Агар ўша фермер йигирма тонна хомашёни биринчи навга эмас, иккинчи навга қабул қилишларига рози бўлганида у нақд бир миллион сўмидан айриларди. Сифат бўйича мутасаддиларни ўз йўриғига юргизаётган тарозибон эса атрофидаги ҳамтовоқлари билан бу маблағни қандай қилиб ўз чўнтагига буриб юборишнинг роса ҳадисини олган. Шунинг учун ҳам фермер ўз даласида ишлатгани янги трактор ё бошқа техника воситалари сотиб олгани йиллаб маблағ йиғса, уни тарозида чув туширишга устаси фаранглар ҳар йили кўша-кўша машинаю қават-қават ҳовли-жойлар қуришнинг бемалол уддасидан чиқади.

Модомики, аҳвол шундай экан, муаммони ҳал этиш учун, Президент даъват этаётганидек, хомашё етиштирувчининг ҳосилни сотиш ва ундан тегишлича даромад олиши, яъни ўз маҳсулотини истеъмолчига — у жаҳон бозоридаги харидор бўладими ёки ўзимиздаги пахта толасидан маҳсулот ишлаб чиқа-

рувчи корхона бўладими, ким бўлишидан қатъи назар, орадаги “учинчи одам” сиз тўғридан-тўғри муомала қила олишига эришмоқ зарур.

Бу борада дастлабки қадамлар қўйилаётгани эса кўнгилда умид уйғотади. Аслида бу пахтакор халқимизнинг азалий орзусидир. Жаҳоннинг кўплаб ривожланган мамлакатларида бу оддий воқелик. Бутун жаҳон синовидан ўтган фермерликни-ку муваффақиятли жорий этдик. Хўш, ҳозир фермерлар дуч келаётган “учинчи одам” муаммосини қандай ҳал этамиз? Бу саволга ҳам аллақачон жаҳон тажрибасида кўрилган жавоблар мавжуд. Бу тажриба икки-уч йирик фермер хўжаликларининг биргаликда хомашёни қайта ишловчи кичик корхона ташкил этишларини кўзда тутди. Хомашёдан пахта толасини ажратиб олувчи ускуналар билан жиҳозланган энг замонавий мини-заводлар қурилади. Бундай кичик корхона деҳқоннинг ҳам, фермернинг ҳам талабига ҳар жиҳатдан жавоб бериб, унинг меҳнати қадрини баланд кўтаради. Ана шунда ўзбек деҳқони дўпписини осмонга отса, ўз ишидан ҳар қанча фахр этса арзийди.

**ОЛИСЧЎЛЛАР
БИНАФШАСИ**

УЛУҒ ТЕМУРГА АЛЛА АЙТГАН ЭЛ

Соҳибқирон ҳазратларининг халқимизни мўғул зулмидан халос этиш, пароканда эл ва элатларни бирлаштириш, диёнат ва адолатни қарор топтириш, илм-фан, маърифат ва маданиятни юксалтириш йўлидаги буюк орзу-ният ва интилишларига мана шу Қарши замини мустақкам қанот берган.

Ислом КАРИМОВ

Насаф. Бу табаррук замин қадимда Жанубий Турон пойтахти дея эъзоз билан тилга олинган. У бутун озовд Ўзбекистоннинг навқирон шаҳарларидан бирига айланган. Кўҳна Насафнинг йигирма етти асрлик тўйи боис ўтмиш саҳифалари яна тилга кирди. Халқимиз салоҳиятининг гўзал ифодаси бўлган меъморий обидалар асрлар чанг-ғуборидан тозаланиб, обод манзилларга айлантирилди. Бетимсол қадриятларни тиклаш ва бу маънавий хазинани келажагимиз ворислари онгу шуурига сингдириш йўлидаги эзгу ишларга назар солар эканмиз, она Ўзбекистоннинг ёрқин истиқболлини янада теранроқ тасаввур эта бошлаймиз.

Тўй тантаналари 2006 йил 27 октябрининг эрта тонгида пойтахтдан махсус учоқда борган элчилар, мамлакат ва хориж олимлари, дипломатик корпус вакилларининг кўҳна Насафдаги обод меъморий обидалар, янги муҳташам саройлар ва боғларни зиёрат қилишидан бошланди. "Қарши шаҳрининг жаҳон тамаддуни тарихидаги ўрни" мавзуидаги халқаро анжуман ҳам шодиёнага алоҳида шукуҳ бағишлади. Анжуман Ўзбекистон Фанлар академияси, Ташқи ишлар ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари, ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Миллий ко-

миссияси, шунингдек Қашқадарё вилояти ҳокимлиги томонидан ташкил этилди.

Франция, Япония, АҚШ, Германия, Исроил, Россия, Марказий Осиё давлатларининг етакчи олимлари иштирок этган анжуман қатнашчиларини мамлакатимиздаги ЮНЕСКО вакили Майкл Барри Лейн самимий қутлади. Президент Ислоҳ Каримов ташаббуси билан аждодларимиз томонидан яратилган улкан маънавий-маданий мерос истиқлол йиллари қайта тикланаётгани, Насафнинг 2700 йиллиги тарихи неча минг йиллик шаҳарларимиз жаҳон тамаддунига беқиёс ҳисса қўшганлигининг халқаро миқёсда эътироф этилишидан далолат экани таъкидланди. Қадимшунос олим Р. Сулаймонов, профессорлар С. Шакед (Исроил), Ю. Буряков (Ўзбекистон), Г. Тостевин (АҚШ) ва бошқаларнинг Насафнинг жаҳон цивилизациясидаги ўрнига доир маърузалари ҳам катта қизиқиш уйғотди.

Уларни тинглаётиб, бундай тарихий саналарнинг нишонланиши халқимизнинг бой ўтмиши ва боқий қадриятлари, жаҳон маданиятидаги ўрнига доир изланишлар натижасидан жаҳон жамоатчилигини, миллатдошларимиз ва ёшларимизни тўқисроқ хабардор этмоқ учун ҳам катта имконият эканини ҳис этасиз. Насафнинг 2700 йиллиги ҳам ҳозиргача ўрганилмаган тарих саҳифаларини тилга киритишда муҳим омил бўлди. Ҳозир Лондонда сақланаётган Афғонистон шимолида яқинда топилган бир ҳужжатда бундан 2300 йил муқаддам Насаф шаҳар-қалъаси Нахшаб (Никшапа) деб, Шаҳрисабз эса Кеш, деб аталганига доир муҳим битиклар акс этган. Бу ҳужжат аҳмонийлар салтанатининг расмий тили бўлган оромий ёзувида бўлиб, айнан шу имло кейинчалик суғд ёзувининг вужудга келишига асос бўлган.

Яна бир ҳужжат эса кўҳна Насаф этакларидан оқиб ўтувчи Ўқуз (Амударё) дарёсининг бундан 1700 йил

аввалги ҳолатидан бизни воқиф этади. Л.Гумилев илгари сурган атлантик циклонларнинг 1300 йиллик даврий ўзгаришларига кўра, ёғин-сочин олиб келувчи асрий шамоллар ўз йўналишини ўзгартириб, Марказий Осиёда қурғоқчилик даврлари кузатилган. Деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган қавмларнинг каттагина қисми жанубдан Европа ва Осиёнинг шимолий кенгликлари сари силжиб борганлар. Кўплаб дарёлар, Балхаш, Орол, Иссиқкўл каби табиий кўллар саёзлашиб, кичик кўл ва ирмоқлар қуриб қолганда аҳолининг муайян қисми Қора денгизнинг шимолий соҳилларига қадар силжиган. Милодий тўртинчи асрда яшаган А.Марцеллин эса бу даврда Амударё ўз сувларини қуйган Ўқуз денгизи ҳам катта ботқоқликка айлангани ҳақида ёзади.

Орадан минг йил ўтгач, яна иқлим ўзгариб, Марказий Осиёнинг буюк дарёлари тўлиб оққан. Соҳибқирон Амир Темур саройига йўл олган Руи Гонсалес де Клавихо Термиз яқинида Амударёдан ўтаётиб, бу улкан наҳр ўз сувларини Боку (Каспий) денгизига қуйганини ёзиб қолдирган.

Ана шундай кўҳна тарих гувоҳи бўлган тупроқнинг ҳар қаричи муқаддас. Анжуманда шу тупроқнинг улуғ масканларидан бўлган Нахшаб тарихий илдиэларимиз теранлигидан далолат берувчи, башарият маданий тамаддунига бетакрор ҳисса қўшган шаҳарлардан бири эканлиги эътироф этилди.

Насафнинг тўйи шарофатли бўлди. Шу муносабат билан амалга оширилган савоб ишларни санаб адоғига етиш қийин. Шаҳарда қирққа яқин тарихий обида таъмирдан чиқарилгани, улар орасида Кўкгумбаз, Одина, Бегмир, Абдулазиз каби қанчадан-қанча масжиду мадрасалар яна аввалгидек илм-маърифат ва ўзликни англаш сабоқлари учун эшикларини кенг очганини айтишнинг ўзи кифоя. Бу обидаларга боғу хиёбонлар, муҳташам спорт саройлари, замонавий ша-

ҳарсозлик ансамбллари, кенг проспектлардан ўтиб борасиз. Мустақиллик майдонида барпо этилган “Эл-юрт таянчи” монументи эса ана шу бунёдкорлик ишларига гўзал тимсол бўлгуликдир. Ушбу бадиий обида очилишида нутқ сўзлаган Президент Ислон Каримов унинг маъно-моҳияти, ғоясини гўзал тарзда ифодалаб берди:

«Қанча-қанча синов ва бўронларни бошидан кечириб, ўз она заминини не-не босқинчи, ёвуз кучлардан, ҳар қандай бало-қазолардан кўз қорачиғидай асраб-авайлаб келган, ўз зурриёди ва насл-насабинини ақл-заковат, мардлик ва матонат соҳиби этиб тарбиялаган, улар орасидан дунёни ҳайратга солган олиму уламолар ва саркардаларни вояга етказган, шу эл-юртнинг мана шундай мунаввар кунларга етиб келишида беқиёс куч-қувват ва мадад берган ким? Бунга жавоб битта — минг йиллар олдин мана шу мўътабар заминда илдири отиб, Оллоҳнинг марҳамати ва неъматини, ўзининг офир ва машаққатли меҳнати билан шу юртни обод этган, ҳаётни тебратган — бу инсон, ва шу инсонни тарбиялаган оила ва халқдир... Ушбу ҳайкал пойидаги тегирмон тоши бамисоли ҳаёт гардиши каби шиддат билан айланиб, замон, давр тинимсиз ўзгариб боришини англатиб турибди. Тегирмон тоши узра эса бир-бирини асраб-авайлаб, бир-бирига елкадош бўлиб, ўз она заминини мустаҳкам турган, диёрини бутун дунёга танитган, ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам ўзига ишониб яшаётган, халқимизнинг таянчи ва суянчи бўлган меҳнаткаш оила тасвири мужассамлашган».

Ҳа, буюк соҳибқиронга алла айтган элнинг қадрини ва улуғлигини мана шундай бетимсол обидаларда акс этиб турибди. Шаҳар тўйига бағишланган тантанали кечадаги табрик сўзида ҳам Қашқа воҳасининг қадимий тарихи, юксак нуфузини қайта тиклашга, шаҳарни ўз салоҳияти, ва аввало, шу юртда яшаётган

мард ва танти халқнинг меҳнати билан мамлакатимизнинг энг гўзал ва кўркем шаҳарларидан бирига, йирик саноат ва маданият марказига айлантиришга муяссар бўлингани алоҳида таъкидланди.

Юбилейга бағишланган театрлаштирилган дастурлар ҳам байрам завқига завқ қўшди. Ҳам халқ сайлини, ҳам улкан издиҳомни ўзида мужассам этган кеча нафақат уч минг кишилик гўзал амфитеатр майдонида ҳозир бўлганларни, ойнаи жаҳон орқали уни томоша қилган миллионлаб юртдошу ватандошларимиз қалбини ҳам чексиз фахр-ифтихорга лиммо-лим этди.

Бу байрам истиқлол боис бизда томоша санъати бетакрор мақомга кўтарила бошлаганидан ҳам далолат берди. Бир пайтнинг ўзида бир неча жойда бўлаётган гўзал давраларнинг иштирокчисига айланиш қанчалар завқли бўлишини шу кун таниқли режиссёрлар Баҳодир Йўлдошев, Исоқ Тўраев, Абдураҳмон Абдуназаровлар саҳналаштирган томошаларни кўрганлар теран ҳис этишди. Олдинги саҳнада хонанда қўшиқ куйлаётган, раққосалар хиром этаётган лаҳзаларда амфитеатрга туташ боғ ичкарасида дорбозларнинг ўйин кўрсатаётгани, тандирга нону патир ёпилаётгани, қозонда шўрва қайнаётгани, тандир кабоб пишаётгани, олис қишлоқлардан оту туяда, пою пиёда ёхуд велосипед миниб бу издиҳомга йўл олганларнинг шошиб келаётгани, келин-куёвлар тўйини кўриш — эҳ-ҳе, қай бирини айтасиз, буларнинг ҳаммасини бир даврада, бир саҳна атрофида бирлаштириш нечоғлик катта санъаткорлик ифодаси эканини айтмасдан бўлмайди.

Шу ўринда истиқлолимиз шарофати билан отабоболаримизнинг қадим томоша санъати, унинг энг гўзал намуналари бугунги миллий томоша санъатига уйғунлашгани билан қайд этмоқ жоиз. Эндиликда томоша санъатимиздаги бу янгиликларни ойнаи жа-

ҳон орқали тўқис намоиш этиш учун ҳам муайян изланишлар олиб боришга тўғри келади. Ўз-ўзидан аёнки, кўрсатув режиссёри ҳам байрам режиссёрлари каби ижодий изланмоғи ва кўп планли томоша санъати руҳини узоқдаги томошабинга ҳам мукаммал даражада етказиб бера олмоғи керак...

Шу куни Кўкгумбаз ва Одина мачитларини ҳам зиёрат қилдик. Қуёшнинг заррин нурида Кўкгумбазнинг мунаққаш пештоқлари ял-ял товланиб турарди. Тўй арафасида экилган анвойи кўчатлар тийрамоҳнинг майин эпкинларида ажиб силкиниб, жануб қуёшига таъзим бажо этаётгандек эди. Тантанали маросимда айтилган мана бу сўзларни яна бир бор эсладик: “Айни Қарши диёридан етишиб чиққан табаррук зот — пири муршид Шамсиддин Кулолнинг оқ фотиҳасини олиб, Амир Темур эзгу мақсадлар йўлида илк қадамлар қўйгани, Соҳибқирон бобомизнинг оқилона сиёсати ва саъй-ҳаракатлари туфайли ушбу шаҳар Мовароуннаҳрнинг йирик сиёсий, иқтисодий ва маданий марказларидан бирига айлангани ҳақида кўҳна тарихимиз гувоҳлик беради”.

Соҳибқирон даврида бунёд этилган Одина мачити “Ўзликни англаш маркази”га айлантирилибди. Бегмир мадрасаси ҳам таъмирлаш ишларидан сўнг худди кечагина барпо этилгандек кўркам қиёфага кирган. Бугун унда халқ усталари “Ҳунарманд” уюшмасининг вилоят бўлими жойлашибди. Бир пайтлар маҳбуслар сақланган ҳужралар насафлик таниқли халқ усталарига биркитиб берилган. Бир хонада бўлим раҳбари, Ўзбекистон халқ устаси Баҳодир Ниёзов, яна бирида эса таниқли рассом Садриддин Салимов асарларини кўриб қувонмасликнинг иложи йўқ. Ҳужраларни айланиб бешикчи усталар, сандиқчилар санъатига ошно бўласиз. Каштачию зардўзлар, заргару пичоқчилар, тор, дотор, доира, дўмбира каби чолғу асбобларини ясовчи усталар эса навбатдаги хона-ҳуж-

ралардан муқим жой олишган. Улар бу жойда ҳам ижод қиладилар, ҳам ўзлари ясаган санъат буюмларини мухлисларга ҳавола этадилар.

Қадим Насафнинг Регистон майдонидаги бу маскан олиму шоирлар, санъат усталари, ҳунарманд ва рассомлар, бадий ижод муҳибларининг ўзаро мулоқот давралари, Навоийхонлик, Бедилхонлик, Абдуллахонлик каби мушоиралар учун айна муддаодир.

Йигирма етти асрлик улкан салоҳияти барқ ураётган, айна чоғда, муҳташам замонавий қўрғон-шаҳристон сифатида доврўқ қозонаётган бугунги Насафнинг чинакам таърифи атоқли шоиримиз Абдулла Орифнинг ушбу мисраларида мужассамдир:

**Осиё бағрида камтарин макон,
Сен офтоб ўлкаси, сен юлдузистон.
Сен учун ҳамиша фидо бўлсин жон,
Сен борсан ўзбекнинг ғурури шоён.
Эй қадим ота юрт — Насаф-Қаршимсан,
Она заминимсан, аъло аршимсан!**

**Сен улуғ Темурга алла айтган эл,
Дўстларга вафодор, букилмаган бел,
Меҳру-муҳаббатинг мисли оташ-сел,
Довон ош бехатар, сен сахий қарвон,
Эй қадим ота юрт — Насаф-Қаршимсан,
Она заминимсан, аъло аршимсан!**

ЎЧОҚДАГИ КЎР

Кенгликлар сазовоти

Олис чўлу саҳролар, қирликлар, тоғ этакларидан нефт ва газ заҳираларини изловчи контопарлар ҳақида ўйлаганда, дафъатан, уйимиздаги нур ва ўчоғимиздаги олов кўз олдимизга келади. Зеро, уйимиздаги ёруғлик, юртнинг ободлиги, хурриятимиз барқарорлиги заҳматкаш контопарларнинг ғайрат-шижоати, жасоратига бевосита боғлиқ.

Эрта кўкламнинг эрка насимлари эса бошлаган кунлар. Кенгликларнинг ажиб манзаралари, дашт ва қирлар жамолига боқиб тўймайсиз. Ватанимиз ҳудудининг бу қадар бепеёнлиги, яйраб юрган қўй сурувлари, гоҳи-гоҳида кўзга ташланиб қоладиган чупонлар ўтови хаёлингизда моҳир рассом яратган мўъжизавий манзаралардек муҳрланиб қолади.

Тобора яшилланиб бораётган табиат, қирликларга сеп ёйган олис чўллар бинафшаси кўзингизни яшнатиб, руҳингизни осмон қадар юксалтиради. Беихтиёр шундай беқиёс ватаннинг фарзанди эканингиз, ҳаёт деб аталмиш буюк неъматдан баҳрамандлигингиздан яйраб, Яратганга шукрона айтасиз.

«Ўзбекнефтгаз» миллий холдинг компаниясининг бир қанча бўлинмалари мамлакат энергетика мустақиллигини таъмин этувчи кенг қамровли ишларга жалб этилган. Янги конларнинг очилиши ва ишга туширилиши, аввало, уларнинг катта ҳажмдаги қидирув бурғилаш жараёнларидан бошланади. Бу ишларга миллий холдинг компаниясининг «Ўзбекгеобурғинефтгаз» акциядорлик компанияси сафарбар этилган. Унинг бош қароргоҳи ёнилғи-энергетика заҳирала-

рининг йирик марказларидан бўлган Қашқадарё вилоятида жойлашган. Мамлакатимиз ҳудудидаги углеводородли хомашё бойликларини топишга доир кенг қамровли ишлар билан танишувни шу жойдан бошладик. Компания бош директори, геология-менералогия фанлари номзоди Тўйчи Шоймуродов қазиб олинаётган нефт ва газ заҳиралари ўрнини тўлдириб бориш юзасидан амалга оширилаётган иш жараёнларининг асосий йўналишларини шундай изоҳлади:

— Мамлакатнинг нефт ва газга бой ёнилғи заҳираларини тадқиқ этиш ва фойдаланишга топширишга доир ишлар асосан Устюрт, Бухоро-Хива, Ҳисор, Сурхондарё ва Фарғона минтақаларидаги истиқболли ҳудудларда олиб борилмоқда. Албатта, ҳозирда очилаётган янги конлар миқёси жиҳатидан ўрта ва заҳираси чексиз бўлмаган конлар сирасига киради. Шунинг учун ҳам соҳа мутахассислари Устюрт ва Бухоро-Хива минтақаларида истиқболли янги конлар очиш мақсадида геология-қидирув ишлари миқёсини кенгайтиришмоқда. Дунё амалиётидан келиб чиққан ҳолда мамлакат раҳбарияти ташаббуси билан нефт-газ қидирув ишларига хорижий сармояларни жалб этиш ва бу борада улар билан ҳамкорлик юзасидан ҳам кенг кўламли ишлар рўёбга чиқарилмоқда. Устюртнинг табиий шароити туфайли илгари кам ўрганилган кенгликлар, туз билан қопланган ёки ботқоқ жойлар, Орол денгизи сатҳи (акваторияси), шунингдек, рельефи оғир бўлган тоғли ҳудудларимизга дунёда нефт ва газ соҳасида муайян нуфузга эга бўлган Россиянинг “Газпром”, “Лукойл”, Хитойнинг “СNPC”, “Дуншэн”, Кореянинг “СNOP”, “Кореягаз”, Малайзиянинг “Петронас Чаригали” ва бошқа қатор компаниялари жалб этилган.

Компания 2007 йили 85 млрд. куб метр табиий газ ва 5 млн. тонна суюқ углеводород заҳирасига эга янги конларни элимизга туҳфа этди. Айни кунларда бу

борадаги геология, геофизика ишлари, қидирув қудуқларини бурғилаш жараёнлари жадал олиб борилмоқда. Соҳага янги техника ва хорижий илғор технологиялар кириб келаётир. Илмий-амалий тадқиқотлар, изланишларимиз катта самара бермоқда.

* * *

Қиш уйқусидан уйғонаётган шаҳар-қишлоқларни ортда қолдириб, Деҳқонобод тоғларига туташ баланд қирлар этагидаги Жанубий Тандирча конлари сари йўл солиб борардик. Шўртан газ-кимё мажмуига етмай туриб, Деҳқонобод тарафга бурилдик. Хув нарида, чап томондаги қирликлар орасида бурғилаш қурилмасининг улкан минораси савлат тўкиб турарди.

— Ўтган йил баҳорда мана шу қудуқдан нефт отилиб чиққан, — дея изоҳ берди ҳамроҳим — компаниянинг Косон нефт-газ қидирув экспедицияси бошлиғи Саидваққос Исоқов. — Биз бу ҳудудни Шимолий Тандирча деб атаймиз...

Рўпарамизда тоғдек юксалиб турган баланд қирлик тепасида улкан бурғилаш минорасига кўзимиз тушди. «Бу қурилма «Зеромакс» Ўзбекистон — Америка қўшма корхонасига тегишли», дея изоҳ берди ҳамроҳим. «Зеромакс» Фузорнинг Тахам қирликларида кон қидирув ишларини олиб бораётган экан. Шимолий Нишон конларида эса мазкур компания аввал топилган газ конларимиздан ёнилғи олиш бўйича ҳам бурғилаш ишларига жалб этилган.

Чехиянинг «Эриелл» компанияси ҳам углеводородли қазилма бойликларимиздан фойдаланиш ишларини жадаллатиш бўйича қўшма корхона тузган. Компания Фузордаги «Бузахўр» конларидан топилган газ-кондесатни қазиб олишда биз билан ҳамкорлик қиляпти. Айни чоғда Шимолий Ўртабулоқ нефт конида капитал таъмирлаш ишларини ҳам олиб бо-

раётган экан. Ҳамроҳимнинг изоҳ беришича, ҳар икки кўшма корхона Қашқадарё ҳудудидаги ўндан ортиқ мажмуаларда иш олиб бораётир. Уларнинг бурғилаш минораларида ҳам асосан ўзимизнинг ўзбек мутахассислари ишлашмоқда...

Йўл четларида ер юзасига чиқиб турган ва кичкина тўсиқ билан ҳимоялаб қўйилган газ қудуқларига кўзимиз тушади. Бир неча йилдан буён газ ва конденсат олинаётган, улкан қувурлардан оқаётган “зангори олов дарёлари”га ирмоқ бўлиб қўшилган бундай қудуқлар жуда кўп. Уларни томоша қила-қила манзилимизга етиб келдик. Тоғ этагидаги кенг ялангликда бурғилаш минораси салобат тўкиб турар, сал беридаги вагон-уйларда эса мажмуа аъзолари энди тушлик қилиб бўлишган экан. Шу жойда моҳир бурғилаш усталаридан бўлган Олим Санакулов билан танишдик. Олимбой ўз фаолиятини асли бурғиловчига шогирдликдан бошлаган экан. Кўқондаги нефт-газ техникумини битириб, кўп йиллар контопарликнинг қаттиқ ва ҳалол нонини татиб кўрибди. Бир муддат хорижда — Арабистон саҳроларида ҳам нефт ва газ конларини қидиришда иштирок этиб, бой тажриба орттирган. Шунинг учун ҳам у раҳбарлик қилаётган мажмуада барча ишлар рисоладагидек ташкил этилгани гувоҳи бўлдик.

Олимбой дастлаб ўзига хос шаҳарчани эслатувчи бурғилаш мажмуининг бутун хўжалиги билан таништириб чиқди. Қудратли дизел двигателлар бир маромда ишлаб “шаҳарча”ни электр билан таъминлаб турибди. Ер тубига уч-уч ярим минг метргача кириб борган бурғилаш ускуналарини ҳам шундай дизеллар ҳаракатга келтиради. Ишнинг энг қийини бурғиловчи зиммасида. У ҳар бири 8-12 метрлик қувурларни ер остига бир неча мартаба тушириб ва яна қайтариб олиши керак. Қувурларни алмаштириш қўлда бажарилади. Бу жараён такрорлангани сайин пўлат

кувурлар ер остига чуқурроқ кириб бораверади. Унинг учига эса бурғиловчилар тилида “долота” деб аталадиган пармалаш ускунаси ўрнатилган. Ер тубидаги белгиланган қатламга тезроқ етиб бориши тупроқ остидаги қаттиқ жинсларни эритувчи махсус қоришманинг нечоғли пухта тайёрланишию турли қатламларнинг юмшоқ ёки қаттиқлигига ҳам боғлиқ.

Олим Санақулов ана шу жараёнларни бирма-бир кўрсатар экан, контопарликнинг энг оғир юкини елкасига олган моҳир бурғиловчи Обиджон Тоғаев билан ҳам танишгирди. Паҳлавон келбатли бу йигит олти йилдан буён бурғиловчилик қилаётган экан. Қадок қўллари, ўктам боқувчи кўзлари ўз ишини пухта эгаллаган бу йигитнинг орзу-ўйларини ҳам рўй-рост айтиб тургандек. Эҳтимол, у ҳам келгусида Олимбойдай бурғиловчилар сардори бўлишни ният қилгандир. Ҳар бир қудуқни бошдан охиригача қазिश жараёнидаги барча ишлар, вақтида ҳал этилаётган муаммолар ечими ўзига хос мактаб. Бу мактаб жараёнларида пишганларгина мураккаб вазиятларда бирдан-бир тўғри қарор қабул қила оладиган ўз касбининг усталари бўлиб етишади. Компанияда кўп йиллар оддий бурғиловчи сифатида ишлаб, сўнгра моҳир усталар сафидан ўрин олган ишбошилар кўп. Саидваққос Исоқов экспедициянинг Маҳмудхон Ҳикматов, Нормурод Хўжамуродов, Қаҳрамон Суннатов каби моҳир усталари ҳақида сўзлар экан: “Уларнинг ҳар бирини қаҳрамон десак арзийди”, деди.

Дарҳақиқат, уйимиздаги нур ва ўчоғимиздаги оловнинг ҳарорати элимизнинг мана шундай мард ва жасур контопарлари фидойи меҳнатига боғлиқ.

— Табиий газ ва нефтнинг истиқболли заҳираларини аниқлаш ниҳоятда катта жараён бўлиб, унинг ҳар бир босқичи ўзига хос тугалланган иш маромларини кўзда тутаяди, — дейди компаниянинг геология-геофизика ишларини мувофиқлаштириш бўли-

ми бошлиғи Анвар Тошқулов. — Айтайлик, геофизикларнинг дастлабки маълумотларига асосланган ҳолда, у ёки бу ҳудуднинг ер ости бойликлари заҳирасини аниқлаш мақсад қилиб қўйилса, бунинг учун ўша ҳудуднинг муайян жойида икки ёки учта қудуқ қазиб кўришнинг ўзи билан иш битмайди. Ана шу излов-қидирув қудуқларидан маҳсулот чиқса, унинг заҳирасини аниқлаш учун яна ўн-ўн бештагача қидирув қудуқлари қазилганга тўғри келади. Шундан сўнг ишни «Ўзнефтьгазқазибчиқариш» акциядорлик компанияси бўлинмалари давом эттиради. Яна ўнлаб қудуқлар қазилиб, табиий босим остида юқорига чиқётган ёнилғи хомашёси “зангори олов дарёлари”га янги ирмоқлар бўлиб қўшилади.

Қашқадарё нефти

Ўзбек пахтаси, ўзбек газидеган кўнгилда ифтихор уйғотувчи атамаларга қанчалар кўникиб қолган бўлсак, ўзбек нефти деган гўзал ибора ҳам бугун шунчалик оммалашмоқда. Она табиатнинг бу қимматбаҳо неъматидеги бежиз “қора олтин” дея эъзозланмайди. У мамлакат олтин заҳираларини кўпайтирувчи ноёб бойликларимиздан биридир.

Бугун Қашқадарё кенгликларидеги мавж ура бошлаган “қора олтин” конлари ҳам оппоқ пахтаимиз каби мустақил Ўзбекистоннинг жаҳон кўламидаги нуфузини оширмоқда.

Кўҳна Насафга туташ Хонобод қишлоғи ёнгинасида 2007 йил бошида нефт отилиб чиққан экан. Янги кон билан танишиш учун борганимизда улкан цистернали машинага куюлиб турган “қора олтин”ни завқланиб томоша қилдик. Компаниянинг бурғилаш ишлари бўйича технологи Эркин Шоназаровнинг айтишича, ҳозир бу қудуқдан бир кеча-кундузда 20-30 кубометр нефт олинаётган экан. Компаниянинг Ко-

сон нефт-газ қидирув экспедицияси янги кон атрофидан яна бир нечта қудуқ қавламоқда. Ундан олинадиган хомашё миқдори янада ошади.

Вилоятнинг газ ва конденсат конлари азалдан машҳур. Бу юртнинг кўз илғамас кенгликларида нефт конлари ҳам топилаётгани эса кўнгилларга хушнудлик бағишлайди. Эндиликда улар ҳам мамлакат ёнилги-энергетика манбаларига ўзига хос ирмоқлар бўлиб қўшилади.

2006 йили Фузор экспедицияси (бошлиғи Гулмурод Мавлонов) Шимолий Тандирча, Феруза нефт конларини очиб, навбатдаги қудуқларни бурғилаш орқали унинг заҳираларини аниқлашга киришди. Шу экспедиция Деҳқонобод ҳудудида ҳам нефт конини очиб, дастлабки қудуқнинг ўзиниёқ «Шўртангаз» мажмуига фойдаланиш учун топширди. Бу жойда ҳам навбатдаги қудуқлардаги бурғилаш ишларини якунлашга тараддуд қўрилмоқда.

Чўл бинафшалари кўклам саховатидан дарак берганидек, Феруза, Хонобод, Тандирча ва Деҳқонобод ҳудудларида очилган янги конлар Қашқадарёнинг “қора олтин”га ҳам бойлигидан далолат бераётир. Бу янги конлар атрофида бирин-кетин бурғилаш қурилмаларининг баланд миноралари кўкка бўй чўзаётир. Янги конлар элимиз фаровонлиги учун мустаҳкам замин яратаётир.

ЭЛ ОДАМИ

Инсоннинг нияти улуг бўлса, қадамидан гул униши мумкин. Орзуси беғубор, ўзи шижоатли бўлса, у ошиён тутган жойга файз киради.

Уй-жойидан юзлаб чақирим олисда, чўлу-сахролар узра кум кечиб юрганлар ҳақида ўйлаганда, улар изида гуллар унаётгани, боғлар яшнаётгани, тоғларни кесиб йўллар ўтаётгани, замин бағрида маъданлар юз очаётганини курганда бўронлар бағридан ҳаловат топган бу инсонларга тасанно айтасиз.

Шундайлар борки, ҳаёт мунаввар. Шундайлар борки, нотанти одамлар тарози палласининг бир томонини босиб кетмайди. Юрт обод, элнинг юки ерда қолмайди. Бироқ уларнинг номини айтиб, буюк хизматларини эътироф этадиган бўлсанг, аввало, ўша инсонинг ўзини хижолатга қўясан. Иккинчидан, бундай гўзал инсонни хижолатга қўйганинг етмагандай, унга ҳасадчилар кўпайиб қолади. Унинг оёғидан чалишга ҳаракат қилишади. Шуларни ўйлаб, ке, қўй, бу инсон сенинг эътирофингни кутиб эзгу ишлар қилаётгани йўқ. Сен билсанг, бошқалар билса, халқ билса — Холиқнинг билгани шу-да, дейсан...

Улар борки, бу ҳаёт гўзал. Шоир айтганидек, ҳали мард инсонлар яшаб юрибди. Мен чўл кезиб, тоғу тош, сахролар кезиб, шундай асл инсонлардан бири билан учрашиб қолдим. У дастлаб Нуриддин Зайниевни эсга солди. Абдулла Орипов айтмоқчи «каска кийиб олиб, ойлаб Кўкдумалоқдан бери келмаган», эл-юрт манфаатига дахлдор ишлар кечаётган кезлар иши ҳам, ётоқ жойи ҳам маъдан изловчилар ёнида бўлган ва буни ўзига ифтихор деб билган Нуриддин акани.

Ҳар бир касбнинг ўз устаси бор. Пахтакор ёки чўпон машаққатини яхши англаганимиз ҳолда замин бағридаги бойликларни изловчи контопарлар заҳматини ҳамма ҳам билавермайди. Уларни оддийгина қилиб “бурғиловчи” деб атаймиз-у, бироқ бу касбнинг барча сир-синоатларини унчалик идрок этмаймиз. Аслида, уларнинг заҳмати ишчи касблари орасида энг оғири ҳисобланган шахтёрларникидан асло қолишмайди. Шу боисдан моҳир бурғиловчилар алоҳида обрў-эътибор соҳиблари ҳисобланади.

Аввало, ҳамма ҳам бундай заҳматни зиммасига олишга қодир эмас. Маҳмудхон Ҳикматов эса ўттиз йилдан буён ана шу жараён ичида яшаб, ўз касбини шарафлаб келаётган усталардан. У бурғилаш ускунасининг доимий шовқин-сурону тебраниб ишлаши, қаҳратон қишнинг изғирин совуқларию саратон жазирамаси, саҳро қуюнларида аччиқ терга ботиб ишлашга кўникиб кетган. Бугун жуда кўплаб ёш бурғиловчилар, ҳатто ўғиллари ҳам фидойи меҳнатдан обрў-эътибор топган отадан ибрат олиб ишлашмоқда. Оддий ёрдамчи сифатида иш бошлаган Маҳмудхон Ҳикматов бугун бурғиловчилар сардори. Замонавий бурғилаш мажмуи раҳбари сифатида масъулиятли ишларга етакчи. У бош бўлган мажмуа “Ўзбектеобурғинефтгаз” компаниясининг илғор жамоаларидан ҳисобланади. Бугун мамлакат иқтисодига қувват бўлаётган қанчадан-қанча газ ва нефт конлари очилишида унинг бурғилаш қурилмаси юзага чиқарган ишларнинг муносиб салмоғи бор.

Бугун кўплар унга ҳавас қилади. У компанияда биринчилардан бўлиб, юксак унум билан ишловчи хорижий бурғилаш ускунасини ишлатмоқда. Шу маънода унинг омади чопган, бугун компанияда ҳурмати баланд, номи пешқадамлар сафидан тушмайди.

Ўз касбининг ҳалол нон-тузини тотиб келаётган

моҳир уста ёш бурғиловчилар тайёрлашга катта эътибор қаратади. Султон Бекназаров, Шавкат Аюпов, Акрам Қобилов, Жасур Норқуловлар унинг тажриба мактабидан баҳраманд.

Кончиларнинг иш тажрибасида кўпчилик била-вермайди, ҳамма бурғиловчига ҳам газ ёки нефт ер тубидан мана мен деб отилиб чиқиши насиб этавермайди. Бутун умрини кончиликнинг оғир жабҳасига бағишлаган устага мўлжалдаги чуқурликка етилгач, худди покиза инсонларга бўлажак воқеалар олдиндан аён бўлганидек, бойликнинг бор ёки йўқлиги аён бўла бошлайди. У кўп ҳолларда шу жойда нимадир борлигини юрак-юрагидан сезади ва меҳнатимиз зое кетмабди, деб Яратганга шукрона айтиб қўяди.

Маҳмудхон Ҳикматовни навбатдаги қидирув қудугини қазиб бўлиш арафасида Қоратепа ялангликларидан топдик. Янги бурғилаш қурилмаси атрофидаги иш ускуналари, қоришма тайёрлаш цехи, тупроқ жинсларини таҳлил этиш лабораторияси, компьютер маркази, ишчилар жойлашган вагон-уйларнинг саранжом-саришталиги диққатимизни тортди. Газ ва нефт қидирув ҳамда заҳираси аниқланган конларни қазиб олиш билан боғлиқ жараёнларга замонавий хорижий таҳникалар кириб келаётганини мамнуният билан кузатар эканмиз, уларнинг иш унуми, афзаллиги билан қизиқамиз.

— Янги қурилма, аввало, мураккаб иш жараёнларини бажарувчи бурғиловчига қулай шароит яратиб бериши билан афзал, — дейди Маҳмудхон. — Мавжуд қурилмаларда бурғиловчи ҳеч нарсадан ҳимояланмаган очиқ жойда қишу ёз тик туриб иш бажаришга мажбур бўлса, янги мажмуада эса у махсус кабинада ўтириб, барча ишларни компьютер ёрдамида уддалайди.

Янги техниканинг иш унуми ҳам юқори экан.

Одатда, уч-уч ярим минг метрлик қудуқни пармалаш учун ўртача тўққиз ой муддат белгиланса, “3J50DBS” замонавий Хитой бурғиlash мажмуи билан бу ишни етти ойда уйдalаш ва икки ярим-уч ой вақтни тежаш мумкин. Иш унумининг юқорилиги боис бажарилган иш ҳажмига кўра кончиларнинг манфаатдорлиги ҳам юқори.

Шундай замонавий қурилмада янги конларини очаётган Маҳмудхон Ҳикматов бугун ўз сулоласини яратаётганининг ҳам гувоҳи бўлдик. Ўзи сингари икки ўғли ҳам Қўқондаги нефт ва газ техникумини битириб, бурғиловчилар жомакорини кийишибди. Аслида бир пайтлар тоғаси Ражабхон Сирожев уни ёнига олиб келиб касб сирларини ўргатган эди. Мана энди авлодлар анъанаси яна давом этаётир.

—Компаниямиздаги ўнлаб мажмуалар орасида биринчилардан бўлиб, бизга энг замонавий хорижий минора берилгани жамоамиз учун катта мукофот, — дейди у.

Ҳамкасбларининг эътироф этишича, Маҳмудхон кўп ҳолларда ногоҳоний ички шгурига таяниб ишлайди. Мабодо, бирор иш босқичида муаммо туғилгудек бўлса, у ўз туйғулари билан буни олдиндан сезади. Бу ўз ишининг бутун масъулиятини юрак-юрагидан ҳис қилган инсонга табиат томонидан берилган ноёб истеъдод тухфасими ёки уста бурғиловчининг кўп йиллар мобайнида орттирган тажриба ва малакаси маҳсули?! Ҳар икки ҳолда ҳам омад ва барака ёнма-ён бўлса не ажаб!..

Контопарлар ҳузуридан қайтар эканман, уларнинг жасоратга йўғрилган меҳнат манзаралари хаёл кўзгусида муҳрланиб қолгандек эди. Асл қаҳрамонликлар мана шу манзилларда юз кўрсатаётир. Шуларни ўйлаганда, дафъатан бир ҳақиқатга иқрор бўласиз: мовий кенгликларнинг мусаффо ҳавосини, олдимиздан оқиб ётган обиҳаётимизни нечоғли қадрласак, уйимизда-

ги нур ва ўчоғимиздаги беминнат оловимизни ҳам шу қадар эъзоз этмоғимиз — бу бойликларни катта заҳмат билан яратаётган фидойи контопарларимиз меҳнاتини ҳам бениҳоя қадрлашимиз зарур.

* * *

Қудуқлар учида порлаб турган машғалалар гўё қирлар бағрига улкан шамлар ёқиб қўйилгандек бўлиб кўринарди. Улар кейинги йилларда очилган ёнилғи-энергетика хазиначаларимиз. Конларнинг қўплиги — элимизнинг миллий бойлиги.

ДЕНГИЗ ТУБИДАГИ ДЕНГИЗ

Бир пайтлар бу кўз илғамас кенгликларда кўм-кўк денгиз мавжланиб ётарди. Балиқчи кемалар кўкка сапчиётган мовий тўлқинлар оша денгизбўйи элининг туз-насибасини қирғоққа ташишдан чарчамасди. Энди эса балиқларгина эмас, қумга тиқилиб ётган кемалар қолдиғи ҳам онда-сонда учрайди. Фақат денгиз тўлқинланиб ётган ўша кезлардаги номларгина ўтмишни ёдга солиб турибди. Учсойу Жилтирбош, Қорачиғаноқу Сувчучук, Сургил...

Таниқли қорақалпоқ адиби Ўрозбой Абдурахмонов собиқ денгизнинг эндиги манзараларига назар солиб тураркан, ўзига-ўзи таскин бергандек, шундай дейди:

— Орол халқимизнинг туганмас бойлиги эди. Шўролар бу ризқ-рўзни бизга кўп кўрди. Бироқ Аллоҳ ер остидан ундан-да каттароқ насиба — битмас-туганмас олов денгизини инъом этди. Шунга ҳам шукр. Етмиш йил ҳукмронлик қилган нотанти “дўст”лар Оролни қуритиб, халқимизни шўрхоқ қумга ўтирғизиб кетган бўлса, Ўзбекистон истиқлоли унинг тубидаги олов денгизи қопқоғини очиб, тиллоларга баробар газ ва нефт конларидан элимиз иқболи йўлида фойдаланиш калитини қўлимизга тутқазди.

Маъдан изловчиларнинг кундузлари кўзга элас-элас чалинадиган минораларига назар соларканман, Ўрозбой ғоят топиб айтган ўхшатишдан кўнглим тўлади. Бурғилаш қурилмалари, гарчи поёнсиз кенгликлар узра қумуш тангалардек сочилиб ётган бўлса-да, тунлари улар чарақлаб кўзни олаётган само ёритқичларига басма-бас кўз қисишаётган юлдузлар маржонига ўхшаб кетади.

Оролбўйидаги бурғилаш ишларига доир янгилик-

ларни дастлаб “Ўзбекгеобургиннефтгаз” раҳбари Тўйчи Шоймуродовдан эшитган бўлсам-да, минг чақирим йўл босиб келиб, атай маъдан изловчилар туну кун иш олиб бораётган кенгликларга йўл олдик.

Денгизнинг қирғоқдан сув қочган ҳудудлари бугун Оролқум деб аталмоқда. Бир вақтлар бу жойлар худди Ой кратерлари каби ҳеч нарса битмайдиган тақирга айланиб қолади, деб тахмин қилинган эди. Она табиатнинг мўъжизасини қарангки, денгиз тубининг кўпгина ҳудудлари табиий ҳолда кўкарган буталар ва неча минг хил шўрга чидамли гиёҳлар чирмовуқдай ўсиб ётган туқайларга айланибди. Юлғунзорларда қирғовуллар яйраб учиб-кўниб юрибди. Яна қанчадан-қанча жонзотлар ундан паноҳ топишган. Шимолий кутб этакларини макон тутган кўчар қушлар ҳам баҳор ва кузда Осиё кенгликларига келиб-кетаётиб, бу ердаги кўл ва туқайзорларда бир муддат нафас ростлашади.

Устюрт шамоллари шўрхоқ қумни осмону фалакка тўзон қилиб учираётган, ҳали табиий бутазорга айланиб улгурмаган ҳудудларда эса инсон қўли билан сунъий ўрмонлар барпо этилаётир. Қандим ва бошқа бутали ўсимликларгина эмас, ҳатто саксовул қаламчалари қадалган пайкаллар ҳам яқин икки-уч йилда ана шундай қалин чакалакзорга айланса, ажаб эмас. Негаки, сув қочган ҳудудларга кеч куз ва эрта баҳорда экилаётган ўсимликлар бу жойларнинг манзарасини тамоман ўзгартиришга қодир.

“Жўра, мановди қара, қандай яхши ўрмон бўлибди, — дейди Ўрозбой. Сўнг йўл бўйи айтиб келаётган шукронасини мароқ билан такрорлайди: — Шўролар биз ўзбек ва қорақалпоқларнинг онадек азиз денгизимизни тап тортмай қуритиб юборган эди-я. Беминнат насибасидан айрилган халқ энди не қилади, денгиз балиғи билан тирикчилиги ўтиб турганларнинг холи не кечади, дея қайғурар эдик. Эй, жўра, Алло-

ҳимизнинг марҳамати кўп экан: ер тубидан Оролдан-да катта денгиз берди! Бу насибани ер устига чиқариб, элимизни баҳраманд этиш йўлида Президент Ислон Каримов кўрсатаётган ғамхўрликдан бошимиз осмонда”.

Искандар ва Зулайхонини излаш...

Устюрт қидирув-бурғилаш бошқармаси раҳбари Саидваққос Исоқов билан аввалдан танишмиз. Ўтган йил баҳорида Деҳқонобод тоғларига туташ Шимолий Тандирча ва Тахам қирликларида маъдан изловчилар, Феруза ва Хонобод нефт конларини очган бурғиловчилар ҳаёти билан таништирган кезлари у Косон нефт-газ экспедицияси бошлиғи бўлиб ишларди. Асли Фарғона водийсида туғилиб ўсган. Қўқондаги нефт техникумини битирганидан кейинги ўттиз йиллик ҳаёти эса Қашқадарё кенгликларида янги конларни қидириб топишдек машаққатли ва, айтиш чоғда, кўнгилга ифтихор бағишловчи ишларда кечган. Унинг эндиги фаолияти Устюрт ва Оролқум билан чамбарчас боғланибди.

Албатта, уй-жойнинг, бола-чақанг олдида ишлаганга нима етсин. Бироқ маъдан изловчи ўзига касб танлагандаёқ бу масалада қатъий қарорга келган бўлади: зиммангдаги вазифа нимани тақозо этса, қаердан кон излаш зарурати келиб чиқса, киприк қоқмай ўша жойда бўлишинг керак. Шароити, об-ҳавоси ёқадими-йўқми, сенинг ўрнинг бурғиловчилар ёнида бўлиш, машаққатларни, янги кон очилган кундаги қувончу шодликлар, иш юришмай қолган кезлардаги аламларни бирга тотиш қисматинга ёзилган.

Саидваққос Мамараҳимович толедан мамнун. Унга ҳамиша масъулиятли жараёнлар ишониб топширилади. Фидойилиги, жонкуярлигини ҳамкасблари ва компания раҳбарлари қадрлашади, маслаҳат қилишади. У эса элга фойдаси тегаётгани, янги очган

конлари мамлакат белига қувват бўлаётгани, қано-
тида не-не ёш бурғиловчилар, маъдан изловчилар
камол топаётганидан хурсанд.

Сургил конларига унинг ўринбосари Мақситбой
Қурбонниёзов ҳамроҳлигида йўл олдик. Мўйноқдан
ўтиб, шимол тарафга бурилганимизда аллақачон
оқшом тушиб, осмонда юлдузлар чарақлай бошлади.
Бир пайтлар денгиз мавжланиб ётган ҳудуднинг қайси
буржига кўз солманг, бурғилаш қурилмалари чироғи
кўринади. Улар туну кун тўхтамай ишлаб турибди. Бу
манзилларга имкон қадар йўл солиб борилган. Лекин
бу офир йўллар “Хундай” жипларига чўт эмас. Ичка-
рида ташқарининг совуғу-тўзонлари заррача билин-
майди. Мақситбойга йўлларнинг ҳар қаричигача ёд
бўлиб кетган. Шу боис “Сургил-22” деб номланган
бурғиловчилар қўналғасига қийналмасдан етиб кел-
дик.

Ташқарида шамол изиллайди. Олис биёбонларда
маъдан изловчилар ҳаётини ўсмирлик йиллари ўқига-
нимиз Пиримқул Қодировнинг “Қадрим” қиссаси
орқалигина билар эдик. Искандар ва Зулайҳо муҳаб-
батига гувоҳ бўлган қир-адирлар, бурғилаш минора-
лари, газчилар қўналғаси тасвири ҳали-ҳали кўз ўнги-
мизда гавдаланиб қолади. Мен ҳар гал Кўкдумалоқ
ва Устюрт газчилари ҳузурига йўл олсам, ўша таниш
манзараларни ахтараман. Зим-зиё тун қўйнига ёруғ-
лик сочиб ишлаётган пармалаш қурилмаси, ундан
эллик-олтмиш қадам нарида гугурт қутиларидек
ёнма-ён қўйилган вагон-уйларга разм соларканман,
ҳозиргина ё бурғилаш машинаси томондан ёки ён
тарафдаги шаҳарчадан Искандар билан Зулайҳо чи-
қиб келаётгандай бўлиб туюлади...

Қулиб боққан тақдир

Анча кеч бўлиб қолганига қарамай, “Сургил-
22”нинг бурғилаш ишларига раҳбарлик қилаётган

Ниятулла Аллаёров ва унинг ҳамкасблари билан та-нишиб олдик. Ўрозбой ҳар замонда гурунгимизга кўр ташлаб турибди. Бу жойларга кўп келганиданми, у маъдан изловчилар тилидаги хос сўзлар, жараёнларни яхшилаб тушунтириб берарди. Оқшомни вагон-меҳмонхонада, Оролқум қаҳрамонлари даврасида ўтказдик.

Эрталаб турганимизда ҳавони ғубор қоплаб, майдалаб қор ёғиб турган экан. Денгизнинг Устюртга туташиб кетган қирғоқларидаги баланд чинклар хира офтоб нурида оқариб кўзга ташланади. Ниятулла ҳозиргина смена алмашган йигитлар билан тундаги иш натижаларини муҳокама қиларди. Хона деворига иш босқичлари, жадваллар, турли кўрсаткичлар осилган. Рациядан диспетчернинг бурғилаш майдонларидан олаётган маълумотлари эшитилиб турибди.

Ниятулланинг ёши ўттиз бешда. Ўн йилдан буён маъдан изловчилар сафида экан. Дастлаб бурғиловчига ёрдамчи бўлибди. Беш йил мустақил ишда суяги қотгач, ишбоши уста ёрдамчиси сифатида фаолият олиб бориш ишониб топширилибди. Бурғиловчилар икки ҳафталик вахта тартибида ишлашади. Ҳар бир сменага бош уста ёки унинг ёрдамчиси етакчилик қилади. Умумий иш жараёнига иккаласи ҳам бирдек жавобгар. Ниятулла Урга, Кўнғирот орти, Шимолий Орол, Чеча, Сургилдаги ўндан ортиқ қудуқларни пармалашда ишбоши бўлган. Лойиҳада белгиланган чуқурликка етилгач, уларнинг ҳаяжони орта бошлайди.

— 1550 метрдан ўтгач, ҳар уч юз метрда ер жинсларидан намуна ола бошлаймиз, — дейди у. — Ҳозирги қудуқдан 2480 метрда газ чиқди. Бу юқори қатламдаги турли газлар. Лойиҳа бўйича яна беш юз метр кавлаймиз. Ўшанда ер тубидаги ёнилғи миқдори уни юқорига чиқаришга арзир-арзимаслиги аён бўлади.

Ниятулла билан бирга маъданлар “кулф”ини очаётган Абдусамат Маҳмудов кўқонлик. Умуман Сургил кончилари орасида фарғоналиклар кўп экан. Улар-

ни иш жойларига олиб бориб, олиб келиш учун Нукус ва Фарғона ўртасида самолётлар қатнови йўлга қўйилган. Замонавий мобил телефон алоқаси ҳам улар хизматида. Бу, аввало, маъдан изловчининг меҳнати нечоғли қадрли эканини кўрсатса, иккинчидан, мамлакат қудратини ҳам намоён этади.

Кончилар уч йилдан бери янги бурғилаш минорасида ишламоқда. Унинг афзалликларига қизиққананда ҳамсуҳбатимнинг юзига табассум ёйилди.

— Бу биз учун бир мўъжиза бўлди, — дейди у. — Аввалги ускуналарда ўн икки соат давомида миноранинг очиқ жойида туриб ишлардик. Қор-ёмғир ва изгиринда ҳам. Энди бурғиловчи кабинада ўтиради, шовқиндан, иссиқ-совуқдан ҳимояланган. Бошқарув компьютерлар орқали бажарилади. Силкиниш даражаси, кўздан йироқ жараёнларни экран орқали кузатиб ўтирамиз.

Пармалаш минорасини кўздан кечираётиб бурғиловчилардан “Бўш вақтда нима билан машғул бўласизлар? Кенг саҳрода зеркиб қолмайсизларми?” — деб сўраймиз.

— Бу муаммо эмас, — дейди Ободбек. — Қишда шахмат ўйнаймиз, телевизор кўраммиз. Ёзда футбол ўйнаймиз. Яна айтаверсам, жингилзорда куёну қирғовул кўп. Овнинг гашти зўр...

Ниятулланинг Рустам, Нурулла, Нигматулла, Абдужамил деган ака-укалари ҳам бир соҳада устозу шогирд бўлиб ишлашар экан. У билан хайрлашар эканмиз, юз-кўзларида ака-укаларнинг ноёб касбларни танлаганидан ифтихор балқиб турарди. Бу ўз бахтини юрт тақдирига боғлиқ ҳолда кўраётган одамлар қалбидаги бахтиёрликнинг оддийгина тимсоли бўлса, ажаб эмас. “Сургил-20” деб номланган манзилда ҳам шундай фидойиларни учратдик. Ишбоши Ислом Маматкулов Кўқондаги Шоимбек қишлоғидан. Нефт техникумини битиргач, Белоруссияда аскарлик хизматида бўлибди. Сўнг эса Тюмен нефт қидирувчилари

сафида тажриба оширган. Ҳозир “F-400” минорасида кон изламоқда. Мингбулоқда нефт қудуқларини бурғилашда ишлатилган бу ускуна етти минг метр чуқурликкача кавлай олиши билан афзал. Мўйноқ ва Бердах конларини очишда кўп хизмат қилган бу қурилмани Тўхтаназар Султонов, Аҳмадали Мамадалиев, Адҳамжон Саидов, Исмоил Қўчқоров каби маъдан изловчилар омадли минора деб билишади.

Минора ўрнатилгандан сўнг дастлаб қурилма эҳтиёжларига зарур бўладиган сув учун алоҳида қудуқ қазиб олинаркан.

— Ширин сув ҳам чиқиб қоладими? — деб сўрайди Ўрозбой.

— Ҳозирча йўқ. Толлида 500 метрча кавлаб кўрдик. Чиқмади...

— Ширин сувни ҳам нефт ва газни қидиргандек астойдил қидирсак, бирда бўлмаса, бирда чиқиши кераг-ов.

— Бунинг учун геофизиклар буюртмаси зарур...

Маъдан изловчиларга бу борада ҳам омад тилаб, янги манзилларга ошиқамиз. Учсойга етганда олислан тоғдай бўлиб кўринган қир устидан чиқдик. Бу ерда бурғилаш минораси бошқа жойга кўчирилаётган экан. Салкам олтмиш метрлик минорани махсус механизмлар билан “қулатиш” жараёни ҳам қизиқ экан...

Денгизга балиқнинг қуйруғидек бўлиб кирган ярим орол кунчиқарида бир пайтлар “Артек”ка ҳавас қилиб қурилган оромгоҳ, олтинкум пляжлар, тезюрар теплоходлар лангар ташлайдиган порт, зоғора балиқ тангаларидек сузиб юрган қайиқлар кўз олдимизда гавдалангандек бўлди. Эссиз, кўп ўтмай уларнинг сароб эканига иқрор бўлдик...

Кунботишда эса бир пайтлар машҳур балиқчилар маскани бўлган Учсой қўрғони. Унда-бунда қайларгадир кўчиб кетган одамлар ҳовли-жойи кўриниб қолади. Бироқ бутунги Учсой аввалги шайтон қарға-

ган жой эмас. У хоин отган ханжар захмидан қулаган бўлса-да, азобларда ўтган кунлар сўнггида иродасини қўлга олиб, қаддини тиклаб бораётган йигитга ўхшаб кетади. Конлар очилиб, Учсой шимолида газ тозалаш иншооти қурилгани одамларни фақат ишли қилиб қолмай, унинг қиёфасини ҳам тубдан ўзгартириб юборибди. Янги мактаб-интернат, шифохона, газчилар қўналғаси...

Экологик фалокатдан сўнги..

Кўнғиротга қайтаётиб бир фурсат Мўйноқнинг бутунги манзараларига боқдик. Бозор гавжум. Одамлар ўз тирикчилиги билан банд. Кимдир балиқ, кимдир қирғовул харид қиляпти. Денгиз узоқлаб кетгандан кейинги йигирма йил ичида илк бор ҳаётнинг ўнiglанаётганига ишонч ҳосил қилдик. Жилтирбош ва Сувчучук кўлларининг тикланиши балиқ тутишга ҳам имкон бераётган экан. Янги қурилишлар, одамларнинг асрий маконларига қайта бошлаганига гувоҳ бўлиш бундан-да умидбахш. Кўп йиллар қулфлоглиқ ётган шаҳар аэропорти ҳам эрта-индин само дарвозасини очаётгандек бўлиб туюлди...

Кўнғиротга қадар чўзилган йўлнинг икки ёни кетакетгунча маржон кўллар, бепоён туқайзор ва шолитор далаалардан иборат. Ҳаким ота Сулаймон Боқирғоний мақбарасига бурилаётиб, кўм-кўк бўлиб ётган кузги ғаллазор кўзимизга янада иссиқ кўринди. Зиёратдан қайтаётиб Ўрозбойдан: “Бу жойларнинг ери унчалик шўрга ўхшамайди-ку?”, деб сўрадим. “Ер — зўр... Ғалла ўсиб ётибди-ку. Фарғоналик деҳқонлар кузда бу ерда ҳам, Қангликўл туманида ҳам шолиторан роса мўл ҳосил олишди”. Бу жавобни эшитиб ҳайратим ошди. Агар сув бўлса, ҳақиқий деҳқонлар бўлса, ҳали Оролбўйини обод қиладиган ишлар кўп экан...

Ҳа, Оролбўйининг бойлиги фақат ер остидаги газ ва нефтгина эмас. Сувли жойларда Фарғона водийси-

дан ишчи кучларини жалб этиб, ғаллазор ва шолизорларни кўпайтириш, айна чоғда, денгизнинг қуриган тубига черкез, қандим ва саксовул экилаётган майдонларни кенгайтириб бориш ҳисобига унумдор яйловлар ҳосил қилиб, қоракўлчиликни ривожландириш мумкин экан.

Халқаро Оролни асраш жамғарасининг GEF агентлиги ҳамда Германиянинг техникавий ҳамкорлик жамияти минтақанинг табиат жонкуярлари билан ҳамкорликда собиқ денгиз ўрнида қумларни мустақамловчи ихотазорлар барпо этаётир. Чимбой, Қозоқдарё ва Қораўзакда саксовул ва бошқа бутали ўсимликлар кўчатини етиштирувчи питомниклар вужудга келтирилди. Саксовулзорлар орасига терескен, чоғон, боялиш, кўёнсуяк каби иссиқ ва совуққа чидамли ўсимликлар экилмоқда. Бундан етти-саккиз йил бурун вужудга келтирилган ўрмонзорлар орасида ғалла етиштириш, қўй ва ўрдак боқиб синаб кўрилмоқда. Ҳозир бундай сунъий ўрмонлар майдони 10-15 минг гектардан ошмайди. Яна юз минг гектарлаб қумзорлар қиёфасини шу тарзда ўзгартириб, экологик мувозанатни тиклаш ва фаровонликка хизмат қилдириш мумкин.

Шу гурунглари билан Қўнғиротга етиб келганимизни ҳам сезмадик. Ўлканинг ер ости бойликлари ни ўзлаштириш тарихи музейи экспонатлари билан таништирган эколог Салима Қорабоеванинг айтишича, Устюртдаги биринчи газ фаввораси қирқ икки йил бурун Шохпахти деган жойда отилиб чиққан экан. Шундан буён Қувонч, Борса-келмас, Оқшўлак, Қорашўлак, Урга, Шағирлик ва бошқа ҳудудларда ўнлаб конлар очилди. Ўн йил аввал йилига 15-17 минг погон метр ҳажмда қудуқлар бурғиланган бўлса, 2007 йилда бу кўрсаткич 55 минг метрдан ошибди.

Уч йил аввал Шарқий Мўйноқда 2820 метрдаги қатламдан нефт топилган. Ҳозир унинг захираси аниқланмоқда. Устюрт ва Оролқум конларининг ўзига хослиги

шундаки, улардаги ёнилғи таркиби олтингургурсиз. Бу уларни тозалашда мураккаб жараёнларга эҳтиёж қолдирмайди. Бироқ ёнилғи таркибида фойдали моддалар кўплиги учун Оқшўлакда Шўртан газ-кимё мажмуига ўхшаш табиий газдан полиэтилен ва полипропилен олувчи корхона қуришга киришилмоқда. У Жанубий Корея мутахассислари билан ҳамкорликда бунёд этилади.

Поёнсиз Оролқум бойликлари денгиз мисол мавжланиб очилаётгани тақдирнинг кулиб боққанидир. Шунинг учун ҳам “Газпром”, “Эриелл” каби хорижий компаниялар ҳамкорлигида янги конларни ўзлаштириш миқёслари кенгаймоқда. Бу мамлакат бойлигига бойлик кўшиб қолмай, Оролбўйини обод қилишда юз кўрсатаётган янги омиллар билан бир бутун ҳолда навқирон ёшларимиз учун ҳам катта имкониятлар эшигини очиши шубҳасиз. Насиб этса, Устюрт ва Оролқум кенгликлари бунёдкорлик завқига тўлиб-тошган эндиги авлодларимизни ўзига чорловчи гўзал манзиллардан бири бўлиб қолгусидир.

* * *

Оролбўйи сафаридан қайтар эканман, кўнглимда бир ишонч уйғонди: ҳали бу жойларга она табиат билан ошно тутинган, ер ва сув илмини улуғлаган, Ҳабиб Абдуллаевдай саҳроларда конлар очишга қодир, айни чоғда, замонавий илмий салоҳият ва мукамал технологиялар билан қуролланган ёшлар гурас-гурас бўлиб келадилар. Улар янги даврнинг Искандар ва Зулайҳолари сифатида ўз шаҳарлари, гўзал манзилгоҳлари, мукамал корхоналарини қурадилар. Жаннатмакон ошиёнлар бунёд этиб, Ватан кўксини гулларга буркайдилар.

ЯРАТГАННИНГ ЯХШИ КУНЛАРИ

Карвон ярим тунда йўлга чиқди. Йўл олис, замон нотинч эди. Ўн етти оила жам бўлиб, ҳадик-хавотирда қорама-қора боришарди. Юлдузлар осмонга бодроқдек сочилган, фақат уларгина ҳамма нарсадан огоҳ, ҳаммага юпанч ва йўл кўрсатувчи эди.

Касби, унинг тарихий обидалари ортда қолиб кетди. Карвон Жайхун сари интиларди. Ҳали ўн еттига тўлиб-тўлмаган Фиёсиддин юртдан бош олиб кетишни хаёлига ҳам келтирмаган эди. Ўзини ошёнидан айрилган қушдек ғариб сезар, гўё ота-онаси бағридан бутунлай кетаётганга ўхшарди. Зим-зиё тунда ёшли кўзлари билан ортга термулиб, пичирлади:

— Хайр, Султон Мирҳайдар ота! Хайр, аждодлар хоки. Сизларни тавоф этиш яна насиб бўлармикан? Қачон юрт бошидан қора булутлар арийди? Ватан қачон озод бўлади?

Падари бузруквори ва волидаи муҳтарамаси билан хайрлашиш жуда оғир бўлди. У бир умрга хаёлида муҳрланиб қолди.

— Болам, сени тоғанга ишониб топширдим. Бир тоға етти отанинг ўрнига ўтармиш. Ёнида бўл... Қирқ йил қирон келса ҳам Аллоҳим суйган бандасини асрайди. Бошинг тошдан бўлсин. Бизни ўйлама, юртга не бўлса, бошимизга не келса, шуни кўрамиз. Бироқ сен ёшсан, ёш умрингни завол қилма. Нотанти замоннинг довуллари тингунча бу тала-тўплардан четда юра тур. Яратганнинг яхши кунлари ҳам бордир...

Онаизор ўксиб-ўксиб йиғлади. Унинг юраги ҳам безовта эди. Наҳотки, дийдорлашиш энди қиёматга қолган бўлса?! Фиёсиддин шулар ҳақида ўйлаб борар, энди қачон уларнинг руҳсорига тўйиб боқаман, дея кўзларида ёш айланарди.

Одам боласи борки, яхши кундан ўзга элларга улоқиб кетмайди. Киндик қони томган заминдан бош олиб кетишга ҳеч кимнинг кўзи қиймайди. Алам ўтса, ситам етсагина шунга мажбур бўлади... Эсинг борида этакни ёпиб, ўзга жойлардан паноҳ изламасанг жон сақлаш омонат эди ўшанда. Хат-саводли, хунарли, ўзини англаган зот борки, мустабид тузум пешволари душман ҳисоблар, уларга ишонишмас, фирром сиёсати фош бўлишидан чўчирди. Шу сабаб бирни диндор деб қамоққа тикар, яна бирни “қулоқ” қилиб бадарға этарди. Фиёсиддиннинг отасини ҳам отини сотгани учун қулоқсан, деб қамашди. Қулоқнинг фарзанди сифатида уларнинг тинчи бузилди. Яна қанчадан-қанча касбиликлар бундай зугумлардан юрак олдириб қўйишганди.

Жайхун ортидаги тинчроқ ерларни мўлжал олиб йўлга чиққан ўн етти оила шундан безовта, шундан беҳаловат бўлиб жон асраш ташвишига тушган. Тоға уларга бош бўлди.

— Мен Авфонни яхши биламан, савдо-сотиқ қилиб кўп борганман. Ҳозирча у ерга шўронинг қадами теккани йўқ. Юрт тинчигунча ўша ёқда яшаб турсак бўлади, — деди.

Фақат Касбигина эмас, Қовчину Бешкент, Чорофилу Нишон, Жалажину Сарой, яна ўнлаб қишлоқлар ҳувиллаб қола бошлади. Энди уларга касбилик ўн етти оила ҳам қўшилди...

Карвон иккинчи куни хуфтон чоғи қамишзор шовуллаб ётган Жайхун соҳилига жадаллаб етиб келди. Шитоб-ла айқириб оқаётган дарёдан ўтиш мушкул, қил кўприкка юзма-юз келгандек бир гап эди. Қайиқчиларнинг дағ-дағаси эса ўтакани ёради: “Бу сенга ўн еттинчи йилдаги амир замони эмас, биродар, — дейди. — Буни ўттиз иккинчи йил дейдилар... Аямасдан отади. Ё дарёга фарқ қилади... Кўнсаларинг шарт шу: ҳеч кимдан садо чиқмаслиги керак. Бехос-

дан чинқириб юборувчи гўдаклар бўлса, ҳаммангнинг ҳолинг вой, дарёдан ўтувчини ҳам, ўтказиб қўювчини ҳам тутиб беради. Шу боис...

Ҳамма сукутга чўмиб қолди. Илҳақ бўлиб тоғадан садо кутишди. Тоға ўйлаб-ўйлаб қиличдек кесиб гапирди:

— Менинг гапим гап! Сизлар айтганча бўлади. Ҳеч қандай овоз чиқмайди биздан!

Жайхун қирғоғини ялаб-юлқаб, пишқириб оқиб ётибди. Қоронғида соҳилларни кўз илғамайди. Куюқ қамишзор ичидан чиқиб келган қайиқлар чайқала-чайқала Карки томонга интилади. Карвон дарёдан ўтиши билан Андхўй томонга жадаллаб кетди. Ҳадик-хавотир босилгандек эди. Қувғиндаги одамлар “Худога шукур”, дедилар. Тонг бўзариб келарди. Фиёсиддиннинг кўз ўнгида батамом нотаниш манзаралар намён бўлди. Олис-олисларда сервиқор Банди Туркистон тоғлари салобат тўкиб турарди.

Фиёсиддин шу тоғлар этагидаги қишлоқларда кун кечирди. Косиблик, маҳсидўзлик қилди. Тоғаси қизига ўйлаб қўйганидан сўнг савдо-тижоратга шўнғиди, кичикроқ дўкон очди. Ўттиз еттинчи йилнинг машъум хабарлари Жайхун оша бу жойларга ҳам етиб келган, кўпчиликни ватанга қайтишдан ноумид қилиб қўйган эди.

Фиёсиддин ва Муаззамхонлар фарзандли бўлишди. Савдо кўп вақтни оларди. Шу ишлар билан у Ҳиндистонгача бориб келди. Уруш йиллари она юрт билан алоқа боғлашга бўлган уринишлар чиппакка чиқди. Шўролар дарёнинг икки ортидаги қариндошларни бир-бирига қўшмаслик учун жон-жаҳдлари билан тиришдилар.

60-йилларнинг ўрталарига келиб ватандошларнинг бир-бирига хат ёзиб туришига сал имкон берилди. Борди-келдига ҳам рухсат бўлади, деган хабарлар эшитилди. Биров бунга ишониб-ишонмай вақт пой-

лар, биров минг бир тўсиқни енгиб, бор-йўғини сотиб бориб ҳам келарди... Бу вақтга келиб Фиёсиддин аканинг фарзандлари бирин-кетин вояга етишди, уларни ўқитиш, уйли-жойли қилиш керак эди. Ота жаҳон кезиб тил билишнинг аҳамияти нечоғли катта эканини ҳис этди. Болалари, невараларини ҳам турли тилларни ўрганишга, техник касбларни эгаллашга даъват этди. Фарзандларининг бири Кобулда, бири Истанбулда, яна бири Ҳиндистонда таҳсил олди.

У энди яхши кунлар келса, юртдан хабар оламан, дея интиқ яшаётган кезларда қутилмаганда Афғон тупроғида уруш бошланди. Бир пайтлар киндик қони томган жойларни ташлаб келиб, қўним топган одамлар энди бу ерни ҳам ташлаб жаҳон бўйлаб тентирашга мажбур бўлдилар.

Фиёсиддин ота турли хорижий давлатларда ўқиётган фарзандларига хат йўллаб: “Шошмай туринглар, иложи бўлса ўша жойлардан бизга ҳам уй-жой топинглар”, деб мурожаат қилди. Иккинчи ўғли Сайфиддин Насафий шу сабабдан Покистоннинг Пешовор шаҳрида яшаб қолди. Микробиология бўйича фан доктори бўлиб етишган катта қизи Марям Жайхун Истанбулда ўқиб, турмушга чиқди. Шу шаҳарда ўзининг хусусий муолажа тармоғини очди. Кичик қизи Ойша Насафий эса Францияда ўқиб, ишлаб қолди.

Афғонистондан Ҳинд сари юзланган, бир оз фурсат бу мамлакатда яшаган Фиёсиддин ота умр йўлдоши Муаззам ая, ўғиллари Сирожиддин, Нажмиддин, неваралари Жалолиддин ва Жамолиддин билан биргаликда ниҳоят Американинг Чикаго шаҳридан қўним топдилар. Афғон уруши сабаб бутун бир оила дунёнинг турфа мамлакатларига сочилиб кетди. Уларнинг Афғонистонда бирга турган энг яқин қариндошлари эса араб мамлакатларига бориб макон тутишди. Тақдир — бешафқат, деганлари балки шудир.

“Яратганнинг яхши кунлари ҳам бордир!” Фиёсиддин ота ўттиз иккинчи йилнинг ўша қора кунлари жигаргўшалари билан хайрлашаётганда онаси айтган шу сўзларни олтмиш йил кўксидан олиб юрди. Ҳар эслаганда юраги бир хапқириб, юрт тарафдан мужда кутди. Ўшанда яратганнинг яхши кунлари орадан олтмиш йил ўтиб келишгани сира тасаввур этмаган экан. Радиодан “Ўзбекистон мустақил давлат бўлди. Президент Каримов истиқлол байроғини кўтарди”, деган овозларни эшитдию севинчдан шошиб қолди. Ўғиллари, невараларига ҳозиргина радиодан эшитган бу хушxabарни айтаётиб кўзлари ёшланди, суюнганидан каловланиб гапиролмай қолди. Қанот боғлаб юрт тарафга учгиси келди. Қани шу тоб имкон бўлсаю тақдир тақозоси билан дунёнинг турфа бурчакларига тарқаб кетган фарзандлари, жигаргўшалари, қавмларни тўплаб ҳаммасини она юртга — Ўзбекистонга чорласа.

Бироқ, шўроларга кўп алданган одамлар анча хушёр бўлиб қолишган. Ҳали улар озод ватаннинг мустақил қадамларини кузатиши, унинг мавқеига тўла ишонч ҳосил қилмоқлари керак эди.

Узоқ йиллар Ватандан мужда кутиб, қайтиб боришга имкон туғилармикан, дея кўзлари нигорон бўлган саксон ёшли отахон тинчини йўқотди-қўйди. Ҳар куни радиога кулоқ тутди. Газеталардаги хабарларни кўз нурига тўкиб эринмасдан ўқиб боради. Истиқлол кучган элнинг, озод Ватаннинг сиёсати қандай? У шўролар тузумидан нимаси билан фарқ қилади? Чет элларда ватан доғида куйиб юрган ўз фарзандларини қачон бағрига чорлайди?

Фиёсиддин ота гарчи уммон ортидаги Чикаго шаҳрида бўлса-да, она Ватан билан ҳамнафас, ҳамқадам яшади. Ўзбекистон истиқлолининг алп қадамларини кузатиб борди. Ватан ўзининг асрий шуҳратини, маъ-

навий қадриятларини тиклаётганини эшитиб қувонди. Ҳар бир куни она ошёнига узоқ талпинган дилбанд янглиғ бемисл соғинч билан ўтарди.

Ниҳоят, 1992 йилнинг 2 март куни бўлган тарихий воқеа отага зўр қанот, қудрат бахш этди. У ўғиллари, неваралари билан машинада ўн олти соат йўл босиб Чикагодан Нью-Йоркка етиб келди. Шу куни БМТ биноси пештоқида илк бор мустақил Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи ҳилпиради.

Улар бу қутлуғ воқеанинг шоҳиди бўлдилар. Уни қалбда ғурур, кўзда севинч ёшлари билан нишонладилар. Фиёсиддин ота сингари хорижда Ватан фироқида яшаётган минг-минглаб ўзбекларнинг юртимиз озодлиги, хурриятимизга ишончлари тоғдек ўсди.

— Болаларим, ана энди бемалол Ватанга бораверинглар, — деди ота Чикагога қайтаётиб. — Ўғлим Нажмиддин, сенинг шу томонга йўлинг тушиб турибди. Зинҳор она юртни кўрмасдан қайтма. Тез йўлини топгину жигаргўшаларимдан хабар олиб кел. Жиянларимга айт, таклиф қоғози юборишсин. Йўл тадоригини кўринглар. Кўзим Ватан жамолига тезроқ тўйсин...

Ана шундай соғинчда яшаётган Фиёсиддин ота оиласи ҳақида илк бор "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасида Америкада ишлаётган Хайрулла Исматуллаев хабар берган эди. Шундан сўнг отанинг Касби туманидаги қариндош-уруғлари, жиянлари, сингиллари ундан дарак топишди. Бир-бирларига мактублар, телеграммалар йўллашди. Дастлаб отанинг кичик ўғли Нажмиддин Касбига келиб, бир ойча юриб кетди. Қариндош-уруғлар дийдорлашиб, қувончларини элу юрт билан баҳам кўришди. Бамисли кафтларида олиб юргандек сийлашди.

Нажмиддин юртда кўрган-кечирганлари, ўзини қандай эъзоз билан кутганлари, жигарбандларининг дуою саломларини видеотасмага тушириб, Чикагога равона бўлди.

Фиёсиддин ота қалбининг туб-тубидаги Сталин замонидан қолган қўрқув ҳисси буткул тарқаб кетди. Кўнгли кундай ёришди. Ошёнига талпинган қушдай йўлга отланди.

Самолёт Тошкент заминига қўниши билан “Мени “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” таҳририятига олиб боринглар, деб илтимос қилди. Ўзи ва оиласи ҳақида илк бор хабар берган, жигарбандлари билан топиш-тирган газетага шахсан миннатдорлик билдириб ўтишни ўзига бурч деб билди. Буни қарангки, ота юрт сафари қариб Чикагога қайтиш олдидан ҳам таҳририятга келиб, хўшлашиб кетишни ўзларига фарз ҳисобладилар.

Унинг қадимий Касбига ташрифи қишлоқдошлари учун катта тўй бўлиб кетди. Бироқ Фиёсиддин ота қишлоққа қадам қўйиши билан Султон Мирҳайдар ота мақбарасига олиб боришларини илтимос қилди. Тарихий қадамжони зиёрат этгач, шу жой қабристонидagi ота-оналари хилхоналарини ҳам тавоф этди. Уларнинг руҳларига тиловат қилди. Сўнгра олтмиш йил бурун яшаган ҳовли-жойлари ўрнини тусмоллаб топиб, харобага айланган маскан ўрнида узоқ вақт хаёлга чўмиб, йиғлаб ўтирди...

Бутун Касби аҳли у кишини азиз меҳмон деб қаршилади, жиянларининг уйига одам сизмай кетди. Уни жуда кўп қишлоқлардан таниш-билишлари, олис ёшликдаги ошна-оғайнилари сўраб-суриштириб келар, кўз ёш билан дийдорлашар эдилар. Отани уйларига, тўйларига таклиф этишарди. Нима бу? Олтмиш йиллик айрилиқнинг мукофотими? Ё шунча йил она Ватанни унутмаган, уни соғиниб яшаган, юрт бошидан зўравон тузумнинг қора булутлари аришини Худодан тилаб, бу кунни сабр-бардош билан кутган инсонга тақдирнинг бир иноятими?

Фиёсиддин отанинг назарида эса яратганнинг яхши кунларига етгани шу эди: “Дилдаги энг катта армо-

ним Ватан дийдори эди. Аллоҳга шукр, кўзим тирклигида, саксон ёшимда ниятимга етказди. Она юртни кўрдим, тупроғини кўзимга суртдим. Энди армоним йўқ!”

Отага қишлоқдошлари, қариндош-уруғларининг лутф-эҳтиромларидан ҳам кўра жияни Олимбойнинг савоб ишлари кўп ёқди. Аввало, Олимбой Султон Мирҳайдар ота мақбарасини, шу жойдаги тарихий ёдгорликни улуғ авлиёлар, ота-боболар, аждодолар руҳига катта эҳтиром билан таъмирлатибди. Зиёратгоҳ юз очиб, обод бўлибди. Қолаверса, жияни қишлоқдошларининг бошини кўшиб, уларни яна бир савоб ишга бошлабди. Қишлоқ марказида маҳобатли масжид, миллий чойхона тикланибди. Олимбой бинонинг тарҳини яратишда кўп излинибди. Қадимий меъморий обидаларга уйғун, ажойиб лойиҳа чизиб берибди. Курилишни у бош бўлган усталар олиб бориб, Самарқанду Шаҳрисабздан чоркунжак ғиштлар, нақшланган кошинлар келтиришиб, иморатни хўб зийнатлашибди. Мураккаб муҳандислик ечимлари кўлланиб, бино маҳобатли иншоотга айланибди. Юқориси масжид, унинг ён томонидан кириладиган пойдевор қисми эса тикувчилик, дурадгорлик устaxonалари учун жой. Қиз-жувонларга ишхона. Ҳафсала қилинса, қишлоқ кутубхонасини ҳам бемалол шу масканда жойлаштириш мумкин. Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг “Дилинг Аллоҳдаю, қўлинг ишда бўлсин!” деган ўғитларига бундан ортиқ амалий жавоб бўладими!

Олимбойнинг ёш бўлишига қарамай, бош бўлиб ўзи бино қилган масжидга қатнаб намоз ўқиётгани, кўп ёшларга ибрат кўрсатиб, уларни инсофу диёнатга чорлаётганидан руҳланган тоға “Кўп яшанг” деб дуо қилди...

Ғиёсиддин ота орадан икки йил ўтгач, Ватанга яна бир бор келиб кетди. Орадан ўтган икки йил ичи-

да олтмиш йиллик айрилиқ давомида узилган ришталарни боғлаш йўлида катта ишларни ҳам қилиб улгурди. Бўйдоқ ўғлию невараларини юрт томондан уйланинлар, деб тарғиб қилди. Ватанга илк бор қайтишида ўзи билан бирга олиб келган невараси Жалолиддин Тошкентда Гулсара исмли қиз билан танишиб қолган эди. Ўша йили кузда пойтахтнинг муҳташам кошоналаридан бирида уларнинг тўйи бўлиб ўтди. Бу тўйга Америкаю Туркиядан, Афғонистону Касбисидан Фиёсиддин отанинг уруғ-аймоқлари йиғилиб келдилар. Яқинда Чикагодан иккинчи бор Тошкентга келиш учун йўл тадоригини кўраётганда улардан чеваралик ҳам бўлди. Унга Темур Турон деб исм қўйдилар.

Фиёсиддин ота юрт озодлигини илк бор келиб кўриб кетган кичик ўғли Нажмиддинни Касбидаги жияни Олимбойнинг қизи Шахлохонга уйлантириб қўйди. Қишлоқда катта тўй бўлди. Бу тўй олтмиш йил аввал узилган ришталарни қайтадан, ҳеч узилмас қилиб боғлади.

Ёши саксондан ошган бўлса-да тетик ва ўктам отахон билан узоқ суҳбатлашамиз. Ўтган сафар келиб кетганингиздан буён кўп ўзгаришлар бўлди, сиз ҳам уларни сезган бўлсангиз керак, деймиз. У киши бироз ўйлаб жавоб қиладилар:

— Икки йил аввал келганимда туманимиз Улянов номи билан аталар эди. Қарши билан Касби ўртасидаги йўл чорраҳасида болшавойлар отасининг зўр бир ҳайкалини кўрганман. Бироқ уни ўша кунлари шу йўлдан ўтаётиб олиб ташлаётганларига ҳам кўзим тушганди. Бу гал эса ўша ҳайкалнинг ўрни гулзор қилинганини, туманимиздан номи ҳам буткул ўчганини кўрдим.

— Сиз дунё кўрган, жаҳон кезган одамсиз. Ёшингиз ҳам табаррук, — деймиз у кишига. — Мана, юртимиз озодликка эришди. Иккинчи бор келиб кетяп-

сиз. Хўш, кўнглингиздан нималар кечяпти? Элдошларингизга айтадиган гапларингиз ҳам бордир?..

— Ҳа, бўтам, айтадиган гапларим жуда кўп, — дейди Фиёсиддин Насафий ота оҳиста-оҳиста сўзлаб, — фақат оғир бўлмаса айтаман. Сиз ўйламанг, бу одам жуда бадавлат, осмондан туриб сўзлайди деб. Йўқ, асло ундай эмас. Мен Америкадаги ўртаҳол бир ўзбек оиласига бошман. Болаларимнинг топганига қаноат қилиб яшайман. Уларнинг катта дўкони ҳам, савдо-тижорати ҳам йўқ. Мен бир пайтлар қувватим борида шуғулланганман, холос. Болаларим эса илм-ҳунар йўлидан кетишди. Юқори малака эгаллашди. Шу ҳунарлари эвазига, яна жуда қаттиқ ишлашлари туфайли нисбатан яхши яшаймиз. Бироқ ҳар нарсадан тийиб-тежаймиз. Бизларда исрофгарчилик деган нарса умуман йўқ.

Мен буларни айтаётганим боиси, сиз хафа бўлмангу ўғлим, бизнинг элдошларимиз шўро замонида исрофгарчиликка, ичкиликбозликка роса ўрганиб қолган кўринади. Ўйлаб-ўйлаб ҳайрон қоламан. Шундай катта-катта, тўкин-сочин тўйлар бизга ҳозир зарурмикан?! Одамлар бир-бирларидан қолмаслик учун йиғиб-йиғиб тўй қиларкан. Ахир йиғилган мол-мулк бойликка бойлик қўшиши керак. Ўша одам фарзандларининг келажагини таъминлаши керак. Яхши илм олишга, ҳунар эгаллашга, соғ-саломат яшашга сарфланиши керак...

Отахоннинг бу сўзларини қайта-қайта эсларканман, она юрт жамолига тўйган, бироқ узоқ йиллик айрилиқ жафоларидан буткул фориг бўла олмаган инсоннинг изтиробли ўйларини ҳис этгандай бўламан. Йўқ, у Ватанга келиб ўзини асло бегона сезгани йўқ. Шунча йил юртидан айри тушгани билан минглаб жон ришталари уни аждодлар хоки ётган заминга боғлаб турибди. Ота буни бутун вужуди билан ҳис этди. Бироқ шунча йил жаҳон кезиб руҳиятига синг-

дирган аъмоллар таъсири ҳам йўқ эмас. Ўтган йиллар фақат Ватандан олисда яшаётган одамлар руҳиятида эмас, бизнинг руҳимизда ҳам не-не эврилишлар, ўзгаришлар ясагани сир эмас-ку.

У олтмиш йил бурун дуч келган ҳаёт-мамот чор-раҳаларида бирдан-бир тўғри йўлни топиб кетгандай эди. Бугун Ватанга қайтиб, уни икки бор зиёрат этиб, яна улкан йўллар чорраҳасида тургандай сизди ўзини.

Ғиёсиддин ота ва Муаззам аялар ўзлари яшаб турган маконлари — Американинг Чикаго шаҳрига қайтиб кетдилар. Йўл олдидан хўшлашдик. Оқ йўл тиладик. У киши “Бизга ҳам боринглар”, дедилар. Ўз навбатида биз энди яна қачон келасиз, деб сўрадик. Ғиёсиддин ота бир оз сукут қилдилар-да, шундай дедилар: “Иншооллоҳ, Тангри насиб этган куни келарман...” Сўнг Яратганнинг яхши кунлари келиб юрт озод бўлгани, истаган мамлакатга бориб-келиш йўллари очилгани учун шукроналар айтди. Ҳамон қулоқларим остида отанинг ушбу сўзлари акс-садо бериб турибди:

“Ватан озод бўлди. Энди руҳимизни ҳам поклайлик!”.

ҚАЙРАЛГАН ҚАЛАМ ЭГАСИ

Одамлар ҳам китобга менгзайди. Китоблар бор, биринчи саҳифасиданоқ домига тортиб кетади, қўлдан қўймай охирига етганингизни билмай қоласиз. Китоблар бор, уч-тўрт варақ ўтиб зериктиради, одамни эсноқ босади. Баъзи умри азиз инсонлар борки, улар билан суҳбатлашсангиз жонингиз роҳат қилади, яна суҳбатини соғинасиз. Баъзи бир эзма, фикри саёз кимсалар ҳам борки... Келинг, у ёғини айтиб тилло вақтингизни ўғирламайлик. Камина бу мухтасар ибтидо билан ижодкор иним, ҳамфикр дўстим, қайралган қалам эгаси Мурад Абдулла ўғли хусусида тўрт-беш ориз сўз айтмоқчи эдим.

Китобдан бежиз гап очмадим. Муродулла сиз билан бизга янги китобини армуғон эттали чорланибди. Номи ҳам дил-тортар — «Тўмарис она». Муборак ном. Ҳеч иккиланмай Тўмарис онани буткул туркий элатларнинг кўкалдош энагаси дейиш мумкин.

Сайланмани бир нафас билан, «дўппини қидламай» ўқиб чиқдим. Унда ўн-ўн беш йил илгари ёзилган воқеий ҳикоялар ҳам, куни кеча битилган бадиъа ёхуд очерклар ҳам бор. Аммо улар ўзаро «қўл ушлашиб», шода маржондек бир ипга тизилиб турибди. Ўзимча бунинг сабабини топгандай бўлдим: Муродулла юрт соғинчи, она замин кўрки, яхшилиқ шарофати, ниймон-эътиқод собитлиги, хуллас, комил инсонга хос туйғулар, чин ватан фарзандига ярашадиган хислатлар хусусида қалам тебратган. Мазкур хислатлар эса, бани башар бор экан, то абад эскирмагай, одам боласига зебу зийнат бўлиб қолгай.

Ўттиз-ўттиз беш йилдирки, Муродулланинг ижодини кузатиб келаман. Бу қаламкашнинг шахсиятидаги бир хислат кишининг ҳавасини келтиради. У каттами, кичикми, қайси мавзуга қўл урмасин, эҳтирос билан куюниб ёзади. Долзарб му-

аммоларни кўтарганда эса, баъзан ҳаяжонини яширолмайдди. Бу эл-юрт гамида ёнган чин зиёлининг амали, деб биламан.

Муродулла Қарши чўлининг қоқ белида турилган. Унинг болалиги муаззам қирмизи гиламдек бепоён қизғалдоқзорлар, уфқларга туташган мовий осмон, самоларда чарх урган бўзтўрғайлар, баҳорий тошқинлар ва йил ўн икки ой эсиб тургувчи сарин елларга эш бўлди. Шунинг учун бўлса керак, Мурод Абдулла чўл ва чўл одамлари ҳақида ёзганда қалами эмин-эркин йўрғалайдди, киндик қони тўкилган юрт васфи унинг илҳомини жўшурдиради. Мана, «Туркистоннинг тоза мавжлари» деб аталган эсседан бир мисол: «Туркистонни осмонталаш тоғлар, буюк саҳролар, чўнг денгизлар ўраб туради. Бағридан улуғ дарёлар ҳайқириб оқади. Бу диёрда оламга келиб, унинг юксак тоғларидек мададбахш бўлган, жўшқин дарёларидек тўлиб оққан, эл қалбида улуғ денгиздек мавжланиб ётган беназир сиймоларга жаҳон таъзимда. Мен Туркистонни хаёлан тасаввур этгим келганида ана шу тоғлар, ана шу дарёлар, ана шу улуғ боболаримни ўйлайман». Эссе шу тарзда баланд руҳ ва ошлуфта бир юрт оширининг дил изҳори бўлиб давом этаверади.

Муродулла устоз кўрган, боз доно, талабчан ва меҳрибон устозлар назарига тушган адиб. Унинг Одил Ёқубовдек алломага яқинлигини, Абдулла Ориповдек закий шоирнинг этагини тутганлигини, Озод Шарафиддинов, Бегали Қосимов сингари унутилмас зотлардан таълим олганлигини биламиз. Муродулла китобида устозлари шарафига ҳам содиқ шоғирдлик сўзини айтибди.

Журналист халқининг ҳам тоифаси кўп бўлар экан. Айрим касбдош дўстларимиз бор, идоранинг еттинчи қаватида ўтириб ҳаётни кузатади ва кўчада кўрганларини қорозга туширади. Бунақа кимсаларни хабарчи, гўзал ахборотчи ҳам дейиш мумкин. Яна бир хил қалам соҳиблари гўё аржонлаб қўйилган тулпорни эслатади — улар олисга чополмайди. Нар и борса, Тўйтепадан қайтади. Мурод Абдуллага бу иккала тоифа ҳам

бегона. У тиним билмайди, гоҳида йўқлаб қолсанг, уйдан то-полмайсан. Бир қарасангиз, бийдай қозоқ чўлларида, бир қарасангиз Молдова узумзорларида юрган бўлади. Гоҳ уни дунё томи аталмиш Помир тоғ тизмалари бағрида, гоҳ узимизнинг Варахша ёки Қизилқум барханлари орасида учратасиз. Бу қаламкаш битган ва битаётган дилномаларнинг ўқишлилиги, одамларга маърифий-маънавий янгилик элтиши, эҳтимол, шу жаҳонгашталиқ туфайлдир. Устоз Асқад Мухтор: тепаликка чиққан одам ён-верини кўради, тоққа чиққан одам бутун водийни кўради, дегувчи эди. Муродулла, афтидан, бу ўғитни дилига жо қилиб олган кўринади.

Етмишинчи йилларнинг бошида журналистикамизга бир тўп иқтидорли ёшлар кириб келди. Улар орасида Қарши даштининг Чороғил қишлоғидан чиққан тийрак ва тиришқоқ Муродулла Абдуллаев ҳам бор эди. Ўтган ўттиз беш йил ичида Муродулланинг қалами обдон қайралди. Энди у республикамиз матбуотининг забардаст вакилларида бирига айланди. Шогирд эди. Энди ўзи ёшларга устоз. Лекин ҳамон унинг оти эгарланган, ҳамон у сафарга шай. Қирқ йиллик сирдош қалами эса, унга ҳануз беминнат ҳамроҳ. Теша тегмаган мавзулар эса, қайралган қалам соҳиби Мурод Абдуллани кутиб мунтазир.

Уч мучал қирчиллама йигит ёши бўлса, беш мучал айни қаймоқ боғлаган камолот фасли, дейдилар. Мен бу қутлуғ фаслни қаршилаётган қадрдоним Мурод Абдуллага ижодий қувончлар тилайман.

Саъдулла СИЁЕВ

МУНДАРИЖА

Тарих — буюк мураббй

Тўмарис она	4
Гагаузлар — кўкўғузлар	32
Кўним топмаган карвонлар	48
Илк маданият бешиги қерда?	58
Ватан тупроғи	70

Туркистоннинг тоза мавжлари

Буюк ва бетимсол	91
Сарез кўли мадад сўрайди	102
Олисдаги ...сув	108

Устозлар давраси

Абдулла Орипов сабоқлари	119
«Толстойнинг нияти мени мафтун этган»	141
Адибнинг кўнгил чироғи	155
Абдулла Қутб мадрасаси толиби	163
Ўз осмони бор	170

Она табиат эъзози

Муаллим арчага болта урди	180
Алюмин жазаваси	189
Бухоро охулари	196
Офтоб нақши бор	203
Деҳқоннинг орзуси	208

Олис чўллар бинафшаси

Улуғ Темурга алла айтган эл	219
Ўчоқдаги кўр	226
Эл одами	233
Денгиз тубидаги денгиз	238
Яратганнинг яхши кунлари	248
С. Сиёев. Қайралган қалам соҳиби	259

Адабий-бадиий нашр

Мурод Абдуллаев

ТЎМАРИС ОНА

Муҳаррир

Бадиий муҳаррир

Техник муҳаррир

Мусахҳиҳ

Саҳифаловчи

Аҳмад Отабоев

Ҳамидулла Худойбердиев

Рустам Исакулов

Ш. Нишонов

Илҳом Жуманов

Босишга рухсат этилди 25.02.2008 й. Бичими 84x108 1/32.
Шартли босма тобоғи 16,5. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 17,0.
Адади 1000. Буюртма № 17. Шартнома № 40/3

**Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти.**

**Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Х.Сулайманова, 33.**